

3-30

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ТОМ IV.

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

ALEXANDER BARWIŃSKI

BAND IV.

У ЛЬВОВІ

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1894.

ЗАШИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

~~~~~  
Т О М І V .  
~~~~~

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

ALEXANDER BARWIŃSKIJ

~~~~~  
BAND IV.  
~~~~~

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1894.

ПАРУБОЧИЙ ВІК Т. Г. ШЕВЧЕНКА ДО ВИКУПУ З КРЕПАЦТВА.

(1829—1838).

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.

Написав **О. Я. Коніський.**

—♦—
Даеш Ти, Господи Єдиний,
Сади панам у Твоім раю,
Даеш високі палати,
Пани-ж несатії, пузаті —
На рай твій, Господи! плюють...

Шевченко.

(Кобзар, 1876. Т. 2. ст. 151).

Парубочий вік Шевченка, — геть більш як його вік дитинний, убогий на певний матеріал життєписний. Хоч і як пильнував я розжити ся на такий матеріал, але не поталанило мені роздобути чого небудь більш-менш важного. Таким чином про період парубочого віку Шевченка, доки останнього викуплено з крєпацтва, тільки по старому, вже відомому матеріалу, вести му я річ. Властиво я тільки критично, поглядом об'єктивним роздивлю ся той матеріал.

Матеріал сей, кажу я, занадто убогий: автобіографічний лист Шевченка до Оболонського; споминки Сошенка, переказані з його уст д. Чалим в книзі „Жизнь и произведения Тараса Шевченка“ та автобіографічне оповідання Тарасове „Художник“, надруковане в 5—8 чч. „Зорі“ сего року в моєму перекладі. Отсе і увесь головний матеріал; та ще деякі дрібненькі звістки, пороскидувані за 33 рр. по різних українських і російських часописах. От і все! Вельми на омаль. На превеликий жаль і з сего матеріалу убогого — не все можна приймати яко матеріал певний. Звістки д. Чалого записані, як кажуть, „по старій памяті“. Сошенко пе-

реказав їх тоді, коли сам він був вже людиною доволі пристаркованою, коли пам'ять його вже підтопталася. Те, що чув Сошенко з уст самого Шевченка про його вік парубочий до викупу з крпацтва — він чув, — се певна річ, — в другій половині рр. 30, а Чалому він розповів про те літ через тридцять. Не буде нічого дивного, що за такий довгий час — дещо Сошенкова пам'ять погубила, дещо, зовсім не хотя, переіначила, або не так освітила. Окрім того в книзі д. Чалого не можна не додати інде чимало суб'єктивізму, інде польонофобство і брак погляду безсторонного.

Того часу, як д. Чалий komponував свою життєпись Шевченка, оповідання „Художник“ — не було ще надруковане; тим то, гадаю я, він і не покористував ся з його і нічого з „Художника“ не завів до свого „Своду“. А тим часом „Художник“ дає біографови чимало матеріялу життєписного.

„Художника“ Шевченко написав р. 1856, значить — на заслання, в Новопетровському. Хоч би Шевченко й не назвав свого оповідання автобіографічним, так і тоді, перечитавши його, не можна не вгадати зразу, про кого йде річ і хто такий отой художник — головний герой оповідання. Правда — автор деінде переіначив обставини, а про те власні назви діячів — він лишив без переміни: перед нами наймення живих людей кінця 30 і початку 40 років: Брюлов, Венеціянов, Вельгорський, Губер, Жуковський, Йоахим, Михайлов, Тарновський, Штеренберг. От через се, та ще коли ми зауважимо, що в „Художнику“ декотрі епізоди списані так само як і в „Записках“ Шевченка, то сміливо матеріял в „Художника“ можна брати яко життєписний і, часом, більш відповідний дійстности ніж той, що інде переказує книга д. Чалого з уст Сошенка.

Оповідання „Художник“ Шевченко розказує спершу від себе, ніби він був свідком тих подій, лишень друга половина розказана листами головного героя, писаними ніби до автора оповідання. Але се тільки маска, маска доволі прозориста, викликана тими нелюдськими обставинами, за якими перебував Шевченко на заслання навіть і тоді ще, коли писав „Художника“. Відаємо, що по конфірмації царя Миколи йому заборонено було писати; начальство пильно доглядало, щоб у його не було ні паперу, ні пера, ні чорнила. Перегодом, мабуть вже по смерті Миколи, дозволено було Шевченкови писати під доглядом офіцерів; одначе, можна без помилки гадати, що писати дозволено тільки по московськи. До такої гадки я прихожу — раз з того, що, починаючи з року 1851, поет, за увесь час свого перебування в Новопетровському, куди його привезено під кінець жовтня р. 1850, нічого не написав по українськи, аж доки не прийшла до його звітка з Петербурга про визволення; а друге, що в листі своєму до Сіраковського, писаному того-ж року, яким датовано

і „Художника“ 1856, — Шевченко каже: „рад би відповідати до тебе — тим же серцю любим словом, — але я такий заляканий, що бою ся рідного звуку любого, найшаче тепер“. Отсе саме примушувало його, пишучи московською мовою, пильно стерегти ся, щоб в писаннях не зачепити нічого такого, щоб могло нагадувати його „злочинство“. Ми бачимо, що в „Художнику“ він не тільки не згадує про читання книжок українських, але не споминає і про письменника нашого Гребінку, що, як бачити мемо, сприяв його визволенню з крпацтва. Тим то — оповідання „Художник“ він веде від себе і не згадує про Сошенка. Але нам не трудно під тими масками пізнати в особі — художника, героя оповідання — самого Тараса, а в особі добродія його — Івана Максимовича Сошенка.

Яко оповідання автобіографічне „Художник“ має велику вагу і інтерес; з його знати, що переживала душа поети, що почувало його серце в найважнійші моменти його віку. Тут бачимо і темну драму крпацтва і ясне сяєво нового життя Шевченка.

„Художник“, Записки і листи Шевченка — се найпевніші матеріали для життєписи його взагалі.

I.

І скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини...

...Де нема сьвятої волі
Не буде там добра ніколи.

Шевченко.

Отой Дмитренко, що правив з Ольшаної добрими Енгельгардта, взявши Шевченка, на 16 році його віку, до гурту челяди панської, невідомо з якої речі, гадав зробити з його куховара і повернув його на пекарню, навчати ся куховарству. Звістно се була тільки спроба, щоб перш ніж виряжати хлопця до двору, подивити ся, чи є у його кебета до штуки кулінарної. А вже-ж коли-б стало знати, що з нашого кобзаря вийде добрий кухар, тоді-б, певна річ, його віддали-б в науку — деінде: чи в Варшаві, чи що; бо Енгельгардт — був великий пан і кухаря про його треба було не аби-якого.

Таким чином — недавне пастуша, одягнене тепер в демикитонову куртку, опинило ся в науці у Дмитренкового куховара. Куховарство — те-ж має свою систему і свою азбуку. Азбукою сією для Тараса було — вибирати попід з печі, носити дрова, виносити помії. У малара — він

чистив би палітру, мив би пензлі і щітки, а на пекарні чистив пристрої куховарські — кострулі, ножі, сковороди, перемивав посуду. Нема що й казати, що нова, зовсім несподівана для Тараса, професія не вабила його до себе, не спроможна була знівечити в душі його поривання до малярства, викоренити в його серці несвідоме ще тоді йому почуття потреби світу. Нова професія, не відповідаючи його кебеті і вдачі, стояла перед ним парканом, що загорожував йому стежку до своєї любленої мети: — зробити ся малярем. Тарас се тямив, а ще більш — почував. Але не можна було йому не тямити й того, що проти волі панської нічого не вдієш... Покинути Дмитренка і пекарню? утікти? Добре! але-ж — де діти ся, куди притулити ся, куди сховати ся?... Хто прийме волоцюгу без паспорту?... Навкруги скрізь те саме: панство, крпацтво та неволя! Про степи, про Кубань — хоч Тарас може й чув, так то-ж далекий світ! Доки туди доплентаєш ся, тебе десять разів спинять десь на дорозі, яко волоцюгу, „безпаспортного“... Тоді що?... Ноги в пута, руки на зад і етапом до „владб'льця“ в Ольшану, а тут вже неминуче різки, а там може й „лоб!“ в москалі!... Ні! тікати не рука! Та нехай би і втік куди далеко, так з чого-ж він жити ме? До роботи звичайної — він не пристане, бо він її і не вміє і вона його не тягне... От коли-б до маляра... Але-ж жаден маляр без паспорту не прийме; а паспорту нема... Нема й другої ради як нудити ся в пекарні, тихцем покорити ся панській волі, та крпацькій долі... Так не така-ж у Тараса вдача була, що-б корити ся, немов від той в ярмі! Тай не легко йому, трудно було корити ся: благородний дар високих талантів ворухив йому душу; хлипнівський дякон-маляр бентежив йому серце; дим і чад пекарні не спроможні були заступити надію зробити ся „хоч аби яким малярем“. Дмитренко і пекарня хоч і приголомшили ту надію, але не викоренили її і — певна річ — Тарас марів єю; вона зоріла йому на обр'ю життя, миготіла десь — хоч далеко — предалеко, так далеко, що хлопець не спроможен був сказати собі — де вона зоріє.

У таких людей — як Тарас — хоч би як вони не корили ся, хоч би як не підлягали волі гнобителів людського життя і духу, до віку не зникне та підойма до світу і волі, якою наділила їх природа. Природа — се сам Бог! в які пута її не куй; хоч в які тюрми її не муруй, а вона, чи сяк, чи інак, змагати меть ся за своє право людське — і до останньої спромоги протестувати ме за право жити по власній волі, відповідно своєму призначенню, аби тільки не шкодячи життю инчих. Так було і з Шевченком; та інакше і бути не могло з людиною, що носила в собі величезну силу поривання до світу і волі. І хоч як богацько притерпів Тарас, а таки вийшов з ярма на волю з темного льоху на світ Божий. Енергія світу завсігда мешопрірно шіцнійша за енергію темноти.

Де можна тільки було і які тільки трапляли ся — Тарас збирав собі до гурту малюнки. Малюнки ті були, вже-ж пак, не які більш, як так звані лубошні, „суздальської школи“, незграбної праці „російських богомазів“. Їх назбирало ся у Тараса чимало і вони не давали спокою його молодій душі, стояли йому спокусою. І скоро трапляла ся хоч трохи зручна часничка, Тарас кидав свої, часом недочищені — сковороди і кострулі, покидав пекарню, йшов в сад і там на деревах, та на кущах розвішував свою колекцію, любував з своєї галерії малюнків, придбаних інколи „нишком-тишком“. Оден з біографів Шевченкових повідав, що коли трапляло ся, що який малюнок вельми вже подобав ся Тарасови, а придбати його — бракувало купила, Тарас цупив його „так“... Основа такої звістки, як се відомо, взята з автобіографії поети і річ цілком можлива. Сам Тарас признав ся нам, що він не спроможен був устоювати проти спокуси, придбати собі „нишком-тишком“ яку річ чи потрібну в малярстві, чи тільки таку, що нагадувала про малярство: „іще в учителя дяка — було украду пятака“, куплю паперу, книжечку зроблю тай списую „Сковороду“. А кидаючи свого учителя-дяка, Тарас не встояв проти спокуси украсти якусь книжечку з гравірованими малюнками. До того-ж треба сказати, що у таких натур як Тарас — звичайно буває так, що коли заняло ся яке поривання духа, вони доти не вгамовують ся, аж доки або не вдовольнять бажання того загарливого, або не запевнять ся, що вдовольнити його нема жадної можливости.

Раюючи та разом з тим і сумуючи в своїй галерії, Тарас брав ся за олівець і списував сей чи той малюнок. Інколи він так поринав в оглядування своєї колекції, або в списування, що зовсім забував про пекарню і про свої обовязки до неї, забував про невчищену, або недочищену посуду; сидить собі в саду, аж доки грізний голос куховара, чи когоничого з челяди, не покличе його до пекарні. І вже-ж дурно не минали йому такі відлучки з пекарні: за них не раз трапляло ся йому покоштувати з куховарських рук, коли не „чубкової“, так „духопелика“, а то й лозини.

Не відомо який час Тарас перебував на іспиті в Вільшаній? Певна річ, що не більш за пів року; бо Дмитренко взяв його на весні, а під кінець осені того-ж року (1829) бачимо його вже в Вільні.

З іспиту того Дмитренко спостеріг тільки свою помилку, побачивши, що для кулінарної штуки Шевченкови бракує кебети. Але-ж Тарас хлопець меткий, розвинений і взагалі дотепний; через те Дмитренко, виражаючи Тараса в гурті з ничими крепацькими дітьми до панського двору, атестував його, більш відповідно Тарасовому хисту, вдатним на маляра шокоевого. Нагадаймо собі, що великі пани того часу держали у себе з власних крепаків, не тільки слуг і майстрів, а навіть музик, співаків

і акторів. Власні — з крепаків — хори, оркестри, театр, навіть балет були за річ звичайну не тільки на правобережній, але й на лівобережній Україні: от хоч би у Трошинського група з крепаків; у Скоропадського хор і оркестер; у Галагана — концерти крепаків, та ще й з не аби-якими солістами.

II.

Дідич Вільшаної, Кирилівки і ин. Павло Енгельгардт, хоч і був на службі в імператорській гвардії російській, але більш за все він перебував у Вильні і жадним чином не можна його брати яко Москаля, ледві чи був він і тим, що за нашого часу зоветься „общеруссоєм“, або „истиннорусским“ чоловіком. Павло Енгельгардт був, коли не зразок, так, в усякому разі, значний репрезентант тієї „мозаїки“, що за нашого часу аж кишить її по Україні. З батьків — ніби Німець; віри православної; з мови — або — Поляк, або Француз; з служби „вѣрнопо́дданный“ офіцер російський; звичаями — космополіт-дука, пан; яко дідич-володар українських „душ“ на українській землі; душею і поведженням з народом і взагалі з людьми, яких вважав низше за себе, піндючна „животина в торжковських пантофлях“¹⁾, а з висшими „амфібія“, як мовив про його Брюлов; взагалі-ж „пан — як пан“. Одначе-ж коли завирнути на саме дно сієї „мозаїки“, коли брати обставини щоденного звичайного життя родинного і громадського, так спостережемо, що в Енгельгардті було найбільш звичаїв прищеплених польською культурою і цивілізацією: спостережемо в йому ополяченого „руссаго Нѣмца“. Усі впливові обставини того часу були округи його такі, що не тільки сприяли, а навіть винагали ополячення.

Тоді ледві минуло тридцять літ з того часу, як безправне маси народної звалило Польщу в могилу, викопану руками панів польських і правобережна Україна відійшла до Росії. Одначе-ж правобережне панство через те не перестало бути панством польським і жити, як і до того жило, культурою і цивілізацією європейсько-польською. Нічим культурним Росія не могла привабити до себе панства правобережного. На правобережю освіта і культура були геть старіші і багацько висше ніж в Росії великій. Поміж шляхтою останньої — трапляло ся під кінець віку XVIII. чимало людей з високою освітою, але-ж над масою „дворянства“ ледві займало ся на світ культури і цивілізації, та й то не власної національної, а завезеної з Заходу. Польща хоч і позбула ся самостійности державної, але Поляки не позбули ся культури і освіти національної. Росія — не спроможна була підбити їх під ту культуру

¹⁾ Художник, стор. 19.

і освіту, що сама мала; навпаки — хотя не хотя — велика сила Росиян переймала ся культурою і цивілізацією Поляків. Так воно було не тільки за часів Енгельгардта, але й геть пізнійш, на пр. навіть у самому Києві панувала і культура польска і мова польска. В сему разі я здам ся на таких свідків як Костомарів і Солтановський: першого з них ніхто не назове польонофілом; а про останнього ніхто не скаже, що він не Полякофоб. „Мовою інтелігентною по цілому краю (правобережю) була мова польска, навіть хрестяни мусіли засвоювати її. Інакше, каже далі Костомарів,¹⁾ і не могло б́ути там, де маса народу (українського) православного була заневолена польськими панами — латинської релігії... Поляки приходили до університету (в Києві) з освітою більшою ніж „руськіє“... Се вже залежало не від науки шкільної, а від первісного виховання домашнього. Українська молодіж лівобережна, опріч кількох, наділених видатним хистом, визначала ся тупостю, лінощами і апатією до праці духової“.

Так було в першій половині рр. 40, коли Костомарів учителював на Волині, а потім професорував у Києві. Минуло мало ще не 20 років і, як повідає в своїх записках Солтановський,²⁾ що учителював те-ж на Волині і на Поділля, „в школах учили по польски. По тих рідинах, що поприїздили з Московщини, звичайною мовою в бесіді — була мова польска. Православні слуги те-ж говорили по польски“.

Таким чином — зовсім натурально — що в кінці 20 і з початку 30 рр. нашого віку — в домашньому побуті Енгельгардта панували звичай польських а не російських панів; а через те і перебував він більш по містах з культурою польською.

Звичаєм польських панів було держати „локоєвих козачків“. Сей звичай, каже Шевченко, вигадали цивілізатори задпінрянської України — Поляки, а пани ничих національностей, переняли від них отсю вигадку, — без слова — розумну. В краю колись козацькому (і, додам я, вільному) приручити козака змалку, се те саме, що в Ляпляндії підбити оленя бистроногого під волю чоловіка... Козачки опріч лакейських услуг панам на втіху грали веселі пісні двузначні, скомпановані народною музою з лиха під п'яну руку і пускали ся перед панами, як кажуть Поляки: „сюди-туди навприсюди“.³⁾

Отсега звичаю тримав ся і Павло Енгельгардт — і коли Шевченка привезли до його у Вільну, він знехтував думку Дмитренка і повернув Тараса на козачка!...

¹⁾ Литератур. Наслѣдіе, стор. 66.

²⁾ Киевск. Стар. 1892. Май, стор. 234.

³⁾ Кобзар 1876. XVIII.

Обовязком козачка - Тараса головним чином було сидіти мовчки в кутку прихожії, доки не почує панського голосу з приказом: подати панови люльку, що стояла біля його-ж, аби налити йому в шклянку води. Годі було сподівати ся, щоб непосидяща Тарасова вдача покірливо підлягла панській волі і мовчки сиділа нерухомо, або рушала автоматично! Се-б було все одно, що сподівати ся — що приборкане орленя забуде про широку вольную волю ширяти під хмарами, та сидючи в клітці, що зветь ся „прихожею“, — зробить ся покірливим ягням-саморохом! І дійсне натура Тарасова не витерпіла! „З прирожденного мені неслухнянства, каже Шевченко, я зрушав паську волю і, сидючи в прихожій, тихесенько співав сумні пісні гайдамацькі, та списував нишком малюнки суздальської школи, що оздобляли панські покої. Малював олівцем, що — признати ся — украв у конторщика“. Але-ж за отсю неслухняність, певніш мовити: за слухняність голосу незримої сили, — доводило ся Тарасови гірко розплачувати ся.

„Енгельгардт, повідає Шевченко далі, був людина діяльна; раз-по-раз їздив він то до Києва, то до Вильни, то до Петербурга; за ним в обозі їздив і я, на те, щоб сидіти в прихожій, подавати люльку і справляти инчі такі услуги. Не можна сказати, додає далі Шевченко з гіркою іронією, щоб мені в вагету було тодішне становище моє: воно тільки тепер (р. 1860) жахає мене і здаєть ся мені, що то був сон якийсь хижий!“ Переїздячи з своїм паном з одного міста до другого, треба було про спочинок спиняти ся по заїздах; залізниць тоді ще не було; їздили на конях. Отут по заїздах, каже Шевченко,¹⁾ я користував ся з кожної нагоди зручної, щоб украсти з стіни лубочний малюнок і таким робом придбав собі коштовну колекцію. Найбільшими моїми люблениками були герої історичні: Соловей Розбойник, Кульнев, Кутузов, козак Платов і инчі. Примушувало мене до сего непоборене бажання змалювати з них, яко мога, вірніші списки. Раз за таке списування патрета з „козака Платова“ Тарас заплатив незвичайно-дорогою ціною!...

III.

Зима року 1829; грудень; на дворі — певна річ холодно... День св. Миколая, день торжественний, царський. Вильна не тільки урядова, але й шляхетська — справляє се свято, справляє іменини царя Миколи — бучним бенькетом на „ресурсах“... В домі „Дворянского Собранія“ — „огні горять, музика грає...“ Там натовп російської бюрократії і польско-литовської аристократії... Цани віку поважаного — за

¹⁾ Кобзар, 1876. XIX.

зеленими столами; панї в покою гостинному; на хорах „музика квилить, завиває“, а в салї молодїж витинає вальса, мазура!... Весело!... Тут десь і Павло Енгельгардт... А там в кватері його, в прихожому покою „козачок“ Тарас Шевченко — не схотїв сидїти самотою в темнотї, та засьвітвши сьвітло, розташував ся з своєю колекцією... Увесь стїл покрили малюнки з героїв историчних. Тарас нагнув ся над ними і стоїть нерухомо; очи його впили ся в „козака Платова“... Ясно голубї, майже що сїрі, очи „козачка“ горять, з них летять іскри; вони пильно-препильно придивлюють ся; вони міряють коня, міряють єнорала на конї; вдивляють ся в кінську гриву; в єноральскї вуси... Нарештї Тарас присунув до себе шматок паперу... рука його спустила ся в кишеню, досягла з відтїль олівець, Тарас сїв біля столу і взяв ся малювати список з єнорала Платова. Розважило пильнує наш маляр: він увесь, з усією душою з усіма думками впрнув в свою роботу. Вже й північ минула, а Тарас працює, очїй не зводить з своєї роботи. Платова він вже скінчив, вже малює „маленьких козачків, що гарцюють біля міцних копшт єноральського коня“; от-от ще трошечки і малюнку кінець... Тарас так впрнув в свою роботу, так переняв ся єю, що ні на що більш не вважає; обовязки „козачка“ вилетїли йому з голови... Не чує він як біля дому закрипїв снїг під саньми, не чує, як біля рундука затупотїли і стали конї; не чує, як ринули дверї! Тарас тоді тільки схаменув ся, як почув, що чиясь рука вхопила його за вухо і скубе люто!... Зирнув Тарас — аж то його пан!... Енгельгардт вернувшись з „ресурсїв“ і, заставши Шевченка за малюнками, розгнївав ся на його раз за те, що козачок не зустрїв його в сїнях, не відчинив дверий, а вдруге за те, що Тарас „міг би спалити не тільки дїм, але й місто“.

Вискубши за уши і нагодувавши свого козачка панськими ляпасами по тварі, Енгельгардт з того не задовольнив ся. І другого дня вранцї Тарас мусїв нагадати собі школу Богорського з її суботами... Ми бачимо в понедїлок 7 грудня р. 1829 огидливу сцену панського самовластя. В стайні на долівцї лежить Шевченко: оден з кучерїв сидить у його на головї, тримаючи йому руки; другий на ногах, а кучер Сидорка, справляючи Енгельгардїв наказ, на Тарасовому тїлї малює різками везерунки — оздобу крєпацтва! Він пише хартію панського самовластя, хартію мордовання чоловіком — чоловіка! В дебелїй рупї Сидорки сумним поєвнєстом хижим лунає довгий пучок різок! На той поєвнєт пімо відповідають цївки кровн з Тарасового тїла, а сам Тарас не стогне, не кричить, не просить ся; він мовчки сїдїнив зуби, стуливши міцно губи, силкуєть ся не пустити з грудий голосу; бо тямить, що з тим голосом вирвало ся-б не прохання, а глибокий проклїн деспотизму... Тарас мовчки, чистим, як Божа роса вранцї, слїзьми росить брудну долівку стайні!...

Нам з вами, читачу! і гидко, і бридко навіть виобразити собі оту картину; а Енгельгардови і справникам її вона була байдуже! Що-ж коли польско-московське „право“ так вигодувало дух і звичаї людей, що отака картина катовання неповинного чоловіка була, на той час, річ звичайна, бо

„Поникли голови козачі
Неначе стоптана трава“...

Як отсей випадок, так — певна річ і чимало инчих — не могли не довести Енгельгардта до думки, що з отсего Шевченка не буде козачка. Не можна було йому не подумати, що він помилився, не послухавши Дмитренкової поради. Козачка з Шевченка не зробиш, а маляра, та ще може й доброго, втеряєш... треба полагодити помилку. І от, — перебуваючи в Варшаві, Енгельгардт віддав Шевченка в науку до якогось маляра. Ніхто з біографів не називає нам того маляра; кажуть тільки, що він „був таким совісним, що через пів року, прийшовши до Енгельгардта за грішми, повідав йому, як він розуміє Тараса;“¹⁾ се-б то висловив йому, що у Шевченка вельми видатна кебета малярська. Яко людина практична, Енгельгардт зрозумів і власну користь, якої можна буде йому зажити, коли він мати ме з свого крєпака доброго патретника. Він, за порадою того маляра, віддав Шевченка в науку до патретника Лямпі. „Одначе останній не згодився брати Тараса до себе в дім, а пристав тільки на те, щоб він ходив учити ся в майстерню до його“.

Шевченкови, як каже п. Чалий, тоді минуло 16 літ. Він тоді саме спізнався з якоюсь вродливенькою швачкою і вперше прокинула ся у його свідомість свого людського достоїнства. В серці у його заняло ся перше молоде кохання до дівчини, що належала до другого стану, се-б то не крєпацького і її незалежні думки зробили міцний вплив на пригнічену, приголомшену, але глибоко перенятливу Тарасову натуру. Отсе перше кохання, по словам самого кобзаря, облагородило його душу. „Я, казав він Сошенкови, тоді вперше прийшов до думки: чом би і нам крєпакам — не бути такими-ж вольними людьми“.²⁾

• Трудно мені згодити ся, щоб отакі думки і почуття людського достоїнства тоді тільки вперше прокинули ся у Шевченка: і до того в життю його трапляло ся чимало випадків і обставин, що не могли не зворушити йому таких думок. Досить згадати про його діда Йвана, що був свідком Гайдамаччини і свідомо знав і тямив сам і розповідав і Тарасови, за що „Залізник і Гонта Ляхів покарав“. Певна річ, що під впливом кохання, почуття людського достоїнства і думки про волю усіх людей у 16 літнього Тараса зворушили ся міцнійше, живійше і рух їх

¹⁾ Чалий, стор. 20.

²⁾ ibidem 21.

значнійше визначав ся; спричиняв ся більшому болю вольнолюбивої душі і ніжного серця. Коли-б вже неминуче треба було вказати той мент, коли в голові Тараса більш менш сьвідомо прóквнула ся думка: „чом би і нам — крепакам не бути людьми вольними“, так певнійш буде вказати на той час, коли Дмитренко не пустив його в науку до Хлиннівського маляра і закинув його до пекарні, що стала про його, таким чином, першою „широкою тюрмою“...

Далі з уст Сошенка д. Чалий повідає, що Тарасова коханка вимогала, щоб він віддурав ся рідної мови на користь національности шляхецької, (то б то польської). „В бесіді інтимній вона не говорила інакше як мовою польською, і Шевченко мусів принести сю жертву і, чи хотів, чи не хотів, мусів учити ся по польски“.

Хто була отся Тарасова коханка-полька — д. Чалий не каже. У самого Тараса нігде про се кохання прямої, очевидно певної звістки в його автобіографічному матеріалі нема: двічі він тільки, та й то вельми невиразно натякає ніби. Раз вже р. 1857 згадує він якусь Дуню Гашовську, „любю-чорнобриву“: йому насвило ся, що бачив її, як вона молила ся в церкві св. Ганни у Вильні.¹⁾ Вдруге згадує про якесь кохання, „що отруїло його“.²⁾ От се і все! Нігде більш не згадує він ні про яку жінчину за час свого побуту у Вильні, або у Варшаві. Я більш певен, що те перше кохання було у Вильні; бо і в листі до Бр. Заліського Шевченко каже „Вильна дорога моєму серцю по споминкам“.

На те, щоб образ якої людини вживав ся нам більш як через 25 літ після того, як ми її бачили, треба, щоб вона — чи лихим чим, чи добрим глибоко врізала ся в наше серце. А коли Тарас через такий довгий час так сердешно називає Дуню³⁾ Гашовську любовою, так певна річ, що вона доброю сторопою глибоко вплинула на його серце. Знаючи, нарешті з віршів Шевченка і з листів його до Федота Траченка, яку велику вагу смак його надавав чорним жіноцьким бровам, я гадаю, що не буде великою помилкою уважати, що ота „полька“, про яку говорить Чалий, була — Дуня Гашовська.

Що до жертви, яку приніс би то Тарас своїй коханці — так про се трохи чудно й говорити! Коханка та — була Полька: чи жила вона в Варшаві, чи хоч би і в Вильні, то вже-ж вона не вміла говорити, ні мовою московською, ні рідною для Шевченка українською, а балакала своєю рідною, польською. Остання не була зовсім чужою й для Шевченка; певна річ, що до неї він був тоді більш при звичаний ніж до мови мос-

¹⁾ Записки, 5 вересня 1857 р.

²⁾ Художник, стор. 61.

³⁾ Дуня — Евдокія, Євдоха.

ковської. Виходить, що інакше йому з коханкою бесідувати, як не по польски і не можна було. А коли він навчився мови польської від своєї коханки, і коли се вже треба вважати за жертву, то се була „жертва“ не „шляхетській національності“, а — потроху — коханню; та більш над усе „жертва“ освіті: дякуючи сій „жертві“ Шевченко — спромігся читати твори польських авторів, наир. Міцкевича, Лібельта і инч.

Недовго однак Тарас впивався рауванням свого першого кохання. Крепацтво і панська воля і тут напоїли його трутою розлуки. Наближалася польська революція року 1830 р. Енгельгардт тямив, що йому неминуче заняти таке становище, щоб з приводу повстання не довелося йому двоїти ся, не довелося озирати ся ні на право, ні на ліво, щоб ні революційний, ні легальний уряд не зачепив його. Переїхати у Вільшану було небезпечно: революція могла зачепити і Київщину. Він приміркував — покинути царську службу і перебратися до Петербурга. За ним мусів податися і Шевченко. Яким чином останній туди доставився — про се маємо три не однакових звістки. Чалий¹⁾ повідає, що „Енгельгардт вирядив Тараса до Петербурга етапом²⁾ — у купі з инчою челядю і зробив так з обачности, щоб в дорозі челядь не повтікала“. В другому місці³⁾ читаємо, що коли Шевченко простував ото етапом, так у його на одному чоботі відірвалася підшва і він, щоб не відморозити ноги, мусив перебувати добрий чобіт з однієї ноги на другу“. Я не можу прийняти отсіх звісток — яко не певних. Ледві можна гадати, що вся дворова челядь у Енгельгардта була така, щоб він стеріг ся, аби вона з доросги не повтікала: певнійше — думати, що між нею були й такі крепаки духом, що й самі не втікли-б і других не пустили-б. Ледві — знов, — щоб Енгельгардт допустив для себе самого такий сором, щоб виряджав своїх слуг етапом, та ще й в порваних чоботах. Нарешті: пересилка людей етапом коштувала-б більш ніж вирядити їх фірами, а до того — пересилка етапом вимагала згоди на те урядової!... Який би там не був уряд, хоч би як він не сприяв панам, а ледві чи згодився-б він мордувати неповинних людей — 2—3 місяці етапом і етапними тюрмами.

Тим-то близше до правди Мартосова⁴⁾ звістка, що Тарас з Варшави поїхав до Петербурга укупі з инчими слугами Енгельгардта з панським обозом, як се звичайно робило ся. Хіба може було так, що Енгельгардт, виїздячи з Варшави, покинув там Шевченка, щоб не переривати йому науки у Лямпі. В такому разі — будемо вважати зовсім певною звістку

1) Стор. 22.

2) Шупасом.

3) Київ. Стар. 1882. Кн. X.

4) Вѣстн. Юго-Зап. Россіи, 1863. стор. 32—42.

в споминках Костомарова,¹⁾ що Тарас підчас повстання р. 1830 — був у Варшаві, звідкіль уряд революційний випроводив його в гурті з инчими „руськими“, давши їм грошій тодішніми асигнаціями²⁾ революційними.

Як вже воно там не було, але коли не 1830, то з початку року 1831, Шевченко був уже в Петербурзі.

IV.

Яким побитом Тарас перебув р. 1831 — про те не маємо звісток. Одначе запевне можна гадати, що він козачкував у Енгельгардта, що лякейовання тяжко впливало на його свободолюбну душу і що поривання до малярства його не покидало. — Енгельгард — бачив, що з Шевченка не буде лякея. Р. 1832, коли Тарасови минуло вже 18 літ, значить після 25 лютого, Енгельгардт, уважаючи з одного боку на невдатність Шевченка до лякейства, а з другого на його раз-уразні прохання, згодився віддати його знов до маляра в науку і законтракував його на чотири роки Петербурському маляру Ширяєву.

Ширяєв — цеховий майстер малярства, людина неосвічена, темна, грубіянської вдачі, скупа, сувора і занадто строга. „Він, каже Шевченко, з'єднав в собі — вдачу дяка-спартанця, дякона-маляра і другого дяка-хиромантика“.³⁾ Він держав у себе трох, а инколи й більш замурзаних учнів; одягав їх в звичайні халати з демиктону. Коли трапляло ся, що роботи більшало, Ширяєв наймав поденно, чи помісячно кількох школярів, да простих малярів-мужиків.⁴⁾ Учні його, а з ними й Шевченко, ходили справляти різні роботи малярські, на які посилав їх Ширяєв: окрашували паркани, штакети, підлоги, дахи і т. ин. Цювдовив ся Ширяєв з ними суворо, по грубіянськи, учні страшенно бояли ся його. Про відносини Ширяєва до учнів — і учнів до його, Шевченко лишив нам яскраву, хоч і коротеньку ілюстрацію в своїх Записках. Що року в Петергофі, по наказу царя Миколи, справляли 1-го липня, в день народження цариці, велике свята „народне“. Оповідання про се свята причарували і Шевченка і от р. 1836, — зауважмо — що вже на 23 році Тарасового віку і на четвертому перебування його у Ширяєва, — артистична натура його заняла ся бажанням, подивити ся на Петергофське свята. Для таких натур, — що задумане, те треба й зробити. Тарас тямив, що Ширяєв не пустить його в Петергоф; знав, що він сам

¹⁾ Кобзар, 1876 стор. VII.

²⁾ Банкнотами.

³⁾ Кобзар, 1876. XX.

⁴⁾ Див. Художник, стор. 39.

туди поїхав з жінкою; тямив, що в Петергофі легко може зустріти ся в саду з своїм хазяїном і тоді — певна річ — сподівай ся від його лиха. Одначе Тарас се все знехтував. Маючи в кишені 50 коп., він взяв за пазуху шматок хліба, і, не спитавшись хазяїна — поченчикував в Петергоф. Ходить він собі по саду, впиваєть ся його сяєвом і розкошамп, аж зирк! серед натовпу Шпряєв з своєю підючною жінкою! Тарас похолов! „Ся зустріч, каже він, так затуманила мені сьвято, що я, не дїждавшись вже ілюмінації, вернув ся швидче до дому. На другий день мене знайшли сонним на горішці“.¹⁾

Ходячи по роботах, Шевченко заходив в „Літній Сад“, оздоблений, як се відомо, силою ріжних статуй. І вже-ж вони не могли не вабити, не приманити до себе перенятливого Тараса. В літку в неділю, або в сьвято, а часом і в будень, він заходив в „Літній Сад“, щоб змалювати собі ту, чи инчу статую.

От в оден з таких сеансів року 1835, певнійш — 1836, трапило ся Тарасови спізнати ся з своїм земляком, добрягою Іваном Сошенком, що вельми посприяв йому спекати ся науки у Шпряєва, і визволити ся з крѣпацтва, вступити до академії художеств і зажити собі слави безсмертної; — слави великого поети, художника, мученика, слави гѣнію оновителя українського слова. Першу знаємість Тараса з Сошенком — треба вважати за найважнійший мент в життю нашого кобзаря: вона перевела його через той Рубікон, що межував людий з крѣпаками; темряву з сьвітом, волю з неволею. Не можна вгадати, що стало ся-б з гѣнієм нашого слова, коли-б він не спізнав ся був з Сошенком? Чи поталанила-б йому доля — яким инчим робом вибити ся з темного льоху неволі на сьвіт і „вийти в люди“, чи, може-б, під густою корою Шпряєвських красок та крѣпацького безправя і панського самовольства, на віки-б завяли і засохли ті величезні дари духові, якими природа надїлила Тараса? Як знати! Маємо доволі прикладів, що такі незвичайні сили, як Шевченко, не погибали. Знаємо, що гѣній ніколи не переходить всего свого віку шляхом битим; сам собі робить стежку через тернові кущі; сам себе вигодує, окрилює і високо здіймаєть ся шпрятати над масою, щоб з своєї високости пустити в ту масу темну і так чи інак зневолену проміння сьвіту і вої, кинути того огню сьвятого, „щоб людем серце розтопив“... Але-ж відаємо чимало і таких фактів, що тьма і неволя на віки пригломшують і нівечяють величезні таланти, скоро доля не послала їм проводиря.

Про Шевченка таким проводирем доля послала Івана Максимовича Сошенка, сина злидаря-міщанина з місточка Богуслава, Київського повіту,

¹⁾ Записки Т. Г. Шевченка, сторон. 39.

кілька верстов від Ольшаної і Кирилівки: Сошенко наділений прирощеним талантом малярським, на 24 р. свого віку, перетерпівши чимало всякого лиха, добрався до Петербурга, щоб учити ся малювати в академії. Українець Григорович запоміг йому і р. 1834 Сошенко почав ходити до академії.¹⁾

Про першу зустріч Шевченка з Сошенком в книзі Чалого²⁾ розказано, словами-б то самого Сошенка так: „Як був я на „гіпсових головках“, чи здається на „фігурах“, чи р. 1835, чи може 36, укупі зо мною приходив до академії шваґер Ширяєва. Від його я довідався, що між учнями Ширяєва є земляк мій Шевченко, про котрого я дещо чув ще у Вільшаній від свого першого учителя Превлоцького. Я упрохав Ширяєвого родича прислати Шевченка до мене на квартиру. На другий день в неділю Тарас прийшов до мене. Він був одягнений в сорочку і штани, пошиті з сільського полотна грубого і замазані в краски; халат демикотоновий на йому був замизьканий. Тарас був босий, розхрістаний і без шапки. Він дивився понуро і соромливо. З першого-ж дня нашої знаємості я спостеріг у його велику охоту вчити ся живописи. Став він приходити до мене, не пропускаючи ні одного сьвята; бо в будні і мені було ніколи та й його Ширяєв не пустив би. Тарас переказував мені деякі епізоди з свого життя і майже кожен раз кінчав їх наріканням на долю“.

Отакі оповідання здається мені не зовсім певним. З другої праці д. Чалого відаємо, що Сошенко Вільшану і Превлоцького покинув в листопаді р. 1831 і до Петербурга доставився в грудні того року, коли Шевченко в науці у Ширяєва ще не був. А Шевченко покинув Вільшану літом або на осени року 1829. Нема ніже єдиного натякання, щоб з того часу і до викупу його з кренацтва він навідувався на Україну. Ледві чи можна гадати, щоб за час свого короткого перебування у Вільшаній у Дмитренка, Тарас лишив який такий слід, щоб про його відав і Превлоцький і говорив про його Сошенкови. Не йметься мені якось віри і в те, щоб Тарас прийшов до Сошенка вперший раз в такому брудному убранню, босий, та ще й без шапки! Певна річ, що в його була чиста одежина про сьвято, ще певніше, що він добре тямив, що Петербург не Кирилівка і ходити без шапки по вулицям столиці і неякво, таї небезпечно з огляду на поліцію...

Вільш певною здається мені звістка про оту першу знаємість подана отц. Петром Лебединцовим — те-ж земляком Сошенка і Шевченка, переказана з уст того-ж таки Сошенка. Ся звістка більш відповідна до

¹⁾ М. Ч. — Ів. Мак. Сошенко, стор. 29.

²⁾ Стор. 22.

обставин і до оповідання самого Шевченка про першу зустріч з Сошенком.

Однієї літньої місяшної ночі, повідає Лебединцев¹⁾ — Сошенко, гуляючи в „Літньому Саду“, помітив, що біля статуї малює олівцем якийсь обірванець в пейстровому халаті замізьканому, босий і без шапки. Помітивши український тип, Сошенко зацікавився глянути на його роботу. Він зайшов з заду і побачив, що малюнок добрячий. Тоді він вдарив того маляра по плечу і спитав у його:

— А звідкіль ти, земляче?

— З Вільшаної.

— Як з Вільшаної!? Я й сам звідтіля... Хто-ж ти такий?

Тоді Сошенко довідався, що то Ентельгардів крепак Тарас Шевченко, і перебував в науці у маляра Ширяєва. До сього часу Сошенко про Тараса нічого не чув.

В автобіографії і сам Шевченко каже, що „не вважаючи на увесь гніт троїстого генія Ширяєва, я в ясні ночі весняні бігав в Літній сад малювати списки з статуй і в оден з таких сеансів познаємився з художником Сошенком“.

Нарешті, і в „Художнику“ Шевченко розповів майже так само як і Лебединцев, про першу зустріч і знайомість з Сошенком. Коли Сошенко, розказано далі в „Художнику“, спитав: — „А покажи, що ти малював? — так „він (сам Шевченко) виняв зза пазухи чвертку сірого паперу і показав контури Сатурна, зроблені доволі добре. Я (Сошенко) довго держав малюнок і любував з замурзаної тварі автора його. В лиці його худорлявому було щось привабливе, найпаче в розумних очах його, кротких наче у дівчинки.

— Часто ти ходиш сюди малювати?

— Що неділі; а коли робимо де поблизу, так і в будень захожу.

— Ти учишся маларству?

— І живописи.

— А в кого?

— У живописця покойового, — у Ширяєва. Він (Шевченко) взяв в одну руку ведро з жовтою краскою, а в другу витерту щітку велику і хотів йти.

— Куди ти квапишся? — питає Сошенко.

— На роботу, бо вже й так спізнився; прийде хазяїн, так буде мені лихо.

— Приходь до мене в неділю вранці та коли-б у тебе малюнки власної роботи, так принеси показати.

¹⁾ Київ. Стар. 1882. — Кн. 9, стор. 564—5.

— Добре, я прийду.

Отак почала ся знаємість двох бідолашних художників, двох горонах!

V.

Першої-ж неділі після зустрічі в Літньому саду — Шевченко прийшов до Сошенка. На йому був сертук коришшевої барви; у руках у його сувійчик паперу. Вони зустріли ся в коридорі Сошенкової кватери. Іван Максимович протяг до його руку. Тарас хотів її поцілувати. Сошенкови се не подобало ся; він швидче руку до себе і мовчки пішов в свою світлицю. Заким він там скинув сертук і одяг другу одежину — та вийшов в коридор покликати Тараса, останній подав ся швидче до господи. Здивований Сошенко — цілий тиждень не тямив, з якої причини его земляк — так швидко покинув его, не зайшовши навіть до хати. Другої неділі вранці вони знов зустріли ся в Літньому саду біля статуї Аполлона. Шевченко робив з неї малюнок. Сошенко, привитавши Тараса, сів з ним пити чай в альтанці Літнього саду і спитав: з якої причини у ту неділю він так зненацька пішов від його?

— „Ви на мене розгнівали ся, а я злякав ся того“...

Отся проста, щира відповідь яскраво показує нам, як тоді Шевченко був приголомшений, загнаний, заляканий! Не дати йому поцілувати Сошенка в руку — досить було, щоб з сего він спостеріг гнів, злякав ся і втік! Очевидно, що зворушена в душі його свідомість людського достоїнства не встигла ще розвинути ся: під утиском крпацтва до Ширяєвського поводження; — вона тільки тліла, чевріла. Хоч і минуло йому тоді вже 21 рік — але обставини життя у Ширяєва і пазурі хазяїна не такі були, щоб сприяти розросту самосвідомости чоловіка. Певна річ, що за час перебування Тараса в столиці не раз, і не двічі ходором ходила в голові його думка: „чом би і нам крпакам не бути людьми, як і инчі люди вольні?“; та що-ж коли на духових очах Тараса лежала полудою густа хмара крпацтва і не давала йому вгадати ту певну стежку, що може вивести з темних нетрів на світ Божий. Порадити ся йому, очевидно, ні з ким було; він був самітний серед натовпу темних малярів і наймитів костромських; він „хилив ся ні до кого“; аж доки доля не прихлила його до широго земляка Сошенка, доки вона не взяла його за руку і не привела в школу, тільки вже не „до пяного дяка“, а в школу людей освічених, де сяє світ братерства, де тхне огрійливе тепло любови чоловіка до чоловіка.

Роздивившись Шевченкові малюнки, Іван Максимович, — яко художник, — зразу звернув увагу на те, що вони незвичайно походять на оригінали, з яких їх малював Тарас.

— А чом у тебе нема ні єдиного малюнку відтушованого?

— Я малював їх до схід сонця.

— Значить не бачив їх освітленими?

— Бачив, але тоді ходили люди і не можна було малювати.

Вже з третього побачення Сошенко прилип до свого земляка-крепака; полюбив його „справді в тварі його було щось таке, що не можна було не полюбити його: твар його — правда не вродлива, що години більш та більш вабила до себе“.

Сошенко вельми зрадів своїй „знаходці“. Лишивши Тараса обідати у себе, він по обіді ліг спочити, а йому пораяв, або книжку читати, або йти гуляти на бульвар. Заким Сошенко спав, Тарас прибрав і причепуривав його світличку; вичистив палітру так, що вона аж блищала, а тоді сів біля вікна і взяв ся малювати маску з знаменитої натурщиці — Торвальдсена — Фортунати.¹⁾

На осей випадок треба зауважити хоч би вже ради того, що по деяких життєписах Шевченка і Споминках про його є не певні звістки, що він був людина неохайна. Тим часом — усе життя його, найпаче на заслання — як легко запевнити ся з його листів і Записок, свідчить нам, що він любив охайність чистоту і сам був великий чистюк.

Розпитавшись у Тараса про його долю гірку; спостерігши у його велику кебету і ще більші поривання до малярства, Сошенкови не можна було не спочувати йому, не можна було не вболівати над його долею; не можна було не загадати ся: чим би і яким робом допомгти йому? Але сам злидар, людина стільки-ж скромна, скільки добра й гуманна, — чим єму самому по собі без поради і запомоги людей видатнійших, можна було реально запомогти крепакови, заневоленому до цехового деспота-маляра?

Між професорами академії художеств — був тоді добряга чоловік Венецянов: відав Сошенко за ним велику силу вчинків добродійних на користь художників. Тим то перш за все він і вдався за порадою до його. Людина досвідчена і практична, Венецянов, жадної обіцянки зразу не дав, а пораяв Сошенкови спізнати ся з Ширяєвим і, скільки буде спроможно, впливати на поліпшення сучасного жорсткого побуту Тараса.

Сошенко так і вчинив і на другий день пішов до Ширяєва і упрохав його, не боронити Тарасови приходити до його в свята, та й в будень, коли, як от зимою, нема часом роботи. Ширяєв згодив ся, хоча й мовив, що се сама тільки пустота і ні до чого путнього вона Шевченка не доведе.

¹⁾ Див. „Художник“, стор. 9.

От з сего часу починає більш розвиднювати ся, більш займати ся на свѣт, починає дѣяти в горопалшому життю гѣнїя українського слова.

VI.

В Петербурзі завжди перебуває велика сила Українців:¹⁾ чимало їх було і того часу, про який у нас бесѣда, були між ними письменники, педагоги художники і, вже — рїч звичайна, найбільш урядників: в синоді, в сенаті, по канцеляриях міністрів і т. ин. Ледві, чи є в свѣті друга така пацця, щоб її інтелігентні люди жили так вростич, як Українці, доки вони живуть на рідній землі, так мовити: у власній господі. Не до речі-б було тут здіймати широку бесѣду про те, що спричинювалось і спричинюєть ся такій ростиці, але не можна не вказати на одну найголовнїйшу рису — яко на прародительку ростиці нашого часу: — се брак самосвѣдомости національної, або инакше густа хмара темноти національної, а через те і нетямок дійсних первородних інтересів України. Отже скоро доля закнє Українця на чужину, тут — инчі обставини життя, инчі умови, чуже сонце, чуже небо, чужі люди, чужа мова і психологія, — все отсе зразу розбужує в Українцях інстинкти національні і отсе незрима сила стягує Українців до купи, гуртує їх і вони пильнують визначити себе навіть прилюдно, що вони „хахли“ і часом визначають так не добре задля української ідеї, що не можна тоді не сказати: бодай би ви на свѣт не родили ся. В роках тридцятих нашого віку бачимо в Петербурзі між освіченими Українцями, що в життю Шевченка мали більшу, чи меншу вагу, письменника нашого Гребінку, художника Григоровича і инч. Гребінка, покинувши службу військову, був тоді урядником в комісії „духовныхъ училищъ.“²⁾ Ще року 1834 він видав в Петербурзі перші свої байки українські під назвою „Малоросійскія приказки“, а року 1836 видає їх вдруге і окремо, переклад поеми Пушкіна „Полтава“. Певна рїч, що Шевченко, ще до знайомости з Сошенком, читав Гребінчині твори і впивав ся їми, бо вони живо переносили його на рідну Україну під рідну стріху. Василь Григорович — був вже кільки років конференц-секретарем академії художеств. З обома їми Сошенко був знайомий і познайомив з ними і Шевченка, розповівши їм і про його гірку долю і про його незвичайну кебету. В товаристві отсіх двох людей Тарасови поталанило спізнати знов инчих освічених людей, знаменитого тоді художника Карла Брюлова і московського поету Василя Жуковського — наїв Українця і инчих. Брюлов, Жуковський та Грап

¹⁾ Нині кажуть, в Петербурзі більш 12.000 Українців.

²⁾ Ліцей Кнзя Безбородько, 1881. стор. 279.

Вельгорський більш за всіх спричинили ся визволенню Шевченка з крпацтва. Про першу знайомість з Брюловим Шевченко в „Художнику“ ось як розповідає: раз якось Брюлов зайшов до Сошенка, він любив провідувати своїх учеників. Вони умовили ся йти у вечері в театр. Треба було послати записку по білети. Брюлов написав її. У Сошенка — тоді саме був Шевченко, але він доти не знав ще особисто Брюлова. Сошенко прохав Тараса збігати з запискою. Шевченкова твар зацікавила Брюлова; заким Тарас ходив з запискою, Брюлов розпитав у Сошенка: хто він, роздивив ся його малюнки; з них спостеріг кебету і сказавши Сошенкови, що про Тараса треба подумати, прохав привести Тараса до його (Брюлова) на квартиру. Небавом після того Шевченко був вже в квартирі Брюлова...

Таким чином впродовж часу, може вельми недовгого Тарас опинив ся, можна сказати — в „пнчому царстві“. Легко зрозуміти, що тоді коїло ся в душі у його! Впервах, мабуть, Тарас не няв віри такій переміні, не няв віри в реальнієг фактів, з якими так несподівано зустрів ся; і, може не раз хватав ся обіруч за голову і питав ся сам у себе: чи се все правда? чи се не галюцинації? чи не сон? Дійсне і в обставинах і в людях була западто різка переміна. Контрасти, — хоч би й не для крпака-маляра в замизьканому демикитоновому халаті, — були-б незвичайними; не могли вони не брати його за очи, не западати глибоко в душу і в серце, хоч би й не такі вражливі й перенятливі, як у Шевченка. Не могли вони не зворушити усего духового і морального орґанізму Тараса! Зауважте собі: з одного боку темна і сувора постать скупого, гнівливого маляра цехового Ширяєва і його шнлочної жінки, а коло їх темні шклярі і малярі костромські — мужики; з другого боку — такі ясні зорі — такі добрі, гуманні, світлі люди — як Брюлов і Жуковський, а коло їх плеяда художників і письменників!... Там аби-яке помешкання робітників Ширяєва і брудне горнище, тут „червона світлиця“ Брюлова!... там брудна майстерня з партацькими малюнками; тут галереї академії з ліпшими творами штуки з „Останнім днем Помпеї“; тут Ермітаж; майстерня великого художника з „Росп'ятієм Христа“; з головою „Заплаканої Марії Магдалини“, дивлячись на котру, Жуковський плакав!... Там у Ширяєва — темнота, сварка, бійка, тут у Брюлова — світ, любов, братерство братнеє!...

Якже можна було, щоб все отсе добре, ясне, гуманне і прекрасне не вплинуло животворною, чарівливою півкою на пригноблений дух нашого кобзаря! і воно вплинуло! воно його живило, бадьорило, ростило його дух у кебету, наче те сонечко весняне, тепле, огрійливе, непалке впливає на людину, що після довгого недугу тяжкого, вивели добрі люди під плечі, привели в садок і посадили на зеленому муражку оксамі-

товому під вишнею, окритою білими шатами срібними, облітою ніжними пахощами весняними! Сиди!... вбрай в себе животворну силу весни та впивайся голосною піснею солов'я!... Одне слово: живи!

Радощі Тараса — певна річ — були невимовно великі, без краю глибокі; більші ніж тоді — як визволили його з кречацької неволі Енгельгардта і Ширяєва. Визволення приходило повагом; його він ждав, на його він сподівався; воно не впало до його так зненацьки; а про знайомість і приятельовання з Гребінкою, з Жуковським, з Брюловим, з Григоровичем, він, роблячи малюнки в Літньому саду, або окрашуючи парканні чи дахи, ледві чи й марив коли!

Одно слово: Тарас однією ногою стояв в реальному пеклі кречацтва; другою в реальному раю світа. Не диво, що він з пових обставин і людий радів, рював і з радощів плаків; але „то були сльози райські, божественні“... Певна річ, що отсі сльози радощів не раз видавлювали йому з очий і инчі сльози. Вертаючи з „червоної світлиці Брюлова“ на брудне горіще Ширяєва, він ще глибше почував, як невимовно тяжко пече його пекло кречацтва. Тепер без міри більше бентежила його думка: „чом же і нам кречакам не бути людьми?...“ Він тепер вже перечитав деякі книжки, що разом з тими розмовами, які доводилося йому чути в товаристві Гребінки, Жуковського, Брюлова і вичих людий осьвічених, розгорнули геть ширше його світогляд; геть більш поширили його свідомість і розвиток загальний. Крило підборкане в орляти відросло; і саме орля виросло; його рвало летіти, тим то й важше для його був той ланцюг, що держав його на привколві.

Нам трудно, навіть чи й можливо, уявити собі ті муки пекельні, що тоді саме завнала Тарасова душа, найпаче, коли одного разу чорна хмара кречацького безправ'я трохи-трохи не линула була на його дощем кривавим, яким колись у Вильні линула вона з руки кучера Спдорки. Чалий з уст Сошенка розповідає про випадок, як пекло кречацтва роззявило було свою пащу, щоб ще раз напитися крові з Тарасового тіла і, не вгадати, може-б воно й зовсім проковтнуло було нашого кобзаря, коли-б не відвела від його того диха — Сошенкова рука.

Раз в літку — можна гадати літом р. 1837, коли Енгельгардт виїхав з Петербурга, управитель його Прехтель покликав Сошенка малювати патрет з його молоді жінки. Сошенко на той час перебрався в помешкання Енгельгардта. Шевченко — звичайно приходив провідати і його і декого з своїх земляків-кречаків Енгельгардтових слуг. Вже-ж йому не можна було не поділитися з останніми своїма радощами, що зазнав він з знайомости з людьми осьвіченими. Річ натуральна, що в бесіді не можна йому було не нарікати на свою кречацьку неволю, не можна було, щоб в бесіді не пролетіло слово проклону взагалі проти кречацтва.

Те слово залетіло і в уши Прехтля. За се він зненавидів Шевченка і велів різками вибити з його „лібералізм“. В неділю скоро Тарас прийшов на двір Енгельгардта, його вхопили і потягли на стайню. Великої праці треба було ужити Сошенкови, щоб ублагати Прехтеля і його жінку, щоб не били Тараса. Управитель вгамував ся, змілостив ся, але наказав „тібералови“, бачити ся з челядю Енгельгардта.

Переказуючи се оповідання, не можна мені не звернути уваги й на те, що наймення Прехтеля ми зустрічаємо в оповіданні Шевченка: — „Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“ („Матрость“), де Тарас описав свою подорож по Київщині р. 1845—46. Тут Шевченко показує нам Прехтеля Степана Есиповича людиною освіченою в Дорпатському університеті; потім військовим лікарем. Лишивши службу Прехтель, — побрав ся в Ольшаній, придбав собі хуторець біля сего місточка і жив собі. Се людина доволі симпатична. Не можна запевне сказати, чи се той самий Прехтель, що, по словам д. Чалого, хотів виєкти Тараса, чи може й не він. Ледві чи він: мені здаєть ся, що коли оповідання Сошенка, що до Прехтеля, факт певний, так вже саме лишень наймення не могло не бути Тарасови таким осоружним, що він не надав би його одному з симпатичних людей свого оповідання... Хоч і як добре було серце Тарасове, а проте таких вчивків, який загадав був Прехтель заподіяти над ним, не забуває ніколи і найдобріше, найнезлюбивіше серце людське.

VII.

Нові знайомі і добродії Шевченка добре бачили і тямили, що найважнійша запомога, яку треба зробити — се освіта Тараса і розвиток його кебетн малярської. Про освіту шкільну систематичну, годі було й думати. Тарасови йшов 24 рік, а се не такий вже вік, щоб починати освіту шкільну, а починити її — доводило ся, трохи що не з букваря. А друга причина, що не давала й думати про освіту шкільну, або хоч би й не шкільну та систематичну — було соціальне становище Шевченка: він крепак, законтракований в науку до маляря і доки він крепак, даремна річ думати, щоб захистити його до академії художеств; де-б і про загальну освіту і розвиток його можна-б було піклувати ся. Виходило, що першим ділом: треба доложити рук, щоб визволити Тараса з крепактва. Другої ради в сій справі не можна було й придумати, як тільки ублагати Енгельгардта, щоб він випустив Шевченка на волю, чи ради філянтропії, чи взяв викуп. Для останнього треба грошей; а грошей саме й не було. Подумати і орудувати сією справою взяв ся Брюлов. А тим часом Сошенко піклував ся про освіту Тараса і порадив йому малювати акварелею патрети, і наділяв його, що сам, а що — і се пев-

нійше, за порадою Гребінки, книжками. Шевченко загарливо кинув ся до читання. Чим більш він читав, тим яснійш бачив і тямив, яка його мізерна освіта; а вже-ж се ще більш примушувало його читати. Він читав історію Греції, читав романи Дікенса; читав Енеїду Котляревського; читав усе, що трапило ся; але-ж — він перш за все був робітник Ширяєва і на його повинен був віддавати свій час і працю; на себе він споживав тільки час гулящий від праці і роботи на Ширяєва. На себе працював він — єдине або в сьвято, або у вечері в будень: „коли усі вже поляжуть спати“. Він засьвітить було стеаринову сьвічку, що наділив йому Сошенко і читає або малює.

Небавом привіс він показати Сошенкови перший свій твір малярський. Перед тим він прочитав трагедію Озерова „Едип в Афінах“ і заходив ся зробити малюнок на ту тему. Малюнок Сошенкови подобав ся: тут було тільки три постати: Едип з Антигоною та — віддала — Поліняк. Сошенко похвалив роботу і почув від Тараса, що у Ширяєва — хоч і є цілий портфель естампів, та він не дає йому користувати ся з них „боїть ся, щоб не поцсував“. А коли Шевченко сказав, що Брюлов бачив і хвалив його малюнки, так Ширяєв, не поняв віри навіть тому, щоб Тарас хоч би бачив Брюлова і обізвав його „дурнем“.

Сошенко умовив ся тимчасом з Ширяєвим, щоб дав йому волю, ходити вчити ся малярству в салі в товаристві „Поощренія художествъ“. За отсю волю — на оден тільки місяць — Сошенко заплатив Ширяєву тим, що змалював патрет його. Отсей щасливий місяць — місяць волі, поза порогом мешкання суворого Ширяєва, живучою россою бадьорости окропив душу кобзаря: „його виразна твар парубоча сяяла радощами і повним щастєм“... Тимчасом Брюлов працював над великою місією, що взяв на себе, визволення Шевченка з крѣпацтва. Перш за все, як се знати з „Художника“, він порадив ся в сій справі з Жуковським. Поета „бажаючи близше спізнати кебету Шевченка, загадав йому (певне зустрівши його в кватері Брюлова) написати „Життя художника“. Не відомо, який був той твір Шевченка, але певна річ — він задовольнив Жуковського; бо Брюлов небавом, побалакавши з ним, сказав Сошенкови „фундамент есть“.

Брюлов вдав ся до Енгельгардта, але від його здобув ся не багацько; тільки й того, що спостеріг, що „се найбуйнійша безрога в торжківських пантофлях“...¹⁾ Очевидно, що про філянтропію з Енгельгардтом нічого було й розмовляти, бо він „побачивши раз якось у Сошенка, чи що, малюнки Тарасової руки, почав загадувати йому малювати патрети

¹⁾ Дивись „Художник“, стор. 19.

з своїх метрес“. І вже-ж, коли-б Тарасова робота не задовольняла його, так за неї він не дарував би йому, часом, по карбованцю.¹⁾

Брюлов казав Сошенкови піти до Енгельгардта і спитати у його: яку він положить ціну на викуп Шевченка з крпацтва. Сошенко — не взяв на себе сієї місії, і для ліпшого успіху упрохав Венециянова, вдатися до Енгельгардта. Кермувала Сошенка в сому разі думка зовсім справедлива: одна річ — коли з дукою балакати ме убогий художник — міщанський син з Богуслава, — і зовсім друга — коли прийде до його в тій справі Венециянов, — людина поважана віком; професор академії, живописець царського двору... Ова! не про Енгельгардта були сі всі моральні і формальні ознаки поважання! Він тямив одну лиш філософію московської приказки: „денегъ дай и успѣха дожидай“...

Рушив Венециянов до „амфібії“... Що-ж!?! „Пан — як пан!“ Прдержавши старого професора в прихожій, „амфібія“ покликала його до кабінету. „В кабінеті амфібії було усе розкішно, велеліпно; але велеліпно по японськи“. Венециянов спершу зняв бесіду про освіту взагалі, про філантропію. „Ат! годі про се, мовив Енгельгардт, ви просто скажіть, чого вам з Брюловим треба від мене?“ — і після відповіді Венециянова, мовив: „Отак би ви й давно казали, а то — філантропія! яка тут філантропія!?! Гроші — тай більш нічого! дайте мені за його 2500 р. тай годі!“

Тепер значить — тебе було придбати 2500 р. і заплатити „амфібії“ з те, щоб вона з крпацьких пазурів випустила на волю генія нашого слова. Де-ж його і яким робом надбати таку силу грошей? Не диво, що Сошенкови, а тим наче Шевченкови, (я певен, що від його не тайли ся, тай не можна було утаїти заходів Брюлова) ціна ноюжена Енгельгардтом — показала ся муrom, через який не спроможно перелізти. Річ натуральна, що Тарас тяжко засумував і опинив ся на оден ступінь від тієї розпуки безнадійної, що часто-густо доводить чоловіка до самогубства!...

Брюлов з Жуковським скомбінуванн стежку, щоб нею вивести Тараса з розпуки до життя, вивівши з пекла крпацтва на волю. Брюлов заходив ся намалювати патрет Жуковського, пустити його в льотерію і на зібрані гроші викупити Тараса. Але-ж і на се треба було часу; а становище Шевченка, журба його і сум ставали щодні виразнійше і більш лякали Сошенка. Місяць — на який Ширяєв відпустив його, близив ся к кінцю... За три дні до кінця, коли Шевченко прийшов до Йвана Максимовича, останній здивував ся: такий він був блідий і збентежений!...

¹⁾ Чалий, стор. 26.

Сошенко покликав лікаря Жадовцева. Лікар спостеріг у Тараса горячку і порадив вирядити його до шпиталю. Тарас тяжко занедужав!

Заким він лежав в шпиталю, справа з патретом Жуковського і льотерією доходила до краю. З легкої руки Мартоса¹⁾ Тарасові біографи, а з ними і д. Чалий²⁾ розповідають випадок, що ніби то прискорив справу з льотерією і викуп Тараса. Розказують, що якийсь єнорал в кінці р. 1837, чи з початку 1838 загадав Шевченкови, зробити олійними красками патрет з його, та потім і не схотів взяти його. Тоді Шевченко, замазавши на тому патреті атрибути єноральські, продав його в цирульню на вивіску. Єнораль люто розгнівався і вдав ся до Енгельгардта, щоб продав йому Тараса. Заким вони торгували ся, Шевченко довідався про се, і тямлячи, на що йому треба сподівати ся, коли єнорал його купить, кинув ся до Брюлова, благаючи спасти його. Брюлов переказав про се Жуковському, а той — царци і от Енгельгардтови — наказано-б то було, щоб він спинив ся продавати Шевченка. Уважаючи на те, що про сей випадок д. Маслов, автор коротенької життєписи Шевченка, чув від художника Жемчужникова і від княжни Репніної, — д. Чалий каже, що вчинок з патретом єнорала факт певний. Тимчасом д. Чалий не звернув уваги на споминки Костомарова, надруковані за шість років раніше за його (Чалого) „Сводъ матеріаловъ“. Костомарів каже про сей випадок, що сам Шевченко говорив йому, що з ним нічого й похожего не трапляло ся, що се переказ, чи вигадка стара, істоптана, дивно вона кружає між людьми і хтось припасував її до його зовсім не до речі. Яка се справді давня і повсюдна вигадка, так досить сказати, що в тій чи в инчій формі я чув її про кого будь з місцевих малярів — і в Полтаві, і в Катеринославі, і в Херсоні, і в Чернигові, навіть в Вороніжі і в Володді. Нарешті — ще як був я дитиною і ходив р. 1845 учити ся до повітової школи у Ніжині, де той самий Іван Максимович Сошенко був учителем „чистописація и рисозація“, так між школярами чув я той самий анекдот про Сошенка, тільки що дїтворя самий вчинок переносила вже з Петербурга до Києва. Тим то Сошенко про таку пригоду з Шевченком нічого й не розповідав д. Чалому; інакше останній завів би сей переказ до біографії Сошенка, де він списав усе, що чув з уст Сошенка про Шевченка.³⁾

VIII.

Почала ся весна р. 1838, властиво наступив квітень: петербурзький негарний, непевний квітень! зранку туман; к обідю ясно, тепло,

¹⁾ Вѣст. Юго-Зап. Россіи, стор. 42.

²⁾ Чалий, стор. 30.

³⁾ Иванъ Максимовичъ Сошенко. Кієвъ, 1874. Стор. 31—43.

через годину вітер з моря, дощ, а в ночі, приморозок, а то й сніг. Така весна не могла не завдати Шевченкови ще більшої туги! вона нагадувала йому весну розквіси на його любій Україні! нагадувала „садок вишневий — коло хати“.. нагадувала Україну скуту і повиту крпацтвом!... і ще більш гнобила його та надія — велика надія, що блисне на хвилину сяєвом зорі-води і сховається, а замісць неї стоїть страшною марюкою — крпацька неволя.

Отоді саме граф Вельгорський піклував ся укупі з Жуковським і Брюловим коло льотерні... Нарешті льотерня була розіграна, зібрані гроші, і за 2500 руб. Енгельгардт продав своє право на „ревизьську душу“! 2500 р. розбили кайдани крпацтва, що сковували Шевченкові руки й голову... Тарасу Шевченку куплена була воля 22 квітня р. 1838!

Про отсю льотерню неоднакові у біографів звістки. Мартос і Петров кажуть, що „патрет Жуковського розіграно в льотерню між царською родиною“ і що Шевченко наскудно за те віддячив, (треба розуміти його поему „Сон“), а приятелі-б то його „затаїли і дійсний факт і добродійв викупу“.) А д. Чалий²⁾ додає, що „хоча патрет Жуковського дійсне розіграно між царською родиною, але Шевченко не згадав про се в своїй автобіографії не з „чорної невдячності“, як гадає Мартос, а єдине в скромности, не вважаючи за собою права говорити печатно про царські добродійства: одначе в розмовах приватних він не таїв ся з сїм фактом“.

В автобіографії Шевченко дійсне нічого про факт участі в льотерні царської родини не згадує; та тільки може, чи з тієї причини не згадує він, на яку вказує Чалий. Досі ніхто ще не подав нестемнено певних звісток про оту участь царської родини, як і про те: скільки зібрано грошей з тієї льотерні. Петров, каже, що княжна Репіна повідала, що зібрано було 10-ть тисячів, се-б то „стільки, скільки давав за Шевченка Енгельгардові отой мітичний енорал.“³⁾ Звістку сю, буде певнійш прирахувати до таких вигадок, як і той енорал. Невне тільки те, що Енгельгардови заплачено за визволення Шевченка 2500 рублів. А що до участі царської родини в льотерні, так от що написав Шевченко в своїх „Записках“:⁴⁾ „бездушному сатрапові і прибічникові царя, (се-б то шефу жандарів — графу Орлову) привиїло ся, що мене викуплено з крпацтва і виховано коштом царя, а я-б то віддячив йому тим, що

¹⁾ Вѣсти. Юго-Зап. Россіи, 1863. ст. 37. Очерки изъ исторіи украинск. литературы -- Петрова, Кієвъ 1880. ст. 36.

²⁾ Стор. 29.

³⁾ Петровъ, стор. 386

⁴⁾ Записки або журнал Т. Г. Шевченка. Львів, стор. 17.

взяв тай намалював на його карикатуру. Не тямлю звідкіля взяла ся ота дурна байка. Гадати треба, що отсю нісенітницю сплели на конфірмації“. Доки не оголошено певних фактів про оту льотерию, мусимо няги віри більш Шевченку, ніж Мартосу і Петрову, бо дійсне не можемо зрозуміти, якої будь причини, щоб не давала Тарасови навіть самому перед собою признати ся, що царська родина викупили його з крпацтва!

І так Шевченко розкутий! Шевченко не крпак! Шевченко на волі!

Як же він прийняв першу звістку про визволення?

„Раз на весні — сижу я, розповідав Сошенко Чалому та малюю; вікно було відчинене, аж ось плигає в вікно Тарас, перекидує мій малюнок „Луку — Євангелиста“, кидаєть ся до мене на шию і гукає:

— Воля! воля!

— Чи не здурів, оце ти, Тарасе? — питаю я у його, а він все гукає:

— Воля! воля!

Нічого не правдоподібного тут нема. Одначе-ж не можна пройти мовчки і повз те, що про се розповів Тарас в „Художнику“.

Льотерию справили і заплатили Енгельгардтови гроші тоді саме, коли Тарас лежав у шпиталю. Про льотерию не відав і Сошенко. 22 квітня р. 1838 приходить до єго від Жуковського пидулка, щоб завтра він невідмінно прийшов до Брюлова, а в P. S.—m'ї стояло: „приведіть з собою і його“, се-б то Шевченка. Сошенко догадав ся, про що річ і кинув ся до шпиталю порадувати Шевченка; але чершим разом його туди не пустили; бо було ще вельми рано, а коли він прийшовши другим разом, спитав ся поради лікаря, чи можна Шевченкови, що ще зовсім не видужав, розповісти про викуп його, так лікар вірадив, щоб радість не пошкодила одужуванню Шевченка. Сошенко послухав ся і рушив до Брюлова. Коли прийшли сюди Вельгорський і Жуковський — останній виняв з кишені і дав йому згорнений в четверо аркуш паперу. То була „відпускна“ (акт визволення на волю) видана Енгельгардтом і посвіченена підписами Жуковського, Брюлова і Вельгорського. Сошенко побіжно перехрестив ся і тричі поцілував той акт!

Заким Іван Максимович дожидав видужання Тараса і мордував ся нетерплячкою порадувати його, вістка про визволення дійшла до Ширяєва, котрому сказав про се сам Енгельгардт, вимогаючи звівчення контракту. Ширяєв пішов до шпиталю і про все розповів Шевченкови. Другого дня приходить Сошенко провідати недужого Тараса. „Чи правда, що казав мені Ширяєв, що мене визволили, що...“ — спитав ся Тарас і не договорив! ринули сльози і не дали говорити.

За кілька днів Тарас ввійшов з шпиталю на квартиру до Сошенка. „Він був цілком щасливий. Восхит його переходив в тиху радість, що

усміхаєть ся... Брав ся до роботи; але робота не йшла! покладе він свій малюнок в портфель; звідтілє візьме відпускну, перечитає її, перекрестить ся, поцілує її і заплаче“.

За кільки день після виходу з шпиталю, коли Шевченкови справи путящу одежину і коли акт визволення був вже затверджений урядом так як про те прописано в законі, Сошенко пішов з Тарасом до Брюлова і з того дня, каже Тарас і в автобіографічному листу і в „Художнику¹⁾ — я став ходити до академії художеств і небавом зробив ся одним з люблєних учнів — товаришів Брюлова.

Бачимо, що з пекла крєпацтва „двері на волю“ відчинили ся Шевченкови через 24 роки і два місяці без двох день з того часу, як його мати повила у Моринцях! З Мориниць у Вильну, у Варшаву, у Петербург — от який довгий шлях мусів Тарас змїрати на своїм парубочім віку, доки вийшов на волю! А чи за огі, трохи не девять тисячів день крєпацтва, чи зазнав він хоч девять годин щасливих? Ова! смїливо можна сказати: — ні! Такі люди як Шевченко в неволі не можуть бути щасливими. Щасття в неволі, коли й зазнають, так хйба тільки самі

„Раби з кокардами на лобі,
Лакеї в золотій оздобі...“

Крєпацтво не зламало великої душі і доброго серця Шевченка; але воно лишило і не могло не лишити свого слїду тяжкого. Як і в чому відбив ся сей слїд, се ми побачимо з поетичних творів Шевченка. Муза його прокинула ся те-ж в Літньому Саду і тоді саме, як товариство осьвічених людей повіяло на його душу сьвітом і волею. Бєсїда моя про се — буде в новому нарисї...

У Києві, 9 квітня 1894.

Аграрні відносини Галичини.*)

СТУДІЯ

Вячеслава Будзиновского.

[Памяти Володимира Навроцького присвячує Автор].

I.

Ціла поверхність Галичини вносить:

Після найновіших катастраль-

них дат	13,640.646	моргів 275 сяжнів ²
	або 7,849.704.2183	гектарів
	1,362·900	миль ²
Після загального поміру	1,364·0629	”
Після річника нейтральної ко-		
місної статистич.	1,355·37	”
Сума обшарів повітів галицьких		
вносить	1,364.0554	”

Я буду тримати ся дати першої.

На просторонь управну припадає над 13,000.000 моргів, то є близько 97% цілої поверхності краю.

На сю просторонь складає ся: („Wiadomości statystyczne“ галицького виділу краєвого).

6.329.092 моргів то є	45.78% рілі
3.673.151 ” ”	26·95% лісів
1,603.579 ” ”	11·77% сіножатий
1,336.214 ” ”	8·80% пасовиск
180.000 ” ” близько	1·3% часть городів

Просторонь неуправна вносить близько 600.000 моргів, то є більш 3%.

*) Хоч може не всі погляди і виводи ш. Автора дадуть ся виправдати наукою і практикою, однак подаємо сю працю, що доторкуеть ся вельми живих і пекучих питань нашого селшества, позаяк вона спроможна викликати живійший рух і роботу на заповіданім у нас економічнім полі. Редакция „Записок“.

На рілі припадає отже менше як половина поверхності краю. Се однак беручи річ пересічно для цілого краю. Специально-ж руска Галичина стоїть під тим зглядом далеко ліпше як польска.

Коли возьмемо іменно під розвагу статистику цілого краю, стаповлять рілі несповна 48% цілої території. В багато однак полосах посідаючих найплідніші землі, процент сей перевишає цифру 50. Сі околиці лежать в рускій часті Галичини. На Поділю н. пр. доходить процент ріль до 76.50%. Так само в рускій часті Галичини лежать ті полоси, що мають найбільший процент поверхності сіножатий. Найвиший процент лісів (46.82% і 56.34% поверхності) припадає також в двох східно галицких полосах. (Гляди на стор. 31).

Непохитною догмою загалу, не заквестіонованою жадним „соціологом“ аксіомою економічною єсть ще дотепер гадка, що: „Галичина край рільничий“ і то не сам по собі — беззглядно річ беручи, а в порівнаню з західними „промисловими“ краями Європи. Що до мене однак, то я тої гадки акцептувати абсолютно не можу. Рільництво в Галичині стоїть позаду рільництва „нерільничої“ Німеччини, а вже рівняти ся не може з рільництвом царичі фабричного промислу Англії. На доказ подаю цифри вияті з Рошмана. На 100 мешканців, припадає

в Галичині	63·8	гектарів рілі
„ Моравії	56·5	„ „
„ Буковині	50·4	„ „
„ Чехах	47·2	„ „
„ Дол. Австрії	36·9	„ „
„ Тиролю	17·6	„ „
„ Форальбергу	7·4	„ „

На 100 мешканців припадає:

	Гектарів рілі	гектолітрів						
		Пшениці	Ячменю	Жита	Вівса	Кугуруди	Стручкових	Картофель
В Галичині	63.8	66.7	74.2	104.0	170.6	19.3	21.1	551.7
„ Буковині	50.4	29.2	62.7	46.5	92.9	172.7	2.2	244.5
„ Чехах	47.2	76.2	86.4	166.9	158.6	—	10.6	501.0

Чистий дохід катастральний з одного пересічного морга землі:

В Галичині	1·86 злр.
„ Буковині	1·20 „
„ Чехах	5·82 „
„ Дол. Австрії	5·94 „

Полоси господарські	Р і л і		С і н о ж а т и		П а с о в и с к а		Л і с я		И н ш і г р у н т и		С у м а	
	моргів	%	моргів	%	моргів	%	моргів	%	моргів	%	моргів	%
1. Сокальське і Белзке	131.802	50.09	43.086	16.41	12.692	4.83	62.409	23.77	13.096	4.90	263.085	100
2. На границі Волині	63.464	45.98	23.433	16.93	7.944	5.75	37.463	27.14	5.692	4.15	137.996	100
3. Писки над Бугом і Стрех	72.151	20.58	72.447	20.67	19.913	5.68	164.101	46.82	21.840	6.25	350.452	100
4. Глини в Жовківск. Львівск і Золочівським	264.259	46.22	122.626	21.45	46.888	8.20	104.919	18.35	32.963	5.78	571.655	100
5. Високорівня на північ від границі вод	373.215	46.25	93.111	11.54	54.260	6.74	242.656	30.31	43.515	5.34	806.787	100
6. Чепанівське і Яворівське	298.574	45.34	70.858	10.76	61.652	9.36	198.149	30.09	29.179	4.45	658.412	100
7. Пляди землі в Перемиск. Сам- бірск. і Львівським	184.018	60.33	37.268	12.21	20.254	6.64	44.443	14.57	19.007	6.25	304.990	100
8. Надсяне	178.298	58.72	19.573	6.44	26.807	8.82	57.971	19.09	20.963	6.93	303.612	100
9. Підгірє Сніцікє і Самбірське	252.703	42.58	52.159	8.78	62.462	10.52	198.730	33.48	27.386	4.64	593.440	100
10. Доли. Сніцікє	47.607	57.30	8.208	9.86	8.187	9.84	14.295	17.18	4.844	5.82	83.221	100
11. Гори Сніцікє і Самбірскі	239.811	42.10	57.805	10.15	80.552	14.14	166.382	29.21	25.078	4.40	569.628	100
12. Гори на полуд. сході	137.548	9.80	236.545	16.87	197.047	12.09	790.139	56.34	40.904	4.90	1,102.183	100
13. Наддністрянське	332.861	30.68	252.738	23.19	128.406	11.84	265.894	24.52	104.957	9.77	1,084.856	100
14. Бережанське	308.740	54.77	72.687	12.89	42.412	7.52	101.805	18.06	38.033	6.76	563.677	100
15. Покуче	278.049	64.95	37.365	8.65	31.025	7.18	51.043	11.82	34.570	8.00	432.052	100
16. Поділе полудневе	432.906	66.89	22.105	3.42	25.442	3.93	107.200	16.57	59.486	9.19	647.139	100
17. Поділе північне	653.233	76.50	44.526	5.21	29.615	3.47	62.408	7.31	64.032	7.51	853.814	100

Як бачимо, припадає на голову Галичанина більше рілі, як на голову мешканців інших країв австрійських. Коли би галицке рільництво стояло на рівній висоті з таттами, повинно би припадати в Галичині на голову більше продукту і то в таких самих відносинах як і землі, тимчасом ми бачимо щось протилежного. Мов в зеркалі відбиває ся нерільничість Галичини в чистім доході катастральнім, котрий, як бачимо, єсть так кольбосально менчий від доходу з землі „фабричної“ долішньої Австрії і Чех, хоч Галичина посідає найліпші землі в Австрії. Згадану в горі аксіому о рільничости Галичини, я змушений змодифікувати — Галичина, в порівнаню з іншими краями, не так край рільничий, як богатий в плодовицу землю.

Мала — в порівнаню до цілої поверхности краю, єсть власностию збірною. Частина її належить ще до громад, частина вже до держави. Що до урядової статистики ґрунтів, запримітити мушу, що всюди єсть бесіда про ґрунти домінікальні і рустикальні. Про ріжницю, яка заходить між ними, буде бесіда пізнійше. Тепер зазначити мушу, що громади посідають ґрунта так одної, як і другої категорії.

ґрунтів домінікальних посідають: місто

Львів 7.824 м. (4.503 Га).

Колективна власність сімох громад в окрузі судовім Чорний Дунаєць 5.646 „

Міста: Теребовля, Стрий, Новий Салч і Снятин над 1.000 „

25 громад, що мають посілість над 200 до 100 „

29 „ „ „ „ менше як. 200 „

Сума 30.569 м. (17.591 Га).

(Пілят).

Інша власність громадска, складає ся з ґрунтів „рустикальних“.

В 68 повітах, обіймаючих 5824 громад, маємо громадскої власности:¹⁾

Рілі, городів і сіножатий 19.992 моргів 81⁰

лісів 125.623 „ 338⁰

пасовиск 347.477 „ 475⁰

неужитків 67.767 „ —

Сума 560.860 моргів

З тих цифр бачимо, що комунальна форма власности задержалася головно на тих ґрунтах, на котрих при нинішнім стані господарки комунальний спосіб експлуатованя, по нинішній день, більші від індивідуального представляє користі. Такими ґрунтами єсть головно пасовиска. Громадскі пасовиска становлять майже третю часть всіх пасовиск, —

¹⁾ Wiadomości statystyczne.

наколи рілі ледво 240 частъ всіх ріль, будучих в посіданю членів громад (власности рустикальної).

В руках держави знаходить ся від 1773 р. 1,269.709 моргів (730.668 гект.) В тім то році дня 28 січня, оголосило австрійське правительство, що всі коронні і королівські посілости обіймає в посіданє держави. З того часу зменшає ся посілість держави через продаж головно кольоністам німецьким.¹⁾ Від р. 1800—1870, продано 843.043 моргів (485.141 гект.); через регуляцію сервітутів, стратила держава 42.602 моргів (24.516 гект). Богато втратила держава через заміни, які уряд доконав в цілі заокруглення своєї посілости як і для того, щоби прийти в посіданє ґрунтів, під котрими знаходить ся сіль. Нині, посідає держава в Галичині 528.942 моргів (304.387 гектарів) то є 2½ рази менше, як з початку. Около р. 1848 посідала держава ще 9·31% цілої поверхности краю..

Ґрунта церковні і монастирів, котрі влучено до релігійного фонду²⁾, виносили первісно коло 80.448 моргів (46.295 Га.) то є 0.59% поверхности цілого краю. В наслідок уступок сервітутових зменшила ся та посілість о 2.344 моргів. Продано 51.158 моргів. Тепер виносять церковні посілости

	26.945 моргів (15.506 гект.)	
Гр. к. метрополія у Львові посідає	64.800	„
Р. кат. архієписк. „ „	26.341	„
„ „ єпископство в Перемишлі		
посідає	14.379	„
Р. кат. єпископство в Кракові		
посідає	?	„
Гр. кат. єпископство в Перемишлі		
посідає	?	„
Чотири капітули вкупі посідають	18.944	„
то є 89 р. кат. 8 гр. } кат. 1 вірм. кат. парохії } і львівська євангел. громада } Духовні ордени }	27.486	„
	65.070	„
Посілість (домінікальна) церков, монастирів і парохій, виносить		
взагалі	218.995 моргів	
Посілість державна і державою		
адміністровані	556.023	„ (319.894 Га)
Посілість фундацій сьвітських	80.246	„ (46.179 Га)

¹⁾ Gubernial-Verordnung vom 7. V. 1789. Pill. G. S. XLIII

²⁾ „ „ „ 27. III. 1782 Pill. G. S. VII.

³⁾ Pilat.

В посідаю краю, знаходять ся три посілости (домінік.), обіймаючих 1050 мр. (604.34 Га). До акційних спілок, належить 23.207 мр. (13.353 Га). (Шілят).

Зчисливши до купи: 1) домін. ґрунта будучі власністю держави і релігійних фондів	555.888 мр.
домін. ґрунта будучі власністю єпископств, монастирів і парохій	218.995 „
домін. ґрунта будучі власністю фондаций, краю і громад	111.865 „
домін. ґрунта будучі власністю акційних спілок	23.207 „
2) рустикальні „ „ громад	560.860 „
Дістанемо суму публичної ґрунтової посілости	1,460.860 мр.

Решта просторони, то є 12,169.831 моргів, належить до приватних властителів. Докладного їх числа не знаю. Заключати однак можна з числа платячих податок ґрунтовий в катастральній громаді. Що обидва сї числа не багато ріжнять ся від себе. Доказує мала ріжниця, яка заходить між числом податників і властителів ґрунтових в повіті Скалатскім: Коло р. 1882 було там по відлученю власности домінікальної 20.277 гадівств а 20.007 податників.

В цілій Галичині число оплачуючих ґрунтовий податок, виносять в 1891 р. 1,662,910. Єсть воно троха більше від числа властителів платячих сей податок, бо трапляє ся, що оден і той сам властитель посідає в двох і трох громадах катастральних ґрунта, платить в кожій з осібна податок ґрунтовий і зістав два або й три рази в загальну суму вчислений. А позаяк не вчислені тут халупники, дуже численна в Галичині категория ґрунтових властителів, неплатячих податку ґрунтового, можемо безпечно прийняти, що число властителів ґрунтових рівняє ся що найменше числу податників, котрих маємо після остаточного результату регуляції податку ґрунтового в 1890 р. 1,639.248. Коли число халупників, то є властителів ґрунтових не платячих податку ґрунтового, єсть більше як згадані дуплікати, число властителів ґрунтових може бути навіть більше, як число податників. Найліпший доказ маємо на Скалатскім повіті.

Як і в ринсто власности ґрунтової форма приватна, так в способі продукції, панує індивідуалізм. Не суть вони однак абсолютними. Суспільність документує своє право власности до землі тим, що держава побирає львину часть доходів з тої землі. Діє ся то в формі податків. Так само не єсть абсолютний індивідуалізм в господарці — в способі експльоатації ґрунтів їх властителями. Над індивідуальною волею хлібороба стоїть воля суспільности, її видимий знак, се торг а взглядно купець. Позаяк рільник продукує нині на торг, мусить спосіб его

продукованя (техніка агрономічна) стосувати ся до вимогів сего торгу. Через те тратить індивідуальність поодинокого господарства свою необмежену автономію і стає ся з самостійного тіла складовим елементом господарства висшої організації — господарства суспільного.

Агрономія є ся часть науки про рільництво, котра займає ся технікою рільничою, котра поясняє, як одиниця господарска змагає до того, щоби видобути з землі своєї як найменшим коштом найбільшу масу тих плодів, які від него жадає торг.

До науки про рільництво в ширшій розуміню — до економії суспільної (питань аграрних) переходимо тогді, коли станемо займатися з'явищами господарки рільної не індивідуальної виключно натурю а в звязи з згаданими з'явищами суспільної натурю. В сю область наук входимо, коли розбираємо, о скілько моменти політичної натурю впливають на зміни та поступ в способі продукованя, коли говоримо про обміню товарів, про торг, про комунікаційні засоби та інституції кредитові і т. и., котрі суть збірною акцією одиниць господарських, хоч би безпосередного та свідомого приложєня їх рук.¹⁾

Для улєкшеня собі роботи в розсліджуваню з'явищ аграрних конечною буде річню розділити собі цілу масу згаданих приватних одиниць господарських на кілька груп. Критерієм, на підставі котрої переведемо поділ, буде ріжниця в поверхности землі, взятої поодинокими господарствами під управу.

До категорії дрібної посілости вчисляю господарства посідаючі менше як по 50 моргів; стислійше річ беручи, лише ті, що посідають від 5 до 50 моргів. Посілости понизше 5 моргів не суть вже господарствами рільними в властивім значіню. Властители таких шматків землі відгрівають, що правда — визначну ролю в господарці рільній — але не в своїй власній. Вони мають значінє в продукції великих властителей ґрунтових, яко наймити. Пописуючи ся на дōшках суспільної аграрної, суть виключно предметом студій соціолоґа, а не агронома.

До другої категорії господарств рільних зачислямо посілости, в котрих кожда числить понад 100 моргів — се галицька велика посілість.

Розрізняють ще дуже часто середню посілість по 25—150 моргів. Позаяк та категорія в Галичині майже цілковито щезла, помину її.

¹⁾ Моя работа буде аграрною, а не агрономічною, то є буде розбирати ті з'явища економічні, в котрім індивідуум господарскім являє ся суспільність, а господарка приватних одиниць лише яко складові елементи суспільного організму економічного.

Класифікація ся не є штучною. Ціла поверхність землі взятої господарством під управу, на підставі котрої ми розтасували власність ґрунтову на обидві головні ґрупи, не зістала вибраною для самої виключно вигоди для легшого орієнтованя в тім хаосі; не стало ся се також для вдоволення класифікаторської манії псевдоучених (німецького типу), котрі вихоплюють в цілій масі студіюваних фактів ціху обсерваторови найбільше впадаючу в око, — як н. пр. глупому бібліотекареви, формат книжок, — укладають на її підставі ті факти в штудерно побудовані системи і думають, що доконали великого діла — що вияснили з'явища, розложивши їх по нумерованим шуфлячкам. Поділ сей зроблений вже адміністрацією суспільною, а прийнятий опісля економістами, користний єсть з різних зглядів. По перше тому, що поділ сей ілюструє нам почасти відносини власності часів феодальних. Звісна бо річ, що нинішня більша посілість походить з давньої шляхотскої а нинішня дрібна з давньої рустикальної. Се о стілько важне, о скілько історія може нам допомогти до виясненя теперішних фактів суспільних. По друге: від розмірів управляваної поодвокими господарями землі зависить часто спосіб продукції — сама техніка різнича. По третє — инший вплив мають чинники суспільно-економічні на хід господарки індивідуальної одної, а инший на господарку другої категорії власности. Те саме можна сказати і про багато чинників політичних, о скілько вони взагалі впливають на хід господарки. Адміністрація суспільна (держава) ділає инакше на господарку одної, а инакше на господарку другої категорії посілости ґрунтових, не тільки для того, що обидва сі роди організмів аграрних, силою своїх індивідуальних прикмет, инакше реагують на сі чинники політичні.

Самі сі чинники суть квантитативно инші в прикладі до великої, а инші в прикладі до малої посілости. Податки державні н. пр. гнетуть без порівнаня сильнійше дрібну посілість ніж велику з тої причини, що коли великій посілости забирає держава малу частину доходів позістаючих по заспокоєню потреб особистих і самого господарства, дрібній посілости забирає більшу часть того, що називаємо мінімум екзистенції селянина. Коли би н. пр. заведено податок прогресивний, узглядняючий згадане мінімум, упав би цілий тягар податковий на велику посілість. Галицка кляса селяньска зістала би увільнена від податків, бо дохід пересічного галицького селянина з его рілі — як се можна вчислити з дат катастральних, не доходить до 10 злр. Поминувши вже сю обставину, що організм дрібний вражливійший єсть на той чинник — але навіть беззглядно річ беручи, поносить дрібна посілість більші тягарі фінансові від великої, а то наслідком тенденційно, в користь шляхти переведеного отаксованя чистого доходу з землі.

Причиною, що оцінка землі, на підставі котрої мав бути розложений урегульований податок ґрунтовий, не могла випасти безсторонно, що вона мусіла бути переведена в користь домінікальної великої посілости а на некористь малої, було те, що в склад тіл, утворених для переведення сеї оцінки, входили майже виключно великі ґрунтові властители, або їх прихильники. Що знов такий мусів бути склад тих комісій, пояснює спосіб їх творення.

На підставі закона о регуляції ґрунтового податку з р. 1869, введено в жите: 1) „Комісію центральну для ґрунтового податку“ в Відні, 2) „комісію краєву для того-ж податку“ у Львові, 3) „підкомісії краєві“ в Кракові і Тернополі, 4) „повітові комісії шацункові“. З 36 членів „центральної комісії“ іменувало правительство 12, палата папів 6, палата послів 18 членів. До „краєвої комісії“ і обидвох „підкомісій краєвих“ зложених разом з 10+6+8 то є 24 членів іменував одну половину міністер фінансів, а другу сойм.

До 8-членних „комісій повітових“ іменував міністер 4, властители найбільших дібр одного, а інших ради повітові.

Більшістю в тілах репрезентацийних, була всюди шляхта. Натуральна річ, що вона вибирала до комісій самих своїх. „Конституційне“ правительство, що мусить солідаризувати ся з змаганями пануючими в більшостях репрезентацийних і законодавчих тіл, іменувало членам комісій урядників, що були рівночасно великими властителами ґрунтовими, або людьми прихильними сій класі і залежними від неї. Як виглядає в результаті склад комісій, показує нам таблиця уложена В. Навроцким (Діло р. II) на підставі урядового шематизму з р. 1871, до котрої він для повноти втягнув також членів комісій і підкомісій краєвих.

Назва комісії	Ц. к. у-рядники	Пенсіоністи, почмайстри, секр. рад. пов. нотарі, докт.	Не висна-заних за-нять	Властите-лі реаль-ности	Властит. більшої посілости	Цанські офіція-лісти	Посessori дібр	Священ.	Війти і есмани	Разом
Львівська краєва і повітові львівско-го району	59	7	18	15	88	11	7	9	4	218
Тернопільська кр і пов. терн. району	48	6	9	10	86	16	7	3	4	189
Всхідна Гал., Разом	107	13	27	25	174	27	14	12	8	407
	25 ⁰ / ₀	3 ⁰ / ₀	7 ⁰ / ₀	6 ⁰ / ₀	43 ⁰ / ₀	7 ⁰ / ₀	3 ⁰ / ₀	3 ⁰ / ₀	2 ⁰ / ₀	—
Краківська кр. і по-вітові кр. рай ну	50	—	7	11	95	7	7	3	16	196
В західній Галич. в процентах	25 ⁰ / ₀	—	3 ⁰ / ₀	5 ⁰ / ₀	47 ⁰ / ₀	5 ⁰ / ₀	3 ⁰ / ₀	1 ⁰ / ₀	8 ⁰ / ₀	—
В цілій Галичині	157	13	34	36	269	34	21	15	24	603
Поодинокі групи інтересентів	240 (40 ⁰ / ₀)			324 (54 ⁰ / ₀)			39 (54 ⁰ / ₀)			603

На 600 членів було в комісіях лише 24, то є 4% селян і війтів. В рускій Галичині (без західної було їх всього 8 на 407 членів взагалі, то є 2%). Сьвященників не можемо уважати заступниками інтересів дрібної посілости, бо се були майже виключно латинські ксьондзи, котрі в східній Галичині держать ся польскої шляхти. Руских сьвященників було в комісіях після Навроцкого найбільше 2 до 3 — і то не знаємо, які вони були. Не всіх війтів можемо також зачислити до представителів інтересів селянських. Всілякі бувають війти по селах, а знаємо, що радами повітовими і всякими властями форитовані суть війти, котрих нині характеризують окремих прізвиськом! Сій прикметі характеру, могли і тогді заважчати війти свою номінацію на членів комісії.

Сама більша посілість була заступлена в комісіях в силі 324 голов, то є 54%. — В дусі закона з р. 1869, мала посілість ґрунтова сама себе податкувати (Selbstbesteuerung). Виділи рад повітових в спілці з адміністрацією поручили се 363 податникам, поміж котрими було 324 то є 90% здекларованих прихильників великої посілости а прихильників дрібної 39, то є 10%, і то дуже непевних, бо вчислені тут сьвященники і війти. Відношенє 90 і 10, коли воно повинно бути як 43 до 57, бо таке було відношенє просторів, приналежних до обидвох категорій посілости.

Результати праць сих комісій, відповідали вповні матерьяльним інтересам елементу становлячого їх більшість. Клясовий егоїзм, котрий був причиною, що не рівну міру прикладано при сій роботі до доходів з ґрунтів обидвох категорій посілости, покриваний був ріжними обивательськими зглядами дуже підозрілої стійности. І так н. пр. посілість шляхоцку становлять головню ліси. Дохід з них оцінено дуже низько. Весь тягар податковий мусів упасти на інші целісові ґрунти, котрі переважно, бо 78% в західній, а 82% в східній Галичині належали до селян! Ліси шановано, як нас запевнюють, лише з огляду на добро „загалу“; зроблено се, чого вимагали згляди „кліматичної, гідроґрафічної і соціально-економічної“ натури.

Речник шляхти і член комісії шапункової в Бжеску, Е. Ястшембскій, говорить в своїх: „Uwagi nad obecnem położeniem dóbr ziemskich. Tarnów. 1880“: „Wszystko, co obciąża majątki ziemskie, „powinno być zaniechanem i żaden nowy ciężar, choćby nawet na pozór najmniejszy, nie powinien być na takowe nałożonym. „...Regulacya nowego podatku ґрунтового, wymaga nadzwyczajnej z naszej strony czujności.“ Jeżeli nie będziemy się starali wszelkimi możliwymi sposobami — to „rozkład podatku na pojedynczych podatujących będzie nowym powodem upadku wielu majątków ziemskich“

Gazeta Lwowska з 2. XI. 1880 говорить: „Projekt obecnie wypracowany w ministerstwie ma tę jedną wielką zaletę, że oszczędza lasy...“

Результат праці таких комісій, був також „такий“. Після дуже точних обчислень Навроцкого: „Паньська посілість, котра відповідно до свого обшару повинна би з загальної суми кравового катастр. доходу (25,160.000) мати близько половицу, бо $43\% = 10,819.000$ злр. — виказує его наслідком описаної мавіпуляції (лісп) менше як третю часть, бо 7,735.600 злр., се є $30\frac{3}{4}\%$, а в грошах о **3,083 000** зр. менше як повинна. Селянська посілість, повинна мати з загального доходу троха більше як половину (57%) с. є. 14,341 000 зр. а виказано її більше як $\frac{2}{3}$ частий, бо 17,425.000 зр. ($69\frac{1}{4}\%$). Се обчислене, зроблене зі становища хлопомана — але сумлінно і з математичною точністю — називає наш автор, — котрий до тепер є одиноким, що написав щось стійного з економії нашого народу — обчисленем максімальним. Крім того, зробив він ще обчислене „мінімальне“, оперте на датах з противної, то є шляхоцкої сторони. Порівнявши дохід, який устанавлено в новім катастрі, з доходом, який повинен бути в зглядній справедливости, дійшов до несправедливої підвишки зглядно знижки в зр.

	Р а й о н							
	Львівський		Тернопільський		Краківський		Галичина	
	П о с і л і с т ь							
	Велика	Мала	В.	М.	В.	М.	В.	М.
Повннен бути	3,190.324	5,875.231	3,553.093	5,890.649	2,037.380	4,613.380	8,780.707	16 379.339
Устано- влено	2,585.000	6,236.000	3,094.600	6,275.000	2,056.000	4,914.000	735.600	17,425.000
Підвишка	—	360.679	—	384.751	18.620	300.637	—	1,46 000
Знижка	605.234	—	458.493	—	—	—	1,045.107	—

„Цифра 1,046.00 зр. представляє мінімум уквирдження селян при ново заведенім катастрі.

З мінімальної знижки $1\frac{1}{2}$ мільона припадає вся сума на шляхту в східної Галичині“. Руский селянин, зістав отже більше поквирджений як польський.

В наслідок того несправедливо уложеного катастру, спала на клясу селянську в користь більших посіlostей контрибуція, котра після обчислення Навроцького виносить: 221.000 вглядно 681.000 зр. „Суму сю мають галицкі селяне від р. 1881, без найменшої рації платити властителям більших посіlostей, бо платити виразно: за них, для їх oszczędzenia. Скапіталізована, виносить та контрибуція 4½ resp. 13½ мільонів зр.“

Тягарами автономічними обтяжена єсть дрібна посіlostь не рівномірно більше, як велика, бо силою законів обовязаний селянин платити більший процент на згадані „спільні“ видатки, як н. пр. школу, будинки парохіяльні і т. п.

Возьмім на примір закони дороговий і шкільний. Селянинови вистарчать дороги і найгірші.¹⁾ З доріг битих, або звичайних, але в ліпшім стані удержаних, користає той, котрий має що возити, то єсть великий посідач, а не селянин. Тимчасом на удержанє доріг мусить так селянин платити 3 процентовий додаток до податків. Крім того обовязаний єсть кождий „Нумер“ дати чотири дні піші — се так названий шарварок. Посіlostь рустикальна, котра на тім самім просторі, посідає кількасот раз більше нумерів як посіlostь домінікальна, платить тільки разів більше від тої. Вопіючою несправедливістю єсть те, що той обовязок наложений і на халушників, котрі не потребують доріг, бо не мають що експортувати, і для котрих стежки суть достаточними засобами комунікаційними. Сей видаток хоч би він був і як малий, єсть для халушника, котрий не платить жадного податку ґрунтового, безконечно а для двоморґового госнодаря майже безконечно процентовим, коли не відворот, для великого посідача майже щезаючо малим додатком до податків.

На школу дає громада, се є рустикальна посіlostь 9% додаток, коли двір, то є домінікальний властитель „трегю часть того, щоби обовязаний був платити, коли би належав до громади“. Не двозначне упривілейованє великої посіlostи. (Закон з 1894 року зрівнав під тим зглядом двір з громадою).

Деякі розходи селянина, суть прямо доходами домінікальних властителей. Н. пр. за викупно пропінації заплатила галицка селянська кляса шляхті 13½ мільона зр.

Велика посіlostь відчула також сей „тягар“, який був результатом скасованя права пропінації. А важкий був сей тягар. Обтяжив він шляхоцкі кишені — додатно очевидно — на суму 62,000.000 зр.

¹⁾ Се теза економічно не зовсім виправдаана. Чи селянин не поносить шкоди в своїм статку, коли їздить злими дорогами, а їздить ними не тільки, коли своє возить, але й коли заробити хоче так званою „фірманкою?“ Ред

Інакше повинна одже просперувати господарка того, котрому дано можливість вкладати в ню чужий, посторонній гріш, як у того, котрий гроша того позбавляє своє господарство.

Знижене або скасоване охоронних мит в державах імпортуєчих наше збіже, вийшлоб при нинішній організації торгівлі рільними плодами головно в користь великої посілости, бо продукція пересічного галицького мужика не вистарчає єму самому. Коляж у певної части „богачів“ мужиків збуває збіже, він свою продукцію збуває на внутрішнім торзі, а не вивозить за границю.

Але не тільки під квантитативним зглядом ріжно впливає багато чинників суспільних на обидва роди господарств. Деякі з них впливають ріжно під квалітативним зглядом. Що дотикає одного, не чіпає ся другого. На такі н. пр. інституції як дороги желізні, торг сьвітвий, кредит гіпотечний, реагує головно велика посілость. Дуже часто шкодить одному те, що помагає другому. Висока платня робітничая, незастосоване машии, руйнує велику посілость. Для галицької дрібної власности, для селян єсть се, як то пізнійше побачимо, одинокою основою їх істнованя.

Обидві нинішні категорії власности ґрунтової утворив дефінітивно в 48 році акт чисто політичної натури. Патентом цїсарским¹⁾ в 14 цьвітня 1848 р. перемінено власність шляхотску в новочасну велику посілость, полишаючи їй останки фєвдалних привілеїв-(домніїв) а фєвдалну власність рустикальну, в новочасну дрібну — селяньску.

Розділ власности ґрунтової на домінікальну і рустикальну має своє жерело в розділі архаїчної суспільности на два стани, шляхотський і селяньський. Розвій культурний, котрого найхарактернійшим знаменем та мотором дальшого розвою був поділ праці суспільної, висадив з одноцільної маси рівних хліборобів клясу людей, в руки котрих істория зложила виконуване певних чинностей суспільних як і судівництво, службу воєнну, управу витворюючої ся з часом держави.

¹⁾ Видаване патентів нормуючих панщинні повинности і приписа поліційні, що означували границі тихже тигарів почало ся в Австрії з роком 1860. Реформа почала ся в році 1761. В тім то століттю ішло о політичну охорону селяньських ґрунтів перед втяганєм їх в комплекси посілости шляхотскої.

До того приходять ще так названі урбарія то є дефінітивне означене державою селяньських повинностей, служебних обовязків і данин. По тих підготовляючих кроках посідувало за Йосифа II. в році 1781 так назване скасоване панщини. Се було нічо иншого, як лише скасоване наслідного (дідичного) підданства. (В Прусах зроблено се доперва в 1807 році). Йосифівську „урбаріяльну-регуляцію“ (переміну селяньських повинностей на гроші і велике їх зниженє) уневажнено за Леопольда II. в році 1790. Лише знесене наслідного підданства не скасовано.

Та класа становить фєвдальну шляхту. Шляхтич такий не міг вже стало займати ся господарськими працями на земді громадській, а з часом, коли ґрунта стали приватною власністю громадян, на власній. Роботи на єго ґрунтах виконували єму громадяни. Се був перший крок до закріпощеня громади. Суспільна перевага начальника над иншими громадянами, уможливяли єму побільшати все і все свої приватні ґрунта коштом громади. Відси така велика ріжниця в розмірах посїлости шляхтича, а селянина. Процес сей загортаня земель селянських панами, не устав навіть з р. 1848. Ріжними хитрощами загорнула шляхта ще по знесеню панщини, кольосальні простори землі рустикальної. Відносить ся се головно до громадських лісів і пасовиск. Стан мужицький найбільше позбавлено з лісів, тим робом, що право надзору, яке домінії мали над громадськими лісами, перемінювано на право власности. Коли знов пізнійше всі ті суспільні функції горожанські перейшли знов на нарід і то на спеціальні інституції державні, оплачувані не тільки бувшими державними горожанами („obywatela-ми“) то є шляхтою, але вже і бывшим інвентарем господарським шляхти то є селянином стали ся так політичні як і економічні привілеї шляхти не оправданими. Мужик повинен був вістати так політично як і економічно зрівнаний з шляхтичом. Під зглядом політичним стало ся се хоч не вповні. Шляхті і її наслідникови, капіталістичній великій посїлости, полишено ще багато політичних привілеїв, до посїданя котрих вона не управлена, бо не виконує сих функцій суспільних, до котрих вони яко рекомпензата були привязані.

Під зглядом економічної еманципації хлопа сказав 48 рік доперва альфу. Реформа 48 року повинна була без найменшого відшкодованя не тільки скасувати панщину, але і всі шляхоцкі ґрунта, котрі перед витворенем фєвдальних відносин належали до громад, віддати громадам. Оправдані претенсії шляхтича до ґрунтів домінікальних могли рівнати ся що найбільше претенсіям кожного з єго бывших підданих. Так було би ся може і стало, коли би хлоп був собі сам виборов волю. Але позаяк акт сей відбув ся без найменшої з єго боку акції і відомости, дістав він те, що має з ласки від третьої інтриґуючої сили та ще мусів сам ту капочку солоно заплатити.

По переведеню реформи 48 року, дістали ми в результаті ось які відносини власности.

Бувша власність рустикальна — тепер переважно дрібна, має по вилученю ґрунтів мійських 7,077.018 морґів¹⁾

Бувша власність домінікальна, тепер переважно велика; після помірів для стал. катастру до 1866 р. 5,773.009 м.—3,280.193

Гект. (42·35%)

¹⁾ Marassé 1867.

Решта припадає на ґрунта мійські (вольні).

Буваха посілість домінікальна належить до 7.435 властителів¹⁾
 „ „ рустикальна „ „ 793.970 „

На одну посілість випадає пересічно моргів:

На бувшу домінікальну 755

„ „ рустикальну 8·9 (се з неужитками.)

До бувшої домінікальної посілости належить 1313 посіlostий маючих менше як по 100 моргів. Тих не можемо вчислювати до великої посілости. Вони знайдуть поміщене в середній, евентуально в дрібній посілости. І на відворот. В статистиці бувшої рустикальної посілости знаходимо 1542 властителів посідаючих більше як по 100 моргів. Сі посілости вчислю до великих. По тій коректурі, будемо мали посіlostий:

Великих 7435 — 1313 + 1542 = 7.664.

Малих з середними 793.970 — 1542 + 1313 = 983·741.

Докладнійший образ розділу власности ґрунтової одержимо, коли поділимо єї на слідуючі кляси.

Посіlostий менше як по	2 морги,	маємо	215.997
„ виносячих по	2—5 моргів	„	133.035
	5—10 „	„	193.071
	10—20 „	„	185.455
	20—50 „	„	60.076
	59—100 „	„	5.507 a)
	100 - 300 „	„	3.164 b)
	300—500 „	„	1.194
	500—1000 „	„	1.667
більше як	1000 „	„	1.639

Цифри єї виняті з табель Марасе́. Під b), зсумував я число домінікальних посіlostий обшару більше як 100 моргового. Число їх подає Марасе́ на 1542.

Під a) зложив я подане Марасе́м число 50 до 100 моргових посіlostий рустикальних, котрих маємо 4194 з 1313-ма посіlostями домінікальними, з котрих кожда посідає менше як 100 моргів.

Зчисливши цифри під a і b до купи, дістанемо число 8671 посіlostий 50--300 моргових. Марасе́ подає однак в своїй III таблиці суму їх на 7.043. Ріжниця отже між єго а моім обрахунком виносить 1622.

¹⁾ Marassé. 1868.

Поділивши всі посілости на згадані нами в горі категорії, одержимо		число посіlostей	дрібних, то є: 5 до 50 моргів	439.202
”	”	великих	” ” над 100	” 7.664
”	”	(лише	” ” ” 300	” 4.500
”	”	середних	” ” 50 - 100	” 5.507
”	”	ниже	” ” 5	” 349.032

Між середніми посіlostями, знаходить ся 1313 домінікальних посіlostей. Хоч розмірами своїми рівні своїм товаришкам рустикальним, суть вони економічно сильніші. Вони одержали більше завдатків розвою, бо держава полишила їм останки середновічних привілеїв шляхотської власности. Привілеї єї суть так політичної як і економічної натури. Голос вірільний при виборах, право презенту, гроші за викупно панщини, пропінації, менші тягарі публичні і т. н).

Що до родів управної землі, то розділ між обидві головні категорії так представляє ся:¹⁾

		Належить до посіlostей			
		табулярної	рустикальної	разом	
рілі	моргів	1,539.868·083, 24·33%	4,789.223·916, 75·67%	100%	
сіножатий	”	372.671·759, 23·24%	1,230.907·240, 76·76%	”	
пасовиск	”	229.427·943, 17·17%	1,106.786·056, 82·83%	”	
лісів	”	3,290.041·450, 89·57%	383.109·649, 10·43%	”	
в цілої поверхности краю моргів:		5,771.881·923, 42·35%	7,857.119·076, 57.65 ³ / ₄	”	

¹⁾ Обчислено після дат поданих в III річнику Wiad. statyst.

Новий кадастер виказує посіlostий рустикальних.

Округ	М о р г і в										На 1 ми- лю — по- сіlostий	На 1 по- лість пе- ресічно ж
	Над 100 ж.	100—50	50—20	20—10	10—5	5—2	2—	Сума по- сіlostий	На 1 ми- лю — по- сіlostий	На 1 по- лість пе- ресічно ж		
Львівський	90	114	972	6058	7134	3206	9405	26979	709	7·1		
Сяніцький	18	124	5272	15106	13343	7956	7312	49131	447	10·9		
Самбірський	124	175	3426	12034	16173	11127	10790	53849	573	8·2		
Перемський	8	22	1138	9775	14878	6677	5426	37924	519	9·5		
Бережанський	148	204	4344	15031	10813	6060	15150	51750	550	9·		
Жовківський	108	240	5854	11221	5398	5186	8179	36086	364	12·5		
Золочівський	90	268	3259	13333	6983	4024	8348	36305	466	10·8		
Стрийський	208	378	4979	11781	9356	6497	12397	45596	374	8·		
Станіславів.	150	272	4652	12265	7682	6657	17370	49048	495	8·8		
Колодійський	231	416	2868	10847	10405	10864	26798	62429	752	7·		
Тернопільський	29	81	2890	9836	10931	3859	10531	38157	569	9·4		
Чортківський	30	46	1196	7994	15228	4451	11816	40731	590	8·6		
Ціла Галичина	1542	4194	60676	185455	193071	133035	215997	793970	557	8·9		

Новий катастер виказує посіlostий домінікальних.

О к р у г	М о р г і в							
	Над 1000 м.	1000— 500 м	500— 300 м.	300— 100 м.	Менше як 100 м.	Сума посіlost- стий	На 1 по- сіlostь пере- січно м.	На 1. милю □ м
Львівський	49	44	25	37	65	220	691	5.8
Сяніцький	137	228	115	10	45	636	660	5.8
Самбірський	104	91	58	79	60	392	811	4.2
Перемиский	95	112	74	94	72	447	636	6.1
Жовківський	132	89	38	61	35	355	1052	3.8
Золочівський	163	93	46	64	48	414	1102	4.2
Бережанський	119	113	73	46	20	371	901	4.7
Стрийський	136	84	37	50	53	360	1718	3.
Станиславів.	114	70	48	38	31	301	1528	3.
Коломийський	76	54	49	49	20	248	1093	3.
Тернопільський	91	87	64	53	34	329	702	4.9
Чортківський	121	73	46	72	42	358	797	5.2
Галичина	1639	1667	1194	1622	1313	7435	755	5.2
3.306								
4.500								
4 500								

Статистика власности ґрунтової коло 1848 р. без поділу на табулярну і рустикальну.

О к р у г	над 300 морг.	300 до 500 моргів	50—5 моргів	менше як 5 моргів
Львівський	118	306	14164	12611
Сяніцький	480	298	33721	15268
Самбірський	253	438	31633	21917
Перемиский	281	196	25791	12103
Жовківський	259	448	30188	21210
Золочівський	302	460	22473	13365
Бережанський	305	424	23575	12372
Стрийський	257	689	26116	18894
Станиславівський	232	491	24599	24027
Коломийський	179	716	24120	37662
Тернопільський	242	197	23657	14390
Чортківський	244	190	24418	16267
Галичина	4500	7049	439202	349032

II.

Як зачнемо аналізувати наше економічне житє, побачимо там багато фактів і з'явищ, котрі для чоловіка вихованого в економічно цвітучих краях будуть загадкою. Крімна наша вадасть ся єму магазином абсурдів економічних, котрих не повинна би показувати „раціонально“ ведена господарка. Для соціольога новійшої школи будуть вони інтересним та богатим материялом до студій над архаїзмами господарескими. А є їх у нас так багато, що троха не ціла наша рільна господарка, єсть одним великим архаїзмом. Анахронізмами сї стануть нам більше зрозумілі, коли узгляднимо історію нашої господарки. Але не лишє анахронізмами, навіть сї факти та з'явища, що суть нинї на часї, вповні оправданї та вповні „раціональні“, будуть нам більше зрозумілі, як пізнаємо історію їх розвою.

Господарскї чинности не відбувають ся у всіх часах після якогось сталого незміняючого ся регуляміну. Правда — і господарка суспільна має свої права, але вони не сталї, вони змінюють ся вічно, знов після якогось вишого „регуляміну“. Господарка всякої суспільности в даний час, стоїть в тісній звязи непереривній органічній звязи, з всіма попередними фазами. Вона становить кінцевий результат розвою всіх попередних фаз. Коли проте хочемо зрозуміти сї економічні з'явища, котрі насувають ся нам перед очи, не можемо ограничати ся виключно на самім їх зареєстрованю. Коли хочемо відкрити в них процес економічний, коли хочемо пізнати „духа“ тих фактів — а о те повинно нам ходити, не о колюмни цифр і лексікон фактів — мусими озирнути ся в минувшість, прикликати до помочи історію. Обсервация минувших ембрїональних фаз ницїшньої форми господарованя, дасть нам можність, зрозуміти нинїшні з'явища економічні. Тільки в сей спосіб, то єсть через приложене до економії методи научної, введеної в природничї науки, дістанемо ключ зрозуміня запутаних соціально-економічних з'явищ руского народа в Галичинї.

Господарка аграрна Галичинї в пору знесеня панщини, єсть консеквенцією задержавшого ся до пори архаїстичного способу продукованя початку фєвдалних часів, коли то продуценти витворювали головно в ціли заспокоєня власних потреб, або що найбільше для найблизшого окруженя і то на замовленє. Новочасний, капіталістичний спосіб продукованя, відзначає ся знов тим, що продукує ся виключно на торг, для переміни свого спеціального товару, на товар універсальний — на гроші. І то продукує ся в переважній мірі без попереджаючого замовленя з боку консумента. Сей спосіб продукованя з попереднього витворив ся в Европі повільно і самостійно дорогою органічного розвою. У нас не розвив ся він самостійно зі своєї

ембріональної старинної, в висшу, капіталістичну форму. Аж новочасні політичні відносини, переведені у нас з повною консеквенцією через прилученє Червоної Руси до Австрії, котрої політичний стрій в більшій мірі відповідав господарским відносинам випередивших нас культурою народів австрійсько-західних як нашим, були сим чинником, що з желізною брутальністю, став наломлювати нашу господарку на новочасний лад. З того послідувала клясична мішанина двох форм продукувана з цілою масою своєрідних на погляд собі противорічних і обопільно себе виключаючих з'явищ економічних, сума котрих становить нашу господарку суспільну. — Всі ті скомпльковані з'явища економічні дадуться звести до сих двох форм продукувана і обопільного впливу на себе, скомплькованого ще інгеренцією чинників політичної натури в житє економічне суспільности.

Перед прилученєм Червоної Руси до Австрії, знаходила ся наша суспільність ще в тій фазі культурного розвою, в котрій продуцент а особливо селянин вирабляв головно предмети для власного ужитку. Продає він лише се, що єму остаєть ся по заспокоєнню власних потреб. Тоді селянин не купує майже нічого. Все, що потребує, вирабляє собі сам. Лише деякі предмети вирабляє єму „спеціаліст“ — єго сусід „домашній промисловець“, очевидно в годинах вільних від праці на власнім полі. За сю роботу платить єму не грішми, а натураліями — продуктами своєї господарки. Як бачимо, господарка комплетно безгрошева. Гроші знає він більше яко предмет окраси, ніж яко генеральний товар уживаний за найвигіднійше средство циркуляції товарів. Процедуру таку уможливає дуже мала скаля потреб селянина.

На лятифундіях шляхти панує — хоч вже в меншій мірі, той сам модус господарованя. Пан господарує без грошей та в великій мірі не для грошей. Продукція обчислена майже лише на власне запотребованє. Все, що члени панского двора потребують, не куповано, а вироблювано на місці. Кождий знатнійший двір панський посідав всякі можливі варстати. За всі ті роботи, пан грішми не платив, бо ремісники, були єго люди. В продукції рільничій пан також грошей не потребував. Вкладів в землю тогді ніхто не робив, машин не уживав, поперше що їх тоді ще не було а по друге, що єго лятафундія давали єму і так продукт понад власні потреби а полеві роботи виконував без грошей підданий селянин. Не треба однак думати, що селянин виконував їх зовсім безплатно. Ні! Він брав заплату, але в натураліях. Натуральну сю заплату становили як раз згадані вже чинности „обивательські“, котрі істория наложила на стан шляхоцкый. Робота селяньска, розширенє панської власности ґрунтової — очевидно на некористь селяньскої, були знов заплатою *in natura* панів за їх *obywatelsk*-у працю.

Сильним імпульсом до поступу в техніці господарській, був і єсть ще оден чинник. Се великий та безнастанно, особливо в останних часах рапідно побільшаючий ся торг продукту даної області промислу. За поступом технічним слідує поступ в суспільній продукції, котрий знов уможливає і попирає поступ технічний і т. д. В області промислу фабричного вплив сей єсть не перечний. Але і в агрономії не дасть ся вже нині вплив его заперечити. Коли би не було так кольосального запотребованя збіжа в містах непродукуючих, не було би інтересу побільшувати інтензивности рілі — не силкувано би ся на нові відкриття в області агрономії, та не застосовувано би їх в практиці; не чулиб ми о тих майже казочних для галицкого ума подвигах Американців в області техніки рільничої. В області промислу міського користають з світового торгу сї, що в силі найбільше і найдешевше продукувати то є великі фабрики, вониж і найкорше заводять у себе тахічні улїпшеня. Так само річ має ся і в області промислу рільного. Позаяк латифундия американські та полуднево-росийські суть в можности більше продукту вислати на всесвітній торг, пояснює ся високий стап культури рільної в тих частях світа. Не користають знов з світового торгу дрібні рільники, особливож експортуючих країв. Збут їх ограничений звичайно на міста краєві, і сим то пояснює ся нинявий поступ в їх агрікультурі.

Галичина, єсть край експортуючий збіже. Експортує однак тільки велика посілість. Дрібна посілість знаходить свій торг в містах галицких. А позаяк міста галицкі слабо розвивають ся, лакомий на продукта рільні промисл фабричний не істнує, єсть вплив того чинника на господарку рільну нашого селянина менший, як де инде. Не ма у нас отже того економічного чинника, котрий би поправ розвій нашої агрікультури в тім напрямі, в якім его пхають чинники політичні.

Що значать великі міста продукції рільної покаже ся, аж порівняємо вартість городу, то є ґрунту, котрого продукт призначений переважно на торг поблизького міста, з вартостию рілі, котрої продукт консумований в рівній мірі селянами як і міщанами. Як з доданої ту таблиці бачимо, скапіталізована вартість 1 морґа городу Н. австрійского єсть 2·253 рази, 1 морґа рілі Н. австрійского єсть 3·09 рази, 1 морґа пересічного ґрунту Н. австрійского єсть 3·2 рази більша, як скапіталізована вартість відповідного морґа в Галичині.

Оден морґ долїшно австрійского городу варт єсть після сеї скалі 687·45 раз тільки, що оден морґ галицкої рілі.

Скапіталізована вартість (в гільденах) одного морґа:

	рілі	городу	сінож.	озера	пасов.	лісів	альп	пересічно
в дол. Австрії	157·60	350·60	130·00	98·20	33·60	48·20	8·80	118·60
„ Чехах	148·60	304·40	157·80	86·00	38·40	51·40		116·40
„ Буковині	53·60	116·80	23·40	45·20	13·60	6·80	8·80	24·00
„ Галичині	51·60	107·80	42·20	19·20	18·60	12·60	5·20	37·20 ¹⁾

Зміни та поступ в суспільній господарці ідуть за поступом в техніці продукції. Їх знов викликає удосконалене знарядів праці. І так удосконалене знарядів праці побільшає видатність господарского індивідуум (des Betriebs). Одиниця єсть щораз більше в силі випродукувати попад власні потреби. Зачинає отже витворювати предмети для ужитку других — на зміну. Се початок новочасної продукції товарної і господарки грошевої.

Як отже бачимо, поступ технічний в продукції викликав єї поступ суспільний — бо сотворив продукцію, котрої цілю було заспокоєне чужих потреб. Дальшим результатом того поступу єсть поділ праці і то так чисто технічної, як і соціальної натурі. Поділ сей виступає так в поодиноких продукуючих одиницях (варстатах Betrieb), в тих складових елементах загальної суспільної господарки, як і в продукції цілої суми господарских одиниць, понятих яко одна велика органічна цілість. Першим головним результатом сего суспільного поділу праці був розділ продуцентів на хліборобів і ремісників. Дальшим кроком на дорозі соціального поділу праці був розділ архаїстичних хліборобских громад на села, з населенем хліборобским та рудіментарним ремесельним (домашній промисл) і на міста, з населенем ремесельним, та рудіментарним хліборобским.

Поступ технічний, полягаючий в удосконалюваню засобів продукційних та в змагаючим ся поділі праці, викликає особливо від кінця середних віків глибоко сягаючі зміни в цілім господарстві, в цілім житю суспільнім. Для зрозуміння сего впливу возьмім промисл мійський, де він виступає більше виразисто. Само введенє парових машин в варстати середновічних майстрів знищило старосьвітске ремесло та рукоділе, а на їх звалищах поставило імпазантний ліс грандіозних коміннів фабричних.

А порядки цехові, що так закоренились в Європі, так зросли ся з цілім житем міщаньским, що здавало ся, що жадна в світі сила не зуміє їх усунути, унали під напором революційної сили пари водної. На місце вирахованої, спокійної та безрезиковної праці династий майстерских, виступила продукція авантурнича, бо без запевненого збиту, горячкова конкуренція ненаситних фабрикантів, завзята війна всіх против всіх. На місце патрїархальних відносин челядників до майстра виступив

¹⁾ Рошман Гербупр Bodenwerth in Österreich.

титанський бій цілих народів пролетарияту з немногими царями промислу, бій, що надає своє п'ятно цілому новочасному життю культурних народів, бій, котрий так заборобував мисли і сили всіх, що займають ся питаннями соціальними, що вони всі інші справи суспільні редукують до сего одного питання, або навіть ігнорують їх, яко справи маловажні. Вплив машини парової допrowадив до того, що виключно одну із справ суспільних — справу поладженя відносно пролетарияту до капіталістів, справу приміщення працюючої класи при богато заставленім столі національнім, справу участи тих плебейців капіталізму в кермі судьбами суспільности, піднесено до значеня питання соціального. Імпозантний звук марселіези робітничої, на котру складають ся нечислимі масові демонстрації, премногі конгреси, віча, штрайки, бойкоти, виборча акція та бесіди парламентарні, а від часу до часу грохіт бомби анархістичної або скрегіт сторожихи „порядку“ — гільотини, оголомшив до того ступня всі мислячі круги європейської суспільности, що багато справ, а між ними т. зв. питання національні, здеградовано до значеня справ несоціальних, хоч вони так добре соціальні, як справи чисто класові робітничі та ждуть свого поладженя там, де ще не вістали поладжені. Відмовивши тим справам значеня справи соціальної, стають їх політики ігнорувати, говорячи, що нинішні часи призначені на поладжене важніших справ, — справи „соціальної“ то є справи робітничої. Переворот в життю економічнім, переворот в політичнім, родиннім, в філософії, етиці, переворот в штуках красних! Все те наробила машина, поробив се поступ техніки в продукції мійській.

В рільництві процес той відбуває ся далеко поволійше, не так rapidly як в промислі мійській. Головною причиною тої різниці є відмінна натура фабрики мійської від рільничої. В рільництві головною продукуючою машиною єсть земля. Ся природна машина, не може рівняти ся in puncto спосібности удосконалюваня з машинами механічними, уживаними в промислі мійській. Одинокими удосконаленнями сеї природної машини рільничої, землі, являють ся меліорації. Сі однак зависимі від розвою різних галузей промислу мійського. Хемік, технолоґ, котрий працював в інтересі промислу мійського, промостив дорогу до відкрить, які могли бути застосовані в рільництві. Механічні машини рільничі, що суть надзвичайними додатками до головної, природної машини, знаходять застосоване в рільництві доперва довго по заведеню їх в промислі мійській. Застосоване їх може бути в далеко меншій мірі переведене в полі як в місті. Крім того торг, котрий єсть також одним з головних умовій, прискорюючи і темпо в розвою економічнім, витворив ся для рільництва аж тогді, коли промисл мійський станув на досить високім ступні розвою. Се тому, що як раз той мійський промисл єсть консументом сіл, і ста-

новить для него торг. З тих то причин і поступ господарський в рільництві — о скільки він залежний від поступу технічного, єсть дуже мізерний і проявляє ся аж по довгих предовгих періодах часу, наколи індустрія міст, змінєє з року на рік своє лице, бо улїпшеня технічні в її області просто не поступають а гонять.

Сей повільний поступ техніки рільничої, єсть також причиною загально признаного консерватизму сіл, против поступовости міста. Се тому, що всі ті методи рільничі, що віками тревали, так глибоко закорінують ся, так переходять в кров і кости рільника, що роблять ся привычками, котрі ще більше спиняють вплив готових вже улїпшень агрономічних. Наше господарство рільне також розвивало ся дуже повільно, повільнійше як в західній Европі, бо не було у нас предусліва до єго розвою, не було промислу мійского. Тому то так тяжко було нашому рільництву розпрацати ся з середновічиною, не говорячи вже про гори, де маємо ще комплетно архаїстичні відносини.

Нараз чинники політичної натури — консеквенції новочасного строю державного, завдали сильний удар архаїстичній господарці. Багато функцій суспільних, як адміністрація, судівництво, військо, шкільництво і т. и. удержавнено, а для виконуваня тих чинностей, покликано спеціальні інституції державні. Всі вони удержувані грїшми. Замість як в давних часах, самому особисто виконувати їх, або оплачувати виконавців н. пр. шляхту — натуралїями, змушений тепер хлїбороб оплачувати ся грїшми. Отаксовано, кїлько то чистого доходу, по відтрученю конечних коштїв управи, повинен кождий кусник приносити доходу і від того то „катастрального“ доходу, стала держава побирати відсотки на річ скарбу публичного.

Пересїчний катастральний дохід з одного морґа виносить злр. :

	в Галичнї	Буковинї
без ріжниці рода управи	1·86	1·20
рілі	2·55	2·68
сіножати	2·11	1·17
городу	5·39	5·84
пасовиска	0·93	0·68
альп	0·26	0 40
лісів	0·63	0·34
озер, болота, ставів	1·86	1·20 ¹⁾

Зїставивши сі цифри з цифрами на сторонї 12, одержимо :

Чистий дохід катастральний в гульденах ав. з посїлости :

¹⁾ Рошман Гербурґ.

	рустикальній	домінікальній
з рілі	12,212.520·945	392.663·613
„ сіножатий	2,597.215·276	786.337·411
„ пасовиск	1,029.302·022	213.267·987
„ лісів	244.359·078	2,072.726·113
Сума	16,083.397·32	6,998.995·124
	23,082.392·44	

Податок ґрунтовий в первіснім вимірі (ординариєм) становив 10% чистого доходу ґрунтового. В р. 1849, наступило підвишенє, виносяче третю часть первісного ординариєм. В році 1859 підвишено сей податок знов о одну шесту первісного податку — се був так названий додаток военний. В наслідок тих підвишень виносить податок сей від р. 1859 вже 26²/₃% чистого доходу вказаного будьто в метриках ґрунтових з р. 1820, будь то в сталім катастрі, укінченім в р. 1852. Закон з р. 1881, урегулював остаточно побори державні з ґрунту. В наслідок сеї реформи, побільшає ся в остатнім періоді літ рік річно сей податок. В періоді 1887—1892 платить Галичина пересічно за р. 4,817.527 злр.

В р. 1884 заплатила Галичина 4,579.129 злр. податку ґрунтового

„ 1892	„	5,558 841	„	„	„
„ 1890	позначено на цілу державу	37,500.000 злр.	подат.	ґрун.	
„ 1890	з тої суми припало на Гал.	5,239.000	„	„	„

Ціла Австрія без Галичини платить 6.16 рази тільки податку, що сама Галичина. По переведеній реґуляції, забирає держава під титулом податку ґрунтового 22·7% чистого доходу.

Крім того побирає ще держава від кожного господарства селяньского певну квоту під титулом податку домово-клясового. Позаяк дім мешкальний, не приносить господареві жадного окремого від доходів з ґрунту доходу, мусить він і єго заплатити зі згаданого вже доходу. Податок сей для хлібороба, то так як би був податком ґрунтовим з ґрунту, котрий не дає єму поживи, але помешканє. Єго первісну скалку, заведено в р. 1820. В наслідок підвишень в літах 1821, 1850, 1859 і пізнійше, виносить податок домово-клясовий 2¹/₃ податку обчисленого після подвоєної вже скалі податку з р. 1821, і виносить :

в першій класі 147 злр.

в другій „ 122·50 „

в третій „ 98 „ і т. д. аж

в остатній дванадцятій 1·64 „

Крім того має існувати ще тринадцята класа сеї скалі. До неї належать забудованя положені поза селом, звичайно в лісах, на пасовиску і т. п. (колиби). Від тих забудовань платить ся річно 75 кр. податку.

Галичина без Львова і Кракова, заплатила податку домово-кляс.

в 1881 р. 1,741.370 злр.

„ 1882 „ 1,756.220 „

„ 1883 „ 1,502.588 „

Пересічно на рік в періоді 1877 81 „ 1,700.930 „

Ціла Австрія заплатила в 1890 р. 5,550.000 податку домово-кл.

Галичина „ „ „ 1,563.000 „ „

Австрія без Галичини платить 2.55 раз тільки податку домово-клясового, що Галичина.

Кожний господар селянин платить що найменше 1.64 злр. сего податку.

Всіх податків безпосередних без надзвичайних додатків заплатила в 1873 р. галицька посілість:

табулярна 1,501.879.8 $\frac{1}{2}$ злр. 27.72% загальної суми

громади 3,037.818.45 $\frac{1}{2}$ „ 56.06% „ „ (Pilat. I. i.)

Сума та однак далеко не повна, бо багато податку вношеного містами, платить людність рілнничча осіла в містах. Особливо людність місточок, винявши перекупнів жидів, та кількох урядників, займає ся так добре управою рілі як і людність сільська. Позаяк рілнники місточок належать переважно до групи дрібних властителів ґрунтових, виходить, що рахунок зроблений на некорнеть селянської власности, що послідна нами подана цифра, єсть рішучо за мала.

Дотепер ми подали побори державні в ґрунту. На тім однак не кінець. Адміністрація нашої суспільности так устроєна, що крім державного маємо ще „автономічні“ організми адміністраційні. Кожний з тих організмів для свого існування потребує щорічно спору грошей. Побори на цілі автономічні виступають в формі додатків до безпосередних податків державних. Найбільше з тих автономічних організмів спотребовує край. Після бюджету на рік 1893 соймом ухваленого виносять додатки на потреби фонду краєвого і індемнізаційного 68% безпосередних податків.

Додатки до податків побирає також і рада повітова. Она може на цілі повітові накладати додатки до висоти 20% податку державного. Ухвали управнюючі раду повітову побирати додаток виносячий більше як 20%, потребують призову виділу краєвого. Додатки над 40% потребують ухвали сойму і призовленя цісарского.

Видатки повітові в 1884 р. виносять:

Сума видатків 1,046.779

На кошта заряду 268.546

Видатки дорогові 584.596

(Rocz. Statystyki kr.)

Найнедокладнішою єсть у нас статистика видатків громадских. Сеж і зовсім природно. Наше жите громадске, а специяльно єго фінансова сторона, представляє такий хаос, таку масу темних і для статистики недослідимих фактів, що і найгеніяльнійший статистик не в силі опанувати предмету. Нинішня наша громада, то взагалі застарілість (архаїзм), котрий не повинен вже мати місця в новочасній державі. Она недоросла, а властиво кажучи вже неспосібна успішно виконувати сі функції, які на неї вкладає суспільність — не в силі їх виконувати так, як би се вимагали з одного боку інтерес членів громади, а з другого інтерес суспільности. Не диво, що послідними часами голос о потреби реформи громад стає ся голосом загалу. В однім однак розходять ся кардинально гадки ріжних кругів, а іменно, в якім дусі її перевести.

Докладний перегляд видатків громадских неможливий з кількох причин:

Першою єсть ріжнородність побираних оплат, так як би кожда потреба громадска оплачувала ся з окремого, окремо побiranого і окремо адміністрованого фонду, коли тимчасом фінанси упорядковані на повочасний лад вимагали би одноцїтного податку громадского, побiranого з одного титулу: потреби громадскі. Другою важною причиною, утрудняючою контролю видатків громадских єсть та обставина, що не всі ті видатки прийали вже форму гроша. Як сама громада, як ціле наше жите економічне та суспільне, так само і „податки“ громадскі задержали до тепер ще в великій мірі архаїстичну форму — оплат натуралїями. На ті натуралїя складають ся так продукти господарки селянської, як і сила робуча — звїрчача і людська. Докладна статистика оплат того рода тому неможлива, що їх трудно сконтролювати, а ще труднїше звести до загально принятого еквіваленту вартости до грошей. Для ілюстрації сих обставин, подам факти виняті з Клевчиньского „Życie gminne w Galicyi 1878“.

„Вїїтів беручих виключно стали платню єсть	34·66%
„ „ „ „ натуралїями „ „	12·51%“

Решта бере очевидно платню мішану.

„В деяких громадах платить громада за вїїта податки!

З присяжних бере виключно платню грошеву 2.113 то є 18·03%

„ оплачувані натуралїями без або

з доплатою грошевою	3.702 „	31·60%
-------------------------------	---------	--------

З присяжних повнить безплатно функції	5.902 „	50·37%“
---	---------	---------

Самі навіть закони накладають той древній рід податків. Н. пр. закон дороговий накладає на кождий нумер то є на кожде газдівство, навіть на халуників, котрі самостійно не ведуть жадної рільної господарки, по чотири дні роботи пішо, або відповідне число днів кіньми, чи

волами. Се так зов. шарварок. Посілість домінікальна вільна єсть від того податку.

Третою причиною — то безконтрольна, безпрограмова — до жадних приписів та законів нестосуюча ся господарка фінансова старшин громадских. Она то робить докладну статистику видатків громадских абсолютно неможливою. Поминувши вже всі темні каридостойні маніпуляції грошем громадским, поминувши надзвичайні і жадним законом не обовязкові тягари *in natura*, сконстантовано урядово, після Клечиньского, що

„Незаконно побирає оплати 804, то є 13·55% громад. Тими оплатами суть незаконні і неправильні складки

від моргів	в 106 громадах
„ номерів	„ 229 „
в инший спосіб	„ 469 „

В инших громадах урядово не сконстантовано виправді незаконних оплат, але се факт загально відомий, — признає єго і Клечинський в згаданій праці, що в усіх громадах, позволяють собі те саме.

Обовязок ухвалюваня засобів грошевих накладає на громаду:

1) Закон громадский: на удержане поліції місцевої §. 33.

„ „ на потреби і бідних §. 35.

„ дороговий на удержане доріг §§. 12 і 13.

„ о закладаню і удержаню шкіль (1873) §. 18.

„ о ставленю будинків церковних (1866) §. 8.

Крім того управнена громада накладати додатки до податків на сплату зобовязань і довгів громадских.

Громада може сама ухвалити і побирати додатки в висоті 20% ординариум державного. Ухвали побирания додатку в висоті над 20% а низше 50%, потребують зізволєня ради повітової, додатки над 50% зізволєня сойму.

Видатки в 5693 громадах на платню: ¹⁾

	Поліція					
	Війтів	Присяжних	Писарів	Служба гр.	Сума	На 1 гр.
злр.	106.129	27.628	185.595	94.987	114.339	72
%	25·61	6·67	44·80	22·92	100	72

Найбільші видатки того рода, бо над 100 злр. на громаду, коли на пересічну громаду припадає 72 злр., сконстантовано в полуднево вєхідних повітах. З польских повітів сконстантовано тільки в чотирох

¹⁾ Крайно лиха і несовісна господарка старшин громадских є причиною, що в багато громадах перевєщають видатки громадскі всякі инші тягари разом взявши.

видатки громадські висші понад пересічну. З всхідних повітів тільки з показують суму видатків громадських низше пересічної.

Ліско	18	злр.
Турка	36	„
Добромиль	45	„

Додатки до податків, побирані суть в 4534 громадах сільських. Сесть 76·42% загальної суми громад сільських.

Додатків низше 5% податку платить ледво	5%	громад
„ від 5—10% „ „ „	17%	„
„ „ 10—20% „ „ „	28	% „
„ на підставі ухвали ради повітової платить 1445 то є	24·35%	„

Додатків на підставі ухвали сойму 70 громад.

З тої суми маємо 2 громади, котрі посідають додатки в висої перевисшаючій ординариум податків державних. Одна з тих громад знаходить ся в повіті Дрогобицкім, друга в Ланцутскім.

Громад, котрі оплачують свої видатки з власних капіталів, без накладаня додатків, має Галичина 505 то є 8½% всіх громад.

Додатки до податків на ціли автономічні вносили в літах 1888—1890, після зіставлень міністерства фінансів:

В Галичині в р. 1888 25%, 1889 35%, 1890 36% всіх безп. податків включно з додатками державними.

На Буковині в р. 1888 25%, 1889 25½%, 1890 27% всіх безп. податків, а при податку зароб. і доход. включно з додатками державними.

Сума приписаних додатків вносила:

в Галичині	4,021.812	злр.
на Буковині	276.592	„
в Австрії 1890 р.	31,904.498	
1889 „	30,233.787	
1888 „	28,400.140	

На ціли фонду індемнізаційного переписано в літах 1888, 1889 і 1890:

в Кракові	16—	15—	до всіх безп. под. включно з додат. держ.
„ Галичині	27—	26—	„ „ „ „ „ „ „ „
на Буковині	31—	30—	„ „ „ „ „ при под. доход. і заробковім включно з державними податками.

Сума тих додатків грошових була:

в Галичині	2,885.369	злр.	в Австрії в 1890 р.	5,167.214
на Буковині	338.521	„	„ 1889 „	5,239.938
			„ 1888 „	5,895.575

Додатки на загальні повітові потреби.

Додатки до податку ґрунтового.

	Загальне чи-сло податко-вих грошад	П л я т и л о в к л ю ч н о Д о										Сума платячих	Податку
		5—	10—	15—	20—	30—	40—	50—	60—				
в Галичині	6.341	385	3.340	1.873	603	140	—	—	—	—	—	6.341	Продад
на Буковині	339	—	154	118	32	—	—	—	—	—	—	304	"
в Австрії 1890	31.147	784	6.742	5.295	7.938	5.093	945	108	31	—	—	26.936	"
1889	31.091	1.128	6.815	4.772	8.378	4.899	833	61	—	—	—	26.886	"
1888	30.947	1.757	605	5.689	7.914	4.392	989	59	—	—	—	26.805	"
Додатки до податку дошово-глибового.													
в Галичині	6.341	385	3.340	1.873	603	140	—	—	—	—	—	6.341	"
на Буковині	339	—	154	118	32	—	—	—	—	—	—	304	"
в Австрії 1890	31.147	731	6.595	5.139	7.317	4.969	928	108	31	—	—	25.818	"
1889	31.091	1.065	6.670	4.627	7.718	4.776	817	61	—	—	—	25.734	"
1888	30.947	1.688	5.238	5.338	7.325	4.147	883	59	—	—	—	24.679	"

Додатків на потреби шкільні повітові платили всі галицькі податкові громади до 5% включно додатку до податку всіх категорій.

Додатків на цілі громадські заплатила:

Галичина	1,904.715 зр.
Буковина	243.681 „
Австрія в 1890 р.	26,211.575 „
1889 „	25,273.610 „
1888 „	24,073.247 „

Тим поборам ще не кінець. Спеціально державні влади урядили собі річ так проворно, що без підвищення безпосередних податків стягнуть остатній гріш з селянина. При продажі кожного кавальчика ґрунту, по смерті кожного властителя, взагалі при всякій зміні того-ж, стягає держава своїми штеплями та таксами, для дрібного спеціально властителя руйнуючі суми. Спори правні, впливаючі з факту посідація, пожирають незвичайну суму грошей. Самих процесів о сервітути, — як се знаємо з актів намісництва — провадила рустикальна посілість над 32.000. Процеси сі коштували клясу селянську над 15 мільонів зр. З тої суми було 30.000 то єсть 93.75% програних!

Видатки біднійших податників, котрі з ріжних причин не в силі платити точно податки, збільшають ся надпрограмово о досить показні квоти. Для приміру подам цифри з „Österreichische Statistik“. — В р. 1887 вносили зр.:

процент проволоки	такса екзекуційна
в Галичині 91.489	319.185
на Буковині 6.641	39.624
в цілій Австрії 390.648	369.648

в р. 1888:

процент проволоки	такса екзекуційна
в Галичині 89.569	350.186
на Буковині 10.220	40.220
в цілій Австрії 389.445	895.209

Крім тих видатків увіковічених в державних і автономічних книгах рахункових маємо ще не оден не вирахований до тепер видаток кляси селянської. Найбільшим з таких спеціально-селянських видатків, суть кошта заспокоєня своїх потреб релігійних. Греко-католицька — отже переважно селянська часть населеня має удержувати 3.240 церков. Всі три гр. кат. епархії складають ся з 1792 парохій з тількиж парохами і дяками. Парохи з сотрудниками становлять показьну цифру 2026 родин. Сельські священники потребують не аби яких доходів, а в кождім разі більших, як на рівній з ними стопі живуча інтелігенція міст, вже з тої

одної причини, що едукация дітей священничих, відбуваюча ся поза домом, без порівняня коштовнїйша, як дітей урядника міського.

Числячи податок, який одна парохія платить пересічно парохови, дякови а евентуально і сотрудникови — чи то грїшми чи натуралїями — на річних 700 злр. дістанемо, що сама гр. кат. часть населеня платить за заспокоєнє своїх потреб релїгїйних — поминувши дрібні, домашні обряди — 1,254.400.

Як все пише так і услуги сьвященника, винагороджував селянини натуралїями. Що натуралїя були в давнину головною формою платнї, доказує нам той факт, що і нинї ще більша часть сталої дотации парохїв, становлять натуралїя. Головним таким винадгородженєм, єсть право експлоатації ґрунтів „ерекціональних“.

На 1676 гр. кат. парохїй вивінованих ґрунтами, маємо :

4 парохїй посїдаючих до 5 моргів ґрунту.

3	„	„	5—10	„	„
80	„	„	10—25	„	„
322	„	„	25—50	„	„
355	„	„	50—75	„	„
363	„	„	75—100	„	„
381	„	„	100—150	„	„
130	„	„	150—200	„	„
21	„	„	200—250	„	„
7	„	„	250—300	„	„
8	„	„	300—400	„	„
1	„	„	400—450	„	„
1	„	„	600	„	„

Поля сї суть часом роздроблені і розкинені до абсурду. — Яко примір возьмїм парохію Явора, деканат Старосамбірський, епарх. Перемиска. „Вінованє: орн. поля в 89 парцелях 24 мр. 1164 сж; пасовиска в 40 парцелях 5 мр; лук в 20 парц. 2 мр; города в 3 парц. 497 сажнів квадратних!“

Всі ті парохії посїдають около 149,383 моргів ґрунту.

На одну припадає пересічно над 89 моргів.

Специяльнож, по родам управи мають парохії належачі до епархії:

Станиславівської Перемискої Львівської

Орн. поля 22.522 мр. 1280 саж. □; 45.928 мр. 480 с; 50.842 мр. 1279 с.

	Станиславівської		Перемискої		Львівської	
Сіножатий	1.612 мр.	824 саж. □	6 571 мр.	1500 с;	15.636 мр.	340 с.
Пасовиск	1.103 „	941 „	303 „	985 „;	1.007 „	959 „
Ліса	598 „	1414 „	1.976 „	2198 „;	766 „	356 „
Городу	31 „	355 „	374 „	189 „;	86 „	336 „

На одну парохію припадає:

Орного поля	119.293 моргів	1439 сажнів □	.	.	.	71·12 мр.
Сіножатий	23.840 „	1064 „	.	.	.	14·28 „
Пасовиск	2.414 „	1285 „	.	.	.	1·44 „
Ліса	3.342 „	768 „	.	.	.	1·99 „
Городу	491 „	880 „	.	.	.	0·29 „
Сума	149.383 „	636 „	.	.	.	89·13 „

Другими натураліями, становлячими нині ще сталу дотацію парохів, були плоди господарки селянської і сила робуча. Ось виривки з шематизма гр. кат. клира перемискої епархії.

Парохія Селиска: Віноване: скіпщини 4 кірці, 25 горців жита і 116 хлібів. Платня дяка 6 зр. річно 6 кірців жита.

П. Прислоп: скіпщ. 25 кірців вівса, $14\frac{21}{60}$ кіп яєць і 108 бохонців хліба, дров 40 куб. метрів.

П. Новемісто: платня дяка по горцеві ячменю від господаря.

П. Хаців: скіпщ. 29 кірців вівса, 260 хлібів вівсяних, $4\frac{1}{2}$ кіп яєць, 40 метр. мягкого дерева.

П. Криве: 18 сятів букового дерева, скіпщ. $4\frac{6}{32}$ кірц. сумішки ячменю з вівсом, 35 сотнарів і 10 кіп соломи, $11\frac{18}{60}$ кіп яєць, $3\frac{6}{32}$ кірц. жита $3\frac{24}{32}$ кірц. вівса і 159 вівсяних палениць.

П. Тарнавка: 2 кір. 13 гарців жита $58\frac{1}{2}$ бохов. хліба, 193 яєць, 22 каплонів 44 робучих днів дерева 52 фір.

П. Колодно: 25 сятів дерева дубового, $1\frac{1}{2}$ сят. хворосту і 3 копи колів дубових.

П. Тирява волоска: 14 сят. дров бук., 6 фір хворосту, 2 кіп колів, 7 фір листя, 176 бохонців хліба, 19 кіп і 10 снопів жита, 12 кірців вівса, 6 гарців сімени коноп. 159 яєць і т. д.

Священик, котрий давніше посилав діти учити ся до міста на „свй вікт“ а пізнійше лишав синів на ласці семінарії а доньки на ласці укінчених богословів, міг бути від бідни вдовлений з такої заплати. Нині однак ситуація змінила ся. На едукацію дітей своїх, котра день в день стає коштовнішою і довшою мусить він видавати що раз більші суми грошей. Найважнійшу прикмету жінки недавних часів — господар-

ність, зроби́в нині́шний поступ культурний рі́чю зовсім зли́шною і не-практично́ю.

Нині́шня господарність пані́ дому, полагає́ в и́ключно на добрі́й бугальтері́. Нині́ вже не буде́ ся жаде́н пан молоді́й — особливо́ з більшо́го міста́ лови́в на „господи́ню“. Господи́ня нині́ пови́нна вмі́ти що найбі́льше добре́ рахува́ти, а се погра́фить і сам господар без жі́пки — нині́ вимагає́ пан молоді́й від жі́пки того́, що́би він мав що́ рахува́ти, то є́ прида́ного. Позая́к господарство́ домашнє́ пересгає́ нині́ бути́ одні́м з голо́вних предметі́в осві́ти же́нщини інтелі́гентних клас а́ сві́т зачинає́ від не́ї вимага́ти осві́ти зближе́ної до загално́ї осві́ти му́щини та товариско́ї огла́ди інтелі́гентних клас мі́щанських, позая́к і нині́ вже інтелі́гентні жі́пки му́сять добува́ти собі́ хлі́ба поза подру́жєм науко́ю, не може́ сьвящени́к поприста́ти на еле́ментарні́й шкільні́й та доповня́ючі́й домашні́й едука́ції дівча́т. Він му́сить на рівні́ з сина́ми оплачува́ти і́х едука́цію в мі́сті та збира́ти прида́не. З огля́ду на рости́че запо́требоване́ гро́ша намагає́ він до́ того, що́би підноси́ти тре́би та змінюва́ти і́х архаї́стичну натуральну́ форму, на гроше́ву.

Поступ культурний, котри́й вже і до нас, хоч лі́нивою ходо́ю вкрадає́ ся, ка́же селяни́нови предплачува́ти часопи́си, купува́ти кни́жки, оплачува́ти вкла́дки членські́ в рі́жних товари́ствах. Ставши́ вільни́м горожа́нином держа́ви, став він бра́ти уча́сть в ру́ху полі́тичнім, він поно́сить ко́шта агіта́ції. — Так то́ поступ в просві́ті, в житі́у товарискі́м, усві́домлене́ полі́тичне́ мас, причи́нає́ ся нині́ до змін та посту́пу в господарці́ народні́й. Змі́ни зайшовші́ в області́ само́ї господарки́ степену́ють тако́ж запо́требоване́ гро́ша. Пан му́сить по скасованю́ панщи́ни оплачува́ти робі́тників гро́шми. Гро́ший потре́бує хлі́бороб на заку́пно улі́пшених наряді́в господарских, бо продукува́ти старими́ власноручно́ спорядже́ними не позво́ляє конку́ренція між проду́центами, виступа́юча рівно́часно з проду́кцією товарно́ю. Дода́ймо до того́ масу́ не контро́льних драчо́к на адво́ката, но́тара, суд, ште́мплі — вида́тки домашні́ на хрестини́, весі́ля, похоро́ни, кари́ шкільні́ і т. д. і т. д. а доповни́мо собі́ бо́дай в прибли́женю́ обра́з вида́тків гроше́вих хлі́бороба.

Що́би заспоко́їти се́ день в день змага́юче́ ся запо́требоване́ гро́ша, му́сить хлі́бороб замі́сть — як се́ до тепе́р робив — продукува́ти перева́жно предмети́ до власно́го ужитку́, вирабля́ти щора́з бі́льше предметі́в на то́рг — товарі́в. Через те́ стає́ є́му́ чим раз менше́ часу́ і умі́лости ео́ ви́робу рі́жнородних предметі́в для́ власно́го ужитку́. Замі́сть и́пр. робити́ собі́ власноручно́ оді́ж, зачинає́ він собі́ і́ її́ справля́ти за гро́ші. Відси́ ще́ бі́льше запо́требоване́ гро́ша. Сві́й пере́мінений́ вже́ почасти́ в товарни́й спосі́б проду́кованя́, му́сить він ще́ дальше́ в ті́м напра́мі пере́мінюва́ти. Ці́лу свою́ проду́кцію му́сить хлі́бороб пере́мінити́ в и́ключно́

товарову. В своїй господарській діяльності, мусить він змагати до одної цілі: Продукта своєї праці не споживати, а перемінювати на гроші. Він повинен продукувати як найдешевше як найбільшу масу предметів призначених виключно на торг, а всі предмети для власного ужитку купувати за готові гроші. Щоби чистий дохід грошовий, котрий є ціллю его господарської діяльності, виказ як найбільшим та щоби не припасти в конкурентній борбі, мусить газда намагати всіми силами, щоби кошта продукції, вкуні з приставою на місце консумції, ставали що раз менші.

III

Всі аномалії нашої господарки рільної мають як раз причини в тім, що спосіб продукування не прикладає ся до вимог товарної продукції. Хлібороб наш не всюди і не вповні перестав бути продуцентом, а продуцентом доби, дещо й по зачинала ся господарка грошева лежить хіба в тім, що давній продуцент продавав вироби понад власний ужиток — по заспокоєню власних потреб, а нинішній рільник — хлоп, продає се, до чого его змушує уряд податковий, та лихвар, не заспокоївши власних потреб.

Причиною такого способу господарованя, суть привички господарські набуті і утревалені в протягу довгих віків і котрі тепер не дозволяють користати як слід з заведених вже де инде уліпшень агрономічних.

Давніший спосіб продукованя, практикований віками, так закоренив ся у нас, так перейшов в кров і кости нашого хлібороба, що став ся майже другою его натурою. Позаяк всіх тих привичок, спеціяльно селянин наш не може так скоро позбутися, не може своєї господарки так скоро перемістити, як би сего вимагали повочасні відносини політичні. Цілий ряд аномалій суспільних, вєть наслідком сеї хіби.

Нім перейду до подрібнішої ілюстрації появ — ліпше сказавши аномалій господарєках на посілости ґрунтовій обидвох категорій, запримічу, що сказане буде відносити ся до газдівств більше як п'ятьморгових бо на посілостях так малих, з пошматкованими на вузюнькі пасочки ґрунтами, устає всяка рільничка продукція.

Колиб ми хотіли на силу аномалії, які нам в нашім рільництві кидають ся в очи, поділити на категорії, моглиб ми між ними розрізнити 1) аномалії чисто індивідуальної, то є технічно-агрономічної натури, н. пр. не раціональна нині триполева система. 2) суспільної натури, як н. пр. не відповідна інтересам хліборобів організація торгівлі, а то через цілу масу перекупників, котрі стоять між продуцентом з одного а консументом з другого боку, на шкоду так першого як і другого. На останку малиб ми такі хіби, що і суть індивідуальної натури, але під-

держувані суспільними відносинами, серед котрих они зростають та живуть. Такою хвибою, є н. пр. ославлене фізичне та духове лівннство селянина, котре деякими піднесене вже зістало до значія фізіологічної хвиби руско-селянської раси, через те, що селянин майже ніколи не користує з можности зарібку, скоро заспокоєні єго хвилеві потреби.

Наш селянин лівннвий, але на диво лише тогді, коли обертає ся по рідній землі. Той сам селянин попавши в инші суспільні відносини нпр. до копалень американських, побиває пильністю і витривалістю своєю туземних своїх конкурентів. Щоби однак предмету не розвалковувати, не буду порядку наводжених фактів прикладати до сеї класифікації, тим більше що більша часть фактів може бути пояснювана з всіх трох боків і я мусів би про них кілька разів з осібно говорити¹⁾.

У багатьох аграр-політиків, а ще більше у загалу людности рільничої, закоренила ся гадка, що виною упадку і немочи рільництва єсть знижка цін збіжа споводована конкуренцією заєвропейських, спеціальнож американських продуцентів збіжа. Думаючи, що відкрили причину хвороби, думають, що і знайшли лік на ню, котрий в першій лінії полягати мусить на усуненю причини хвороби, то є на усуненю конкуренції американської. Папове сї однак дуже помиляють ся в своїх виводах і програмових консеквенциях. Конкуренція хліборобів заєвропейських, а в послідних літах і східноєвропейських (Росія), не остала без впливу на економічні відносини ірдустріальних країв середньої і західної Європи, погіршила фінансове положенє середних і більших властителів ґрунтових, але чи зашкодила рільництву, то є продукції рільничій, то велике питанє. Аграрники — спеціальнож німецькі, тому доходять до такого вислїду, що лучать дві ріжні річи, рільництво і рільників, інтерес продукції, продуцента, в одно а річ так не все має ся. В нашім случаяу, також треба добре відріжнати інтерес рільництва від інтересу рільників. Високі ціни збіжа суть користні для рільників, але не все для рільництва. Для продукції булиб високі ціни збіжа тогді лише користні, колиб вся через те узискана надвижка доходу, зужитою зістала в госпо-

¹⁾ Не треба про се забувати, що наші великі продуценти збіжєві стрічають ся на торзі європейскім, з могучими конкурентами. Після Павликовського, виносила загална маса чужої пшениці на торгах середньої і західної Європи в літах 1882—1887, по 74½,000,000 гектолітрів річно

» році	1881	86,828.000	
а то Сполучені Держави		53,059.101	гектолітрів.
» Росія		17,276.034	»
» Вєхідні Індії		13,066.287	»
» Австралія		3,426.787	»
Європа без Росії видала		315,290.000	»

дарстві то є на удлучшенє управи землі заведенє ліпших машин і як в досєвїду однак знаємо, гроші сї ідуть на ціли поза-господарські. Продукції самїй частїйше служить знижка цїн продуктів, як пїдвисненє. Найліпше пробиває ся се в індустрії мануфактурній і фабричній. Удешевленє продукції в кількох продуцентів чєрез застосованє улїпшєних машин, понижило цїну їх продукту. Другі продуценти, щоби удержати ся в борбі конкуренційній, мусїли заводити ще бїльші улїпшеня — котрі того не зробили, упали. Наслїдком сих перегонів було те, що з одного боку продуктивність праці людєкої не в десятеро, а в тисячі побїльшила ся так, що тепер з меншим накладом праці продукує ся фактично далеко бїльше — що лежить в інтересї продукції — а з другого боку ціла маса продуцентів зістала не здєсяткована, а лєдвн чи тисячнї з первїстних продуцентів остались самостїйними продуцентами. Крїм того дешєвість товару, що зруїнувала тїлько продуцентів, а пїднесла продукцію, виходить на добре цілій суспїльности, котра може тепер за ті самі гроші, щораз діставати бїльше предметів ужитку. Так само і в рїльництві — знижка цїн продукту рїльничого споводована конкуренцією заєвропейських рїльників, зменшаюча доходи великих а руйнуюча дрїбних посїдачів, спонукує газдів до улїпшенєх агрономїчно-технїчних, на чїм рїльництво тїлько зискати може. Колиж улїпшеня чисто індївїдуалїстичної натурн не поможуть, остає ще дорога суспїльних реформ — у нас несуть ще на разї вичерпанї способи першої категорїї — а суть они так численнї і значнї, що на пунктї чистого грошевого доходу продуцента введєнє їх моглобн зрівноважити наслїдки впливу конкуренції американьскої. Коли бн у нас введєно такий спосіб продукованя, який практикує ся в Америці а також вже і в полудневїй Росїї, пїдвиснила бн ся з одного боку продуктивність землі, а з другого зменшили бн ся кошта продукції о стїлько, що рїжниця між коштами продукції, а цїною збіжа то є чистий дохід продуцента, був бн нинї бїльшїй як перед чужою конкуренцією.

Аж по вичерпаню всяких можливих улїпшенєх агрономїчних, коли винаходчїй дух людський станув бн на границї своєї творчости, було бн дальше спаданє цїн збіжа убїйче — не для рїльництва, а для самостїйної екзистенції найдрїбнїйших господарств рїльних, тих іменно, котрі в наслїдок зменшеного чистого доходу грошевого, перестали бн давати властителєви свому „мінїмум екзистенції“. Ефект був бн такий, що господарствлитель пішов бн в пролетарї, а господарку на єго шматку землі вївбн дальше сильнїйшїй, котрого конкуренція не звалила з нїг. Саме рїльництво зискає на тїм, а і суспїльність ціла, бо одержить за меншу працю бїльше продукту, то є збіже буде дешєвше. Ся обставина промавляла бн за прискорєнєм згаданого процесу, бо нинї рїльник не

продукує для себе, а для цілої суспільности. Коли би через чужу конкуренцію і наші найбільші ляндрорди, були змушені кашітулювати, і тогді ще не потребує наше рільництво іти за рільниками до гробу. При нинішній державній організації суспільности може не одно зробити держава, чого приватні сили не вдіють. Ролю продуцента взяла би на себе держава, і з актом сим скінчила би ся сила конкуренційна чужини.

З європейских країв потерпіла під впливом заєвропейської конкуренції, найбільше Англія. Ось цифри подаючі нам масу американського збіжа введеного до Англії і спадок цїн его тамже.

Імпорт зі сполучених держав Америки до Англії виносив в англійских сотнарах:

пшениці і пш. муки		ячменю,		вівса	
		нересічно в 1 році			
в р. 1865	1½ мільона	в літах 1850—1859,	1,876.271;	1,650.244	
1867	5 мільонів	1860—1869,	5,225.228;	5,171.835	
1876	22.2 "	1870—1879,	11,089.458;	11,938.036	
1880	44.7 "	Financial Reform Almanach 1881			
1881	45.7 "				
(Kablukow)					

Пересічна ціна одного Quarter-а в шилінгах, було в Англії

		пшениці	ячменю	вівса
в літах 1800—1809		87·7;	43 ш 1 д	29 ш 1·7 д
" 1850—1859		53·5;	33 " 9 "	22 " 10 "
" 1870—1879		51·2;	37 " 9 "	25 " 3 "
(Financial Reform Almanach 1881)				
в р. 1880	44 ш 10 д			
" 1883	41 " 7 "			
Statistical Abitracks				

Конкуренція та руйнує там не тільки рільників, але як зі статистик обсіваної землі допевняти ся можна і рільництво. Після найновішої рільничої статистики за рік 1892, було в біжучім році в Вел. Британії 157.000 акрів землі менше під плугом, як в попереднім. В десяти літах 1872—1882 і 1882—1892 витягнуено з під плуга по мільіону акрів. (Neue Zeit 1792). В році 1882 було ще 3,000.000 акрів під пшеницею, а 10 літ пізнійше лише 2,200.000. Управа пшениці не виплачувала ся вже, бо ціна єї в тімже часі спала за квартал (-троха менше як 3 гект.) з 45 шилінгів, на 30 ш.

Ґрунта виняті з під збіжа, пішли на пасовиска. Віднявши посілости менші як 1 акр, бачимо половину управної землі Вел. Британії — над 16,000.000 акрів — пасовиском. Крім того знаходить ся 7,000.000 акрів під рослинами пастівними.

Др. R. Мауер, подає нам знов слідуючу геометрию засівів в кількох по собі наступаючих літах. А Англії бзв Ірляндії в 1000-ках акрів

в літах	під пшеницею	ячменюм	вівсом	Сума
1874	3630	2288	2596	8385
1878	3218	2469	2698	8385
1890	2386	2111	2902	7399
1892	2219	2036	2997	7252

в порівнаню

1892 з 1874	—1411	—152	+401	—1262
-------------	-------	------	------	-------

Як бачимо мимо того, що земля занята під всі ті три роди збіжа зменшає ся постійно — в цілім тім періоді о 1,262.000 акрів, побільшає ся простір взятий під управу вівса, то є наші. Себ не було ще доказом руїни рільництва. Себ свідчило лише о тім, що звернено ся до управу рослин рентовійших, а се також рільництво. Замість управляти рослину, котра іде в формі хліба безпосередно до жолудка людского, управляють траву, конюшину та бураки, котрі входять в горло людске переметаморфозовані в формі біфштика та шинки.

Наші рільники — бесіда про великих — хоч гірше господарують від англійських, несуть на диво в такім положеню, бо експортують збіже. Малі що правда не експортують, але не задля низких цін, але для того що не мають що експортувати, що їм не стає на власні потреби. Нинішня ціла продукція Галичини — і великої посілости, не вистарчила би, як би населене краю хотіло так відживляти ся, як гитівна наказує! Се має бути край рільничий!

Ся коротка чисто теоретична ескурсія була потрібною диятото, бо як довго не будемо розрізняти між самим рільництвом а рільниками, не будемо мати на жадну справу аграрну ясного погляду. В питанях аграрних мусимо розрізняти між положенем продукції і положенем продуцентів. Між продуцентами, мусимо знов розрізняти між поодинокими класами, котрі в продукції суспільній ріжну відгравують ролю.

Агрікультура стоїть у нас як то я вже в горі згадав, дуже низко. Єсть она супротив осягнених вже де інде а можливих і у нас результатів, грубим архаїзмом. Незвичайно величезні суть у нас кошта продукції через незастосованє удосконалених машин. Наші предки робили руками, так селянин як і пан, а сини тримають ся батьківських звичаїв. Говориги про машинову господарку нашої великої посілости, то чиста іронія, то видає ся нам чистою іграшкою, коли читаємо опис господарки американської. Машини уживалі нашими панями в порівнаню до машин фармерів нового світа, то так якби прирівнав ступу з млином. Цілу Галичину поре плуг тягнений живим інвентаром. В Америці не пайде єго і в музею археологічним. В Галичині має ся нині з находити вже(!)

три плуги парові. Один з них є в добрах архикнязя Альбрехта, отже чужинця. Наші пани не знають навіть про єго істпованє. Сїйба виконує ся на цілій дрібній посїлости, отже на 4,789.223·9164 моргах, рукою! Варварські часи, нагадують однак найбільше живна. В Америці жнуть вяжуть снопи і сейчас на полі молотять парові машини. В наслідок так скорих жнив і праці машинової, не потребують Американці ані будинків ані худоби — солома їм отже непотрібна, і тую вони палять у машині, лишаючи попіл на полі. Галицка велика посїлість уживає правда машини але як на нинішній стан технїки машинової, дуже примітивних. Наш хлібороб ще не може відвикнути від звїрячого навозу потребує для удержаня худоби, багато соломи. для того не лишає солону на полі, але звозить до дому. Та манїпуляція побільшає незвичайно кошта продукції, бо вимагає удержаня більшого числа сталої служби і тяглого інвентара. Та манїпуляція вимагає також незвичайної маси будинків господарських. Спокон віку покривано їх соломою — длятого то немервено у нас при вимолочуваню збіжа, житної соломи — роблено з неї так зв. околоту. Нині діє ся се так само, жито шанують і дуже часто молотять ціпом навіть там, де суть молотички. З тої самої причини жнуть єго серпом а не жнивяркою. В ті часи, коли часу робітника не важено золотом, не тільки жали люди так, щоби не витрясати зерна, они збирали навіть ті колоски, що женці лишали за собою. Галичанин до нині ще грає на тій точці комедію „ощадного“. Щоби не витрясати зерна, жне селянин все своє збіже серпом. Велика посїлість більшу часть. Сї люди не прийшли на гадку, що не то парова машина, а наша примітивна коса зробила би велику ріжницю в контах жнив. Ту страту, яку хлібороб нібито, поносить через вигрєсанє зерна покрїє безпечно зменшенє видатків на робітника. Всї ті жнивварські манїпуляції протягають в безконечність цілі живна і виставляють дуже часто господаря на страти в причини каприсів природи. Американець остовпів би, як би побачив, що у нас ставлять полукїнки, жнуть аж їх дощ змочить, щоби їх по дощи розбирати і снопи розставляти і розстелювати, коли їх сонце висушить звязати назад і знов уставити полукїнки, щоби на ново змочли, щей в додатку зросли. Лїнивий серц, єсть також дуже часто причиною, що збіже на пів зростає. Вимолочене збіже чистить ся у нас ручним млинком. Селянин і того рідко коли уживає. Вичищенє зсипує ся ручною лопатою в міру, відтам в мішки і мандрує відтак на плечах робітника в шпихлїр. Американський продуцент виконує все те автоматично машиною. Машиною сорту: він також збіже, що у нас зовсім не робить ся. Яку то величезну суму тратить загал наших рільних продуцентів через те, що збіжа не сортують і докладно не чистять, можемо судити з того, що нам подають справозданя з російської збіжевої торгівлі. Там знають уже, що не одногату-

ковість пшениці, знижає її вартість до 10 копійок на пуді, примішка половини і інших домішок, до 15, примішка заснітих або надпсованих насікомцями зерен, до 20 коп.

Лібавські купці, займаючі ся самим чищенням збіжа, мають на вагоні то є на 600 пудах збіжа, від 20 до 40 рублів. Купець використовує тут неумілість і непорядність продуцента. У нас, то і купців таких нема і для того мусить наше збіже мати на торзі менший покуп, як сортоване американське. Збіже нашого селянина, то вже зовсім не може показуватись на торг світовий. Раз для того, що зерно дуже лихе, потому для того, що не однорodne. На селянським ґрунті що заґін то инший рід збіжа. Згадані кошта жнив побільшають ся ще тим, що рільник майже ніколи не посідає в запасі так кольосальної суми грошій, щоби міг ними жнива оплатити. На жнива мусить ся він запозичати. Грошій достарчує ему звичайно гандляр збіжа, котрому продає часць того збіжа, що ще має зібрати. Часто діє ся так, що продає все збіже тогді ще, коли воно зелене — „на пні“. Через те нераз тратять пани кольосальні суми до збіжевих шпекулянтів, бо продають збіже тогді, коли ціни звичайно низькі, не могучи виждати користнійшої для них хвилі.

Товарна натура нинішньої продукції вимагає, щоби не тільки як найдешевше продукувати, ате щоби намагати найбільшу суму, в даний момент найдорожшого продукту, викинути на торг. Рільник повинен не тільки піднести продукційність до найвисшого ступеня, але і управляти виключно той продукт; котрий в дану хвилю найдорожший. За свільно однак закоренили ся у нас звичаї предків наших, котрі управляли для себе всякі можливі роди збіжа. Згаданого услівя капіталістичної рільної господарки не виконують наші хлібороби і тримають ся дальше триполевой системи. Замість управляти н. пр. виключно пшеницю, бзвлять ся в город ботанічний засіваючи всяке можливе зіле — одно побіч другого, і одно по другім.

Результат жнив в році 1892.

Гр а й	Пшениця		Ж и т о		Я ч м і н ь		О в е с		К у к у р у д а в а	
	засіні гектари	зібрано гектолітр.	гектарів	гектолітр	гектарів	гектолітр	гектарів	гектолітр.	гектарів	гектолітр.
Палчина східна .	289 968	2,841.700	408.192	4,775.800	236.677	2,627.100	437.915	5.298 800	107.060	1,605.900
Палчина західна .	138.410	1,770.020	208.890	2,071.910	125 973	2,091.190	251.408	4,301.530	—	—
Букovina	18.502	300.850	36.037	66.490	33.955	668.640	437.915	877.100	75.144	1,400.890
Австрія	1,117.094	16,607 410	1,958.439	29,660.270	1,130.267	21,069.690	1,870.634	37,670.870	367.030	6,581.600
							Дальмація .		49.406	738 130

Се подає нам Гогенбрук, після урядових міністерияльних справоздань. А що маємо тут тільки статистику живих кількох найважливіших родів збіжжя, мусимо для докладнішого ознайомлення з мозаїкою наших рілей, глянути до якогось новітнього, хоч би старшого жерела.

Возьмія в руки працю Т. Пілята „Zbiory roku 1876 w Galicyi“. Знаходимо там, що: „Загаюм припадає з цілої просторони рілей в краю:

під овес	1,174.540 моргів, або 18·82%		
„ жито	1,020.421	„	„ 16·29%
„ ячмінь	743.410	„	„ 11·91%
„ картоплі	557.414	„	„ 8·93%
„ пшеницю	544.975	„	„ 8·73%
„ гречку	221.768	„	„ 3·55%
„ стручкові рос.	143.657	„	„ 2·30%
„ кукурудзу	94.093	„	„ 1·51%
„ капусту.	56.581	„	„ 0·90%
„ просо	39.288	„	„ 0·63%
„ конюшину	165.588	„	„ 2·99%
„ мішанку і т. и.	78.273	„	„ 1·25%
„ бураки	31.428	„	„ 0·50%
„ лен	61.743	„	„ 0·98%
„ коноплі	47.963	„	„ 0·76%
„ ріпак	48.097	„	„ 0·77%
„ тютюн	4.860	„	
„ хміль	1.113	„	
толока	—	над	19%

Позаяк не втягнена тут управа городів, не подає нам табеля всіх рослин городових.

З таблиці сеї показує ся, що простір посвячений управі пшениці, не переносить нігде 15% цілого простору рілей. Найбільший пропорційно простір, займає вона в східній Галичині. Найбагатшою в пшеницю з західної части єсть Краківське, але мимо того має лише 12·20% рілей під тим збіжжєм. Найменше пшениці має пасмо гірське. На заході 2·99% рілей, в середині 1·64% на сході вже тільки 1·28. В сій останній часті заступає пшеницю кукурудза. На Покутю 16·29%, на полу-

днемів Поділю 5·94%. Побіч кукурудз, садять на тім самім полі кавуни гарбузи і фасолю.

Найбільше ячменю управляє також всхідна Галичина. На полудневім Поділю 19·36³/₄. По тім наступає 11 полос всхідних, а потім доперва краківске. Третім збіжем, котрого найбільше має всхідна Галичина, єсть гречка. Чешанів і Яворів мають 10·72%, Північне Поділе 7·35%, Краківске 4%, решта низше 8% рілі гречкою засіяної. Чотири головні роди збіжа з кокорудзою, гречкою і просом, займають над 61% пілого простору ріль. Рослини стручкові, картофлі і капуста (без огородової), над 12%. Коло 4¹/₂% ріль припадає на конюшину, бураки пастівні, мішанки і пшні пастівні рослини, троха більше як 2¹/₂% випадає на рослини торговельні.

Простір лишений під толоку, найбільший єсть в пасмі гірскім.

В всхідній части вносять 36·13% цілого обшару ріль,

В західній	„	„	31·51 ⁰ / ₀	„	„	„
------------	---	---	-----------------------------------	---	---	---

В середній	„	}	23—25 ⁰ / ₀	„	„	„
і середнім підгірю	„					

Північне Поділе, де мало сіножатий і пасов.		20 ⁰ / ₀	„	„	„
--	--	--------------------------------	---	---	---

В жовківскім	}	8—9 ⁰ / ₀	„	„	„
В львівскім					
В золочівскім					

В краківскім найменше бо	„	2·44 ⁰ / ₀	„	„	„
--------------------------	---	----------------------------------	---	---	---

Цифр осібно на велику, а осібно на малу посілість для цілої Галичини не подає праця Пілята.

Маємо лише спеціальні дати для рустикальної посілости Поділя.

Поділе

На рілі засіяні	північне	полудневе
Пшеницею озимю	11·23 ⁰ / ₀	8·70 ⁰ / ₀
„ ярою	0·31 ⁰ / ₀	1·00
Житом	17·23 ⁰ / ₀	18·30
Ячменем	10·93 ⁰ / ₀	10·30
Вівсом	11·23 ⁰ / ₀	4·75
Кукурудзою	1·80 ⁰ / ₀	11·65
Картофлею	7·39 ⁰ / ₀	12·55
Толока	15·55 ⁰ / ₀	7·84

Bulletin du ministère de l'agriculture подає нам, що в р. 1890 було в Франції засіяних пшеницею, вівсом, житом, ячменем, гречкою, кукурудзою і мішанкою 14.758.822. З того засіяних було 7,061.738 то є майже 50% найпоплатнійшим збіжем, то є пшеницею. Не так як у нас! Крім того уможливає французька мійська індустрія управу так зв. індустриальних плодів як ріпаку, хмелю, бураків і т. н., чого в Галичині нема.

Вартість тих в р. 1891 випродукованих у Франції плодів вносить 240,950.000 франків. Самих бураків цукрових в вартості 150,063.000 фр. У нас брак індустрії, прямо не допускає до управи тих плодів.

Трппольова система, плодозміна, єсть нині анахронізмом, марнованєм часу, єсть операцією, котра зменшає заміну вартість суми продуктів господарства. Науки природничі і агрономічні стоять цині так високо, що вони в силі віддати землі все те, що який небудь рід збіжа відобрав був. Спеціально в тій цілі на землі англійській підприємці досьвіди випали так сьвітло, що всякі сумніви в тім згляді не на місці. Тай практикує ся вже таке, що сіють рік в рік пшеницю без жадної перерви. Щоби на якийсь час лишати рілю без засіву толокою і чутки нема. Коли ще до того узгляднимо рільництво Японії, де від тисячів літ землі не гноять, що наше гноєнє, заступає там старанно переведене штучне наводненє, муспть у нас зародити ся питанє, чи навоженє землі в загалі потрібне?! Бути може, що оправдана єсть гадка деяких французьких ботаніків, котрі найновійшими своїми досьвідами мали доказати (Neue Zeit), що рослини не тягнуть з землі корму, а з воздуха: що в землі, шукає рослина виключно механічної опори, котра зависить від зрушеня і наводненя землі, що наше гноєнє, лише в той спосіб причиняє ся до зросту збіжа.

Крім того посідає Галичина величезні простори землі, котрі звичайно задля своєї мокроті, не дають жадних, або дуже малі доходи. Вчислені вони по більшій часті в рубрику сіножати і пасовища. Галичина посідає щонайменше 200.000 моргів торфових. Де инде перемінено вже давно ґрунта єї в лани пшеничні. У нас взято ся що й по останними часами до діла. Брак приватної ініціативи заступила краєва інституція — сойм. Край взяв також на себе майже всі кошта меліорацій. Колиб не се, то Галичина ждалаб до кінця сьвіта на ужизненє своїх неужитків. Передтим, нім ту цілу справу взяв в свої руки виїл краєвий, зробила дещо ініціатива приватна. Ще в р. 1849, здренував Жебровській в Журавні 80 моргів. Перед р. 1880 здреновано більшє простори; в Живецькім, в добрах архикнязя Альбрехта 1642 моргів. В повіті Бяла 750 м., в паньстві Кшенювиці 480 м. в Краківским 363 м. Ряшівске 837 м., Вжозівске 200 м. повіт Ясло 200 м.

Простір ґрунтів відводнених за помочю дрепованя, виносив в р. 1879 коло 8000 моргів. Як з наведених місцевостей бачимо, находять ся воши головно в західній Галичині.

В році 1871, уділив край по 1.200 злр. річно товариствам господарским у Львові і Кракозі, на уряджене помочи фахової для тих властителів, що хотять меліорувати ґрунта. За сі гроші вислалі товариства інжинерів на студия за границу і заложили бюра меліорацийні.

В р. 1879, утворено на підставі ухвали в р. 1878 при виділі краєвім меліорацийне бюро, з трома експозитурами в краю. Бюра меліорацийні при товариствах господарских звинено. На цілі бюра при виділі краєвім утворив сойм кредит в сумі 3.500 злр. річно. Крім того 2000 злр. на освіту низшого персоналу, а 2000 на стипендия для техників. Удачні проби меліораций мокрих ґрунтів, переведені під оком інжинерів бюра меліорацийного, збудили на ново віру в корисність експериментів у властителів, бо нещасливо переведені до тепер проби, підприємяті людьми нефаховими були їх відстрашили. Вже в році заложеня бюра, здреновано 632 моргів. Без бюра здреновано ще половину тої цифри так, що загальна сума відводнених в тім році ґрунтів троха менша, як 1000 морів.

Законом державним з 30. VI. 1884 утворено фонд меліорацийний. На фонд сей іде в десятиліттю 1885—1894, річно 500.000 злр. В році 1891. підвисено єго на 750.000 злр.

В році 1889, дає сойм на пониране дрібних меліораций 500 злр. В р. 1890 ухвалив сойм резолюцію: „Поручає ся виділови краєвому, щоби взяв під розвагу справу утвореня в банку краєвім відділу меліорацийного і парцеляцийного.

Великі утрудненя скорому і звірцевому переводженю меліораций ставлять деякі постанови краєвого закону водного з 14. III. 1875 ч. 38 дн. у. кр. уложеного після постанов австрійского водного закона з 30. V. 1869. Закон сей мав улєкшити праці меліорацийні, єсть він однак сьвідоцтвом короткозорости політичної законодавців і браку консеквенції та відваги там, де іде о поставленє чогось нового і важного, наслідком чого єсть се, що кожде діло у нас може бути зроблене лише до половини. Фушерка і партацтво наше забрилює однак тогді в цілім своїм маєстаті, коли порівнаємо наш закон водний з таким законом сьвідомих цілі і консеквентних мадярів. При тій нагоді подам коротенько історію меліорацийних праць правительства угорского.

В р. 1874, вислало угорске міністерство рільництва інжинера в дволітню подорож. В наслідок єго справозданя, вложив сойм в бюджет р. 1879, 10.000 злр. на меліораций. Заложено уряд інжинерії меліорацийної

з одним інженером і чотирма ад'юнктами. В Кошицях заложено трилітню школу будівлі сіножатий. В р. 1884, вставлено в бюджет для інженерії меліорацийної (тепер вже 5 інженерів і 77 техніків) 75.000 злр. В році 1889 вислано 18 інженерів в подорож, а персонал уряду побільшено на 37 інженерів і додано 50 надзорців. Кождий властитель ґрунту, має право жадати помочи уряду. Всі вступні роботи, дирекцію в виконаню меліорацийї, навіть у осіб приватних, виконують інженери безплатно з уряду. Властитель винагороджує лише надзорців. На останку заложено там вже і банк меліорацийний.

В році 1885 ухвалено там закон водний. Єсть він безперечно ліпший від австрійського і галицького. Закон краєвий посідає оден, для справи меліорацийної дуже пригідний уступ, котрий каже, що на случай суперечности при закладаню нових підприємств водних, без огляду на то, чи вони суть промислові чи рільничі, першеньство має се підприємство, котре для господарки суспільної має більше значія а право рішати в тім напрямі прислугує власти політичній.

Найгіршою перепоною для меліораций єсть §. 102 закону краєвого. Він хоронить набуті права ужиткованя води. На случай колізії межі існуючим вже заведенем, а новим підприємством, не можна — навіть за винагородженем — стіснити прав заведеня вже існуючого. В Угорщині рішаючим єсть те, чи загально суспільна користь з заміреної меліораций єсть більша чи з старого заведеня. Колиб у нас хотів хто змінити біг поточка на власнім ґрунті, не може того зробити, як би через те мав потерпіти шкоду властитель розсипуючого ся млина лежачого відси незнати як далеко. Він не може сего зробити, хочби від сего залежало побільшене доходів кільканайцятьох громад, о сотки тисячів.

Аж в останніх часах, то є в р. 1893'4 забрав ся край до робіт меліорацийних на більшу скалю. Призначено на ті цілі більші фонди, потворено по містах провінціональних меліорацийні експозитури і, що найважнійше, подумано про виобразоване фахового персоналу помічничого.

До меліорацийних інвестицій, можемо зачислити також регуляцію несфорних рік галицьких, чого край так довго та без успіху домагав ся. Які кольосальні страти поносив край майже рік річно через виливи рік осудити можемо в дат, які подає, нам статистика за рік 1893. Після дат зібраних повітовими властями (політичними), навістила повінь в червні 360 громад і знищила 88.105 моргів, на 1,429.742 зр., в вересні 798 громад і знищила 197.238 моргів на 4,689.620 зр. разом 1158 громад і знищила 285.392 моргів на 6,689.620 зр.

Рутовський пише в „Klęski Elementarne“: „Сьміло числити можна, що від р. 1880 до 1890, повени поглотили безповоротно найменше 20,000.000 зр. Я пересвідчений, що цифра 25 мільонів, є ще за мала“.

Суть околиці, де хронічно, майже що року повени так нищать засіви, що збір не вертає навіть вложеної праці людскої.

Докладнійшої статистики меліорацій за останній рік не подаю, бо вона може мати вплив лише на будуччину нашої рільної господарки, а метою нинішню задачею єсть навести лише те, що могло причинити ся до сформованя нинішних відносин аграрних.

Через те, що наші хлібороби ігнорують приписи нової агрономії, вказує статистика незвичайно малу видатність землі галицької, в порівнянню з видатністю ґрунтів інших країв австрійських, котрі що до природної плодovitости стоять далеко позаду земель галицьких.

Проф. Пілят в згаданій вже роботі „Zbiory roku 1876“, подає пересічний річний збір в періоді 6 літ, від 1870 до 1876.

Пересічний 6 літний збір 1870—1876 вносить:		В р. 1876 важила пересічна міра
Пшениці	5·806 міліонів мір	82 фунтів віденських
Жита	9·778 „ „	76 „ „
Ячменю	8·726 „ „	68 „ „
Вівса	14·524 „ „	46 „ „
Гречки	1·909 „ „	
Кукурудзи	1·739 „ „	
Проса	0·466 „ „	
Загалом збіжа	42·948 „ „	
Картофель	38·173 „ „	
Стручкових	1·185 „ „	
Рослин пастівних	9·964 „ сотнарів	
Сіна	22·266 „ „	
Льну і конопель	0·641 „ „	
Ріпаку	0·547 „ мір	

Кім того збирає Галичина 30 до 40·000 мір насіння конюшини, 40 до 50·000 сотнарів тютюну і 3 до 5000 сотнарів хмелю. Др Белінський обчисляє, що в періоді від р. 1876 до 1885, вносила видатність одного морга:

пшениці	517 літр.	або 405 кл.
жита	870 „	670 „
ячменю	710 „	532 „
вівса	851 „	551 „

Кравче бюро для статистики промислу і торгівлі, обчисляє на основі справоздань обидвох „Товариств господарских“ і урядово потованих цін плодів, вартість продукції рільної в 6 літах від р. 1884 до 1889 і так:

В р. 1884,	на	374,048.507	злр.
»	»	1885	» 332,611.498
»	»	1886	» 335,325.193
»	»	1887	» 316,945.502
»	»	1888	» 296,582.793
»	»	1889	» 233,599.396

Пересічно річно коло 315 мільонів.

Пересічна торгова ціна плодів з одного мор'я вносить отже :

в році 1884	48.95	злр.	
»	»	1885	42,08
»	»	1886	42,67
»	»	1887	40,33
»	»	1888	37,78
»	»	1889	30,17

Пересічно на рік 40¹/₉.

Цифри збору тих плодів улягають однак значним флюктуациям.

В літах 1877—1886 давав гектар пересічно за рік гектолітрів.

		Пшениці	Ж и т а
В Чехах		17.43	15.93
» Галичині		12.23	10.76
» Буковині		12.54	11.29
в р. 1889	в Англії	30.00	в В. Австрії 16.05
»	» Швеції	12.00	
»	» Бельгії	25.90	
»	» 1891 Румунії	24.00	(Handelsmuseum 1893).

Жита збирають Чехи з 577.910 гектарів 9,203.602. Галичина майже з ідентичного обшару, бо з 571,310 Га. збирає лише 6,144.866 Гль, то є о 3 мільйони Гль. менше. Галичина збирає з Га. менше як Чехи.

пшениці о	5.20	гль.
жита	»	5.29
ячменю	»	6.49
вівса	»	7.21

(Рутовский).

З країв австрійських займає Галичина в пшениці, житі і ячменю 12 місце.

Пшениці продукує галицький гектар тільки, що гектар зимної і ска-
листої Швеції, о 2¹/₂ раза менше, як В. Британія!

Результат жнив в р. 1892 представляє ся в слідуочий спосіб :

П ш е н ц я

	Пересічно на Гектар		Пересічна вага 1 Гль в Кт.	в літах 1884— 18 1 було м. с на Га. пере- січно річно
	Гектоль.	Метр. сотнарів		
В Галичині захід.	12·8	9·6	74·7	6·9
„ „ всхід.	9·8	7·3	74	8·9
На Буковині	16·1	12	74·5	10·4
В Чехах	20·7	16·2	78·8	13·5
„ Австрії	14·9	11·4	76·4	10·5
Ж и т о				
В Галичині захід.	9·9	7	70·1	5·4
„ „ всхід.	11·7	7·9	68	7·7
На Буковині	16·8	11·7	70	8·4
В Чехах	18·2	13·1	72·1	11·4
„ Австрії	15·1	10·6	70·5	9·7
Я ч м і н ь				
В Галичині захід.	16·7	10·8	65	8·5
„ „ всхід.	11·1	6·7	60	7·1
На Буковині	19·7	12·3	62·5	9·3
В Чехах	24·3	16·5	68	11·6
„ Австрії	18·6	12	65	10·7
О в е с				
В Галичині захід.	17·1	8	47	7·7
„ „ всхід.	12·1	5·2	43	5·7
На Буковині	19·9	8·4	42	6·9
В Чехах	—	—	—	—
„ Австрії	20·1	9·2	45·8	8·8
К у к у р д з а				
В Галичині захід.	—	—	—	—
„ „ всхід.	15	10·8	72	10·5
На Буковині	18·6	14·1	76	11·4
В Чехах	14·9	10·8	72·7	12
„ Австрії	17·9	13	72·9	12·5

Дати виняті з таблиць уложених А. Гогенбрук, після урядових же-
рел в міністерстві рільництва.

Пересічна вага 1 Гль. ячменю в Західній Галичині рівнає ся, пересічний вазі пересічно австрійского гль. ячменю. Вага вівса Зах. Галичини перевишає вагу пересічного австрійского Гль (+1·2). Вирочім позаяк дрібна галицка посіість господарує гірше від великої, продукує з того самого простору менше зерна, менше соломи як велика посіість. Крім того єсть єї зерно не так важке і добірне. В доказ наводжу цифри виняті з *Ekonomist-и Polsk-ого*.

В Галичині всхідній випродукувала з гектара посіість :

	Велика		Мала	
	сотнарів мет. соломи	гектоль. зерна	вага 1 гект. соломи	зерна вага гектоль. 1 гект
Пшениця озима	23·84	— 14·49	— 70	20·66 — 12·05 — 72
„ яра	19·40	— 12·48	— 72	17·21 — 9·86 — 69
Жито озиме	21·72	— 13·37	— 67	19·15 — 11·93 — 66
„ яре	13·09	— 10·15	— 66	13·62 — 9·28 — 65
Картофель сотнарів метричних			128·40	100·69
Сіна „ „			24·60	20·02

Принявши, що збір з гектара малої посієлости, рівнає ся 100, виводять збір з гектара більшої посієлости :

пшениці озимої	121·91%
„ ярої	132·08 „
жита озим.	113·77 „
„ ярого	125·27 „
картофель	127·52 „
Сіна	122·88 „

Візітно не вся торгова ціна збіжа становить чистий дохід рільника. До коштів продукції вчиселити випадає кошта транспорту і те, що посередники між продуцентом а консументом, то є купці на торговлі збіжем забирають. Чим дешевіший єсть транспорт, чим простійше і ліше уряджена торгівля збіжем, тим більший чистий дохід рільника. В Галичині не відповідає одно і друге інтересам рільництва. Для експортуючої великої посієлости важні суть желізниці. Сіть їх дуже мала а тарифи дуже великі в порівнаню з другими краями.

„Від року 1876 до 1881, вибудовано в Галичині дві галузки, вносячі в купі 28 км. 1 січня 1884, вивозили галицкі желізні дороги лише 12·78% желізних доріг Австрії при відношеню населеня 26·909% і відношеню простору 26·164% (Paszkowski). „В літах 1884—1887 прибуло в Галичині 1017·772 км. доріг жел. то є $\frac{2}{3}$ доріг, які має 1 Січня 1884 (1551·535 км.) а які будовано через 37 літ (від 1817).

„Щоби дорівнати Саксонії під зглядом желізних доріг в відношеню до простору мусіла би Галичина мати в р. $\frac{1}{2}$ 1887 11.832 км. доріг,

замість 2295 то є о 9537 км. більше, або 515⁰/₀ тих желізниць, які має. В відношеню до людности, мусіла би Галичина для дорівняня Саксонії мати желізних доріг 4.407 км. то є о 2.112 км. більше, або 192⁰/₀ тих желізниць, які має. Крім того посідає Саксонія 157 желізниць вузких і 479 км. широких льокальних желізниць“. (Пашковскій).

Після справозданя міністра Штайнбаха 1893 виносили галицкі желізні дороги в р. 1881, 13·28⁰/₀ всіх доріг австрійських, то є 1552 км.

В році 1890 лінія побільшила ся на 2795 км. то є 17·67⁰/₀ всіх австрійських желізних доріг, котрі в такім разі виносять 15.252 км. а без Галичини 12·547 км. Позаяк поверхність Галичини виносить 78.502 км. а поверхність Австрії без Галичини 221·525 км². припадає желізних доріг: в році 1890 на 1 км². в Галичині, 0·0345 км. в році 1890 на 1 км². в Австрії без Гал. 0·0566 км. до року 1885 на 1 км². в Белгії 0·142 км. (Edm. Nicolai 1885). Галичина становить 26⁰/₀ обшару Австрії а її желізниці лише 17·67⁰/₀ желізниць австрійських. Простір, взятий в Галичині під культуру рільну, єсть три рази менший від тогож обшару Австрії желізниць має 4·64 менше як Австрія.

Квадратовий кільометер Австрії посідає майже два рази, а Белгії 4·1 рази тільки доріг желізних, що простір Галичини.

Після обчислень пороблених Щепановским в році 1888, припадало на 1000 км². доріг желізних: в Галичині 32·5 км.
в Угорщині 30 ”
в Італії 34 ”
в Франції 60 ”
в Англії 96 ”
після наведеного в горі в Белгії 142(!) ”
в Сполуч. Держ. Ам. . . . 60. ”

Коли би Галичина хотіла під зглядом желізниць дорівняти Белгії, мусіла би мати желізниць 10.300 км. замість своїх 2705 км.

Порівняне Галичини з рештою Австрії на точці богатства в скорі а дешеві средства транспортові випаде ще більше на некористь Галичини, коли узгляднимо дороги водні, на котрих транспорт відбуває ся за помочию парових моторів. Ріки і канали, по котрих ходять пароходи, віддають транспортові більшу услугу як желізниці з тої причини, що кошта єго суть менші. Статистику доріг водних беру з Statistische Monatschrift XII. 1886.

Довгота рік уживаних в Австрії до комунікації, виносить в році 1885 — 3,758.254 км.

З того припадає на такі, покотрих ходить тільки дараби 1,084.420 км.	
” ” ” ”	звичайні кораблі 2,673.834 ”
” ” ” ”	такіж пароходи 1,311 493 ”

Знаходить ся	в Галичині	в Буковині
сплавних рік в загалі	960·500 (24·89 ⁰ / ₀)	345·440 (9·95 ⁰ / ₀)
де можлива плавба пароходами	698·700 (55·28 ⁰ / ₀)	
„ „ „ звич. корабл.	960·500 (35·51 ⁰ / ₀)	
„ „ „ лише дарабами		345·440 (29·92 ⁰ / ₀)
Дороги ті суть слідуєчі: Висла від Пшемши, для кораблів		
	звичайних,	парових.
коло Осьвенціма до Завіхосту	298·800	298·800 км.
Пшемша	23·400	23·400 „
Дунаєць від Старого Сонча	111·000	
Сян від Черемішля	119·500	
Буг від Сокаля	31·300	
Дністер від Чорторії	376·500	376 500 „

Буковина: Прут по Черемош	65·580 км.	плавба	дарабами
Черемош від зливу біл.)	72·180	„	„
і чорного Черемоса)			
Сучава	111·260 „	„	„ (часами)
Бистриця	63·730 „	„	„
Дорна	32·690 „	„	„

Число курсуючих кораблів:

	під воду		з водою	
в році	1884	1885	1884	1885
парових особових	1.118	902	1.118	991
„ фрахтових	1.238	1.236	1.236	1.247
товарових	11.300	10.674	12.750	11.247
		дараб	2.892	3.172
	13.656	12.902	17.996	16.657

З того припадає на горішний Дунай:

	в р. 1884	1885
пароходів особових	120	136
„ фрахтових	268	332
товарові (Schleppschiffe)	562	681
звичайні кораблі	653	537
дараби	377	379

О пароходах галицьких мовчить статистика. Якійсь час мали ми мізерний парохід на Дністрі, тепер маємо два на Вислі. Позаяк однак они не служать до транспорту товарів, не мають для нас жадного значіня. Як велике значіне для транспорту посідають дороги водні, показує нам імпонуюча досить цифра перевезеного ними товару.

Скількість перевезеного товару в согнарах метричних :

	в році	1884	1885
на Дунаю		2.256.404	2.383.308
„ Ельбі		16.114.548	15.421.194
„ Вислі		3.042.639	2.440.562
		<u>21.413.591</u>	<u>20.245.064</u>

Водний транспорт в Галичині зменшає ся постійно. Скількість товару перевезеного Вислою і єї допливами, вносить согнарів метричних

в р. 1883 — 3.493.667

в р. 1884 — 3.042.639

в р. 1885 — 2.440.562

	1884	1885	менше о
Ввіз	689.851	606.000	23·2%
Вивіз	2.180	1.833.832	15·9%
Транспорт внутрішній	71.970	400	99·4% ⁰

Крім того, що в загалі річ беручи, край цілий посідає дуже мало желізниць, сїть їх єсть дуже не рівномірно розложена. Знаходять ся великі плідні простори, котрих збіже мусить бути транспортоване дуже далеко і з великими коштами до найближшої стації желізничої. Із, то є $\frac{1}{5}$ повітів, з мільоном людности, не посідає ані одного кільметра жетізної дороги. Суть се слідуючі повіти : Богородчани, Борщів, Бережани, Городенка, Яворів, Косів Підгайці, Теребовля, Турка, Заліщики, Бжозів, Демброва, Кольбушова і Ніско.

Простори ті не суть розкинені кождий поодинокю поміж лініями желізничими, тогди би ще річ не представляла ся так разячо, але декотрі з них получені вкілька напростори без того важного средства комунікаційного, як і пр. просторонь о найліпших ґрунтах вносяча що найменше 15.000 км² між лівіями желізничими Львів-Підволочиска, Львів-Станиславів, Львів-Гусятин і граничним Збручем : або просторонь між лінією Львів-Броди і лінією граничною Броди-Белзець. Се простори так великі, як цілі краї Каринґія або Г. Австрія, а мимо того не перетинає їх жадна желізничя лінія. (Левицкий посол державний 18923).

Позаяк вартість желізниць міримо в тій роботі п сля услуг, які вони дають рільництву, то мусимо зауважати, що всі желізниці галицкі случайно тільки служать збіжевому транспортові, що вони меншу услугу віддають рільництву як н. пр. желізниці сполучених держав, котрі були будовані виключно з огляду на інтерес рільництва, а не як желізниці галицкі, котрі завдячують своє істноване виключно інтересам мілітарним центрального правительства австрійского.

Гостковський замічає справедливо, що „маємо залізниці там, де рух місцевий їх не потребує, а там, де вони потрібні, не маємо їх“.

Крім того і ті залізниці не віддають таких услуг, які могли би віддавати для того, що нема у нас сіти локальних заліниць, довозячих товар до головних артерій. Чим більше сіть росте, тим більші услуги віддають лінії давнійші. Що се правда покаже нам статистика: Коли сіть скарбових заліниць в Галичині виносила 588 км. обслуговувала рух 126 мільярд. Тон. км., коли в р. 1892 побільшила ся до 2319 км. перевезла річно 1527 мільярд. Тон-Км.

Коли одже сіть побільшила ся 4 рази, рух побільшив ся 12 рази, визиск залізниці побільшив ся 3 рази.

(Гостковская Економиста Р. 1892).

Після статистики міністерства торгівлі рух на залізницях галицьких виносив в р. 1888 2.109 мільярдів Тон-Км. На підставі тих цифр обчислив Гостковський, що галицькі залізниці дуже слабо визискані. Вони могли би 9 раз більше перевозити як фактично перевозять. Наші залізниці суть визискані лише до $\frac{1}{9}$ своєї спосібности перевозення до $11\frac{1}{2}\%$.

Через те, що залізниці не експлуатують ся так, як би могли бути експлуатовані, репутують ся слабо, і роблять неможливим знижене тарифу перевозових, що відбиває ся тяжко на продуцентах збіжних. З галицьких локальних заліниць, опроцентовував ся в р. 1889 капітал накладовий заліниць коломийських в висоті $2\cdot7\%$, Львів-Белзець в висоті 1% , Ярослав-Сокаль в висоті 0% , Дембція-Надбжезе давала мінуси. Пересічно $1\frac{3}{4}\%$.

За високі перевзлові тарифи, в порівнянню з тарифами, з яких користають продуценти конкуруючих з нами країв були вже не раз предметом скарг наших експортерів. В доказ возьмім витяг хочби з одного документу — петиції львівської палати торговельної з р. 1869.

Виказує вона, що тарифи з Пешту до Бреслава, Берліна і Дрезна суть релятивно низші, як тарифи зі Львова до тих самих торгів, хоч Львів віддалений від них релятивно менше як Пешт.

Кошта перевозу одного сотнара виносять:

	зі Львова		з Пешту Ріжн. на некор. Львова		
	милі	кошта	милі	кошта	на сотнар. злр
До Берліна	128·3	3·92 злр.	130·9	2·96 злр.	1·96
„ Гамбурга	166·2	4·82 злр.	172·5	3·18 злр.	1·64
„ Дрезна	116·2	3·90 злр.	105·7	2·68 злр.	1·22
„ Бреслава	80·6	3·02 злр.	90·5	2·42 злр.	0·60

На сотнарі збіжа, виносить ріжниця на некористь Львова від 60 кр. до 1 злр. 64.

Найбільшою плягою рільних продуцентів єсть незорганізована торгвля рільними продуктами — відповідійше говорячи, зорганізована против інтересам так продуцентів як і консументів. Причина такого стану річи єсть така сама, як і причина всіх згадуваних вже так індивідуальних як і суспільних хиб господарских. Істория розвою нашої суспільности кидає і на ту справу ясне сьвітло. Торговля продуктами рільними моглаби була розвинути ся в спосіб відповідаючий інтересам продукующих і консумуючих, коли би була розвивала ся рівномірно і яко наслідок запотребованя торгу рільником, в наслідок і рівнобіжно з ростучим поптом за продуктами хлібороба. Коли би навіть — через накіц історії спеціалізувати всі чинности суспільні — одже і господарскі — і втворила ся посередна кляса людей поміж продуцентами і консументами, кляса купців, всеж таки продуцент стояв би ближше консумента, мав би більший вплив на циркуляцію свого продукту, був би більше независимий від посередника — перекупщика. Товар мавби до перемандрованя коротшу, менше запутану і яснійшу дорогу. З суми, яку консумент платить за продукт, менше пропадало би в кишенях перекупщика, а побільшало би чистий дохід рільника. Тимчасом довгі віки було так, що шляхтич дуже мало, а селянин майже вічо спільного не мав з торгом.

Тимчасом хлібороб запотребував нагло масу гроша. Запотребоване то росло рапідно з дня на день, далеко скорше ніж вітвирав ся безпосередний торг на продукта рільні. Торг той був би собі рільник скоро винайшов; що сего не зробив, завинила та обставина, що в наших суспільнім організмі розсїв ся і розвинув ся рак. Се родові шпекулянти і купці — жиди. Вони то сейчас наставили ся купувати збіже, хоч єго і не потребовали.

Консумент купує товар безпосередно тогді, коли єго потребує і до того товар готовий; крім того треба єго винайти. Жид тимчасом готов єсть в кожній хвилі закупити як найбільшу масу збіжа. Він платить за збіже навіть тогді, коли ще на нин. Не диво отже, що елемент той лишив ся одиноким купцем земельних плодів, що відгородив продуцента від консумента хиньским муром. Продуцент знає нині тільки свого жидика і більше не знає, що з єго збіжем діє ся. Куди воно йде, хто і як за него платить; що збіжем грають на біржі так як акциями ріжних компаній, о тім і не снить ся нікому у нас. Раса, віра та істория кляси галицких перекупців, зробила з них солідарне, сильно зорганізоване тіло, котре супроти кляси продукующей, не посідає соперничаячих з собою частий. Які би там сварні були між жидами купцями, устає між ними всяка

конкуренція, если стануть супроти своєї офіри. Нині посідають галицкі жида, що оперують по селах і місточках, свої округи і жаден жид з *facite* признаним правом горожанства в однім окрузі, не влізе на територію другого, каламутиги єму гешефта.

На торзі світовім устанавляє ціну товару відношене подачи продуцентів до попиту консументів. Згадана солідарність галицких перекупнів справила, що в галицкій торгівлі продуктами рільними, попит консументів за товаром зійшов до нулі. Єго місце заняла диктаторска воля жида купця. Попит на товар рільника знаходить ся тогді, коли до того жида донусять. До якої степені заволоділи жида торговлею доказують факти, що нині на ярмарку, рідко коли хлібороб від хлібороба купить безпосередно корову. Добре торгувати — то привілей жида — хлібороб того ніколи не потрафить. Коли хлібороб *A* хоче набути корову від хлібороба *B*, висилає до *A* жида, котрий купує корову, і доперва відпродав хліборобови *B* очевидно з заробком в висоті кількох золотих! Щобн усунути те посередництво жида в торгівлі збіжем паньским, заложено перед роками склади збіжа, де кождий пан міг збіже зложити, а навіть сейчас гроші дістати. Товариство мало потім само збіже вислати на торг. — Склади заповнили ся сейчас збіжем. Але чи безпосередно від продуцентів? Ні! Пан продав як звичайно своє збіже жидови і той використав догідні маґазини, збудовані для єго заґлади.

В торгівлі з хліборобами вижидають жида пори критичної, де хлібороб змушений продавати свій продукт в більшій масі. Діє ся то найчастійше в часі стяганя податків. В таких часах купують жида все за безцін. Брак управильної і скорої циркуляції товарів дає ся також в знаки в часах, коли брак наші не позволяє держати багато худоби.

В наслідок неурожаїв в р. 1889 спала ціна корови до 10—15 зр.
кониї „ 2 і низше(!)

Але і се ще мало. Навіть при так низкій ціні, не знаходили ся купці на живий товар. З тої причини вибито тогді незвичайну масу домашних зівірят.

Після обчисленя Рutowского вибито коний 63000.
скота 109000.

Сама страта в навозі, яку край через те потерпів, має виносити 8,081.000 зр.

Як торгівля продуктами рільними, так і торгівля всіми річами, котрих хлібороб потребує, знаходить ся в руках тої самої кляси і під тим зглядом визискує продуцентів в примірний спосіб.

Визиск сей усунути би можна лише з усуненєм перекупнів, с а м о с т і й п и х посередників між продуцентами а консументами, що щасливо перевели вже синдикати фермерів американських.

Не треба однак сягати аж до Америки, коли хочемо бачити, які користи приносить рільникам управилене торгівлі різними продуктами а головню усуненє посередної торгівлі (Zwischenhandel). Сюз задачу, поставили собі офіціальні французські синдикати рільничі. Стала рада директорів департаментів має бути інституцією, що зцентралізує всі стараня, відносячі ся до торгівлі збіжем, то є статистику, класифікацію збіжа, збіжеві біржі, справу мір, ваг, і т. п. Вийшовши з потреб всесвітнього торгу і продуцентів, має вдоволити одних і других, остаточним управиленем торгівлі.

Подібну задачу поставили собі — хоч в дуже вузких границях, галицькі Kółka rolnicze і Народна Торговля.

Більше dokonано в тім напрямі в сусідній нам рільничій Росії. Для приміру наведу лише Київське Товариство рільниче :

Завязало воно безпосередні зносини з синдикатом французских мельників. Будує власні збіжеві склади і висилає очищену розсортовану пшеницю до Марсилії. Там віддає її певній торговельній фірмі, котра зобов'язана є не продавати иншого збіжа як лише випродуковане українськими рільниками, відбирати єго в Одесі і виплачувати належитість в міру відбору. Крім пшениці повинна агентура продавати також всі инші продукта стоваришених рільників. Крім того, буде товариство скуповувати збіже і від нечленів, змагаючи в той спосіб зовсім виразно до цілковитого усуненя посередництва в торгівлі.

Стрічає ся однак в Галичині, особливо в галицькій великій посілости що навіть там, де вдоволено всім вимогам товарної капіталістичної продукції, де на новий лад виобразовані агрономи управителі ввели всі найновіші технічні улїпшеня, результати господарки в цілости виходять некористно а часто і погубно для властителя. Ще кілька привичок, котрих повстаня треба гладіти в часах феодалізму, суть причиною, — подекуди головню — руїни більшої части галицької більшої посілости. Тогді то, коли пан не вислав зовсім продуктів свого господарства на торг або коли се робив, то тільки в дуже ограничених скількостях, треба було все те в який би небудь спосіб зўжити дома. Коли тим паном феодальним був монастир, держав він цілі маси черцїв, гостив у себе найріжнородніших подорожних і волоцюг та годував цілі легіони бідних жебраків.

Шляхтич держав на дворі тьму дармозїдів і двораків, котрі ґрунтовно випорожнювали єго комори і пивниці. Відси оставлена старопольська гостинність, котра була пересадю архаїстичної гостинности, властивої всім племенам людским, находячим ся в докапіталістичній фазі свого культурного розвитку. Пиятики на многоглавих польських дворах шляхоцких осягнули преці грімкий розголос, сьвітовий стали історичною особливістю славного народу польського. Жадна згадка з історичної минувшини

Польщі не видушує з грудий шляхтича польського так глибоко відчутого зітхнення як славний „Kulik“.

Шляхтич тодішній тримав величезний персонал службовий — офіціалістів — а люди ті господарували так, як уміли і як хотіли, без найменшої майже контролі зі сторони пана. Паньске око не дуже пильнувало їх роботи, бо се в тих часах і не дуже так було потрібне. Коли би навіть якийсь управитель хотів бути несовісним для свого пана не міг пан з тої причини понести дуже великих страт. Бо на щож мав він н. пр. красти збіже, коли при дінній циркуляції товарів не міг би був его тихцем продати. Не міг він також предкладати панови за великих рахунків розходів грошових, бо всі роботи так в полі, як і коло будиноків виконували ся тогді даремними робітниками, не при брязкоті звінкої монети, а при свисті гнучкого бука. Красти міг би тільки се, що потребував его дім до життя а се міг він взяти собі і за відомостю свого хлібодавця. Пан, котрий не потребував бояти ся страт з причини свого недбальства, лишав цілу господарку на плечах розуму і доброї волі своїх людей, а сам забавляв ся політикою, ремеслом воєнним а в спокійних часах, пиятикою.

Господарський змісл шляхтича, котрий приговорений був на безчинність на прогяг кількох століть, уляг комплетній атрофії. Він защез, як дегенерують і щезають ті частн, або фізичні властивости звірячого організму, котрі були в протягу численних генерацій без чинности. Та властивість шляхти галицкої, та економічна інпотенція їх духа єсть подібно як згадає вже лїнивство хлібороба галицкого продуктом історичним, цьвітом розвою середновічних відносин суспільних. Історія звиняє правда тої блуд по польски говорячого руского шляхтича, вона управляє его посідати то свійство психічне, однак пинішній період історії, не терплять таких привичок. Як соціяльні відносини, котрі породили подібні звичаї національні належать вже до історії, повинна була шляхта і ті свої сьвятощі зложити в архів, де їх властиве місце, а не носити ся з ними на бовнище життя пинішого. Шляхта повинна би в власнім інтересі позбутти ся тих приятних правда але в часах капіталізму не практичних привичок.

Нині управитель маєтку шляхоцкого оперує паньскими грішми, платить нимц робітників, спроваджує машини, будує доми, продає збіже і т. н. Гріш має форму дуже надаючу ся до крадежи. Пану ржондці придасть ся нині скорше гріш як давнійше. Чиж то не манить гадка купити собі також село і слуги, стати ся самостійним наном? Або на старість покинути сьлужбу, купити в місті каменичку, та жити безжурно серед міських потїх. А коли пан ржондца має діти чиж їм гріш не придасть ся — дівчатам придане а хлопцям школи висші? Коли одже властитель не

посідає новочасного господарського змісту, — а випадок такий заходить в Галичині майже у всіх шляхотських, а іменно у високо аристократичних родин — а його служба не має „свісти“, помандрують доходи певно не до кишені пана а його служби. В наслідок того діють ся там, де пан шляхтич по звичаю предків, або зовсім ні, або не дуже мудро вглядає в господарку, страшні для не втаємниченого незрозумілі і непонятні річі. Дуже часто тогді, коли у пана нема грошей на заплату податків, розпоряджає его персонал службовий показьними сумами. Нераз навіть переходять село в руки тих людей, а пан шляхтич зупиняє ся в радї повітовій або виділі краєвій при бюрку діурністи.

Але і не все тогді, коли гроші замість блукати ся по кишенях служби, концентрують ся в руках властивих, стоїть світло панська господарка. Знов винен тут блуд одіичений шляхтою по їх предках. Тогді то, в золотих часах фєвдалізму, була шляхта найвисшою клясою суспільности, була одиноким горожаном держави — (обивателем) відси то шляхта виключно носить назву обивателя. З тою гадкою, що они верховна кляса народу і довго практикованим способом жита „відповідаючим“ вповні їх суспільному становищу так зросли ся наші пани, она так перейшла в їх „кров і кости“, що з нею розлучити ся не можуть, і живуть дальше так як жили їх предки за „добрих польских часів“, як пристало на „суспільну гієрархію“ — живуть без рахунку — над рахунок. Нинішня капіталістична господарка не дозволяє однак дуже шастати грошем і мстить ся на тих, котрі доходи, які їм приносить господарство, назад в него не вкладають.

IV.

Під впливом змальованих нами відносин господарських, змінюють ся також ті відносини ґрунтово-власності, які ми одержали в спадщині від періоду фєвдалного нашої господарки рільної. Новоутворені відносини власності, не остають на оборот без впливу на дальше формованє продукції рільної. Переміни в стані посідання зачинають ся правильно від того, що хлібороб, не могучи з своєї продукції рільної добути тільки грошей, кілька вимагає від него нинішня суспільність, мусить глядіти за ними поза межами своєї посілости. Розвиваюча ся господарка грошева сотворила вже для такої цілі кредит. Інституція кредиту відносить ся ріжно до обох категорій посілостей ґрунтових. Для великих посілостей лєкше зорганізувати рациональний кредит ніж для малих. З тої то причини кредит, котрий служить товчком постуцу для господарки великих посілостей, служить майже виключно до визиску дрібних рільних продуцентів і довершує їх руїну. Такий кредит, котрий виходив би на некористь потребуєчого его, може бути зорганізований лише через, або

під впливом розуміючих своє положення і потреби інтересантів. З галицьких рільників була лише велика посілість свідомою своїх інтересів. Опа-ж і перша зорганізувала для себе публичні кредитові заведення. Кляса та використала також своє домінуюче політичне положення в суспільності і ужила краю для своїх економічних цілей. Два найважливіші кредитові заведення, банк краєвий і „Тов. кредитове земске“ служать лише великій посілості. Селянинові замкнено до них приступи в той спосіб, що за мінімум позичок, видаваних тими банками, установлено квоту так велику, якої селянин безкарно не може позичити, якої і не в силі позичити через малу гіпотечку, яку його посілість представляє. Правда, заложено за публичною ініціативою банк кредитовий селянський, але доперва в році 1869, коли посілість велика має своє Товариство кредитове від р. 1841. Позаяк однак рустикальній банк не зістав заложений і ведений свідомими свого інтересу селянами, ані людьми, хочаби фактично помочи селянам, не був він кредитовим в властивім слова того значіню. Банк сей, подібно як і банк руский, були інституцією чисто лихварско-розбійничою.

Галицький банк рустикальній, котрого статута затвердило міністерство сирав внутрішних рескриптом з 15/XII. 1867 ч. 50497/1143 на основі найвишого приволення з 6/XI. 1867, уділяє селянам позички від р. 1868 до 1884. За той час уділив він 70.437 позичок, на суму 14,948.397 злр.; обтяжив гіпотекою від р. 1869—1881, 561.456 моргів землі, о вартості близько 27,000000 злр. Кождий двадцятий селянин-господар був в ній задолжений. 6.571 публичних ліцитацій то є 27·9% всіх пуб. ліцитацій, — то його діло! З 2941 в часі 1869—1882 зліцитованих посілостей перейшло в руки третих осіб 797, банк набув 1.691 з того вернуло 900 до первісних власителів а 791 остало ся при банку.

Ціла маніпуляція в тім банку була так уладжена, що селянин по сплаті всіх драчок, звязаних з осягненем позички, замість стоячих на вексю 150 злр. одержував що найбільше 100 злр. замість номінальних 12%, які товариство маю від довжника нормально побирати, здирало оно з него фактично що найменше 40½%. — Обчислення ті поробив Др Каро в праці: Bank włościański. 1892. „Кредит заведення немав нічого спільного з „піднесенем рільництва“ — говорить згаданий автор.

Розбій банку, практиковані „під охороною законів“, зачали робити багато шуму, чого результатом було се, що галицке намістництво повідомило виділ краєвий письмом з 11/V. 1882 ч. 3912 п. р., що після „благоразумія“ міністерства справедливости, закони о лихві з 19/VII 1877 і 28/V 1881, мають бути застосовані також і при уділюваню позичок кредитними заведеннями. Розпорядженем з 20/I 1884 ч. 818 розвязало намістництво банк рустикальній. Стало ся се на основі §. 24 b.

закону з 26/XI 1852 ч. 253. Р. Г. Б. (З провини переступлення статутом зачеркненого обсягу ділання). 150.000 людей було загрожених утратою даху! Після справоздання з весни 1891 було в Галичині 8457, на Буковині 2.245, в сумі 10702 довжників банку.

Ще темнішою картою в історії кредиту галицького селянина єсть знаходячий ся також в ліквідації руский банк рустикальний. Шкода, що не маємо рахунків. Крім тих публичних заведень уділює селянам кредиту краківске товариство кредитове, Каса задаткова у Львові і Львівске міске товариство кредитове.

Статистика дрібних заведень кредитних в Галичині представляє ся так: Громадских шпихлїрів маємо 682. З тої суми має бути 135 звинених і то на жаданє самих рад громадских. Они мають бути переменені на каси позичкові. Центральне правительство хотіло завести примусові шпихлїрі громадскі на взір, які заведено в Чехах і Мораві патентом цісарским з 9/VI 1891. Заміру однак не виконано, бо краєве політичне правительство супротивилось сему.

Громадских позичкових кас було:

в 1875 р.	1246,	з капіталом	1,100.000 зр.
„ 1887 „	2389 „	„	2,936.023 „
„ 1888 „	2428 „	„	3.501.586 „
„ 1889 „	2521 „	„	3,768.117 „

Тепер маємо кас громадских 3.350 на загальне число громад 6.230. Крім капіталу кас повіту Жовківського вносить закладовий капітал галицьких позичкових кас гром. 5,114.587 зр. Каси ті не відповідають однак цілі, бо суть незвичайно лихо і не правильно адміністровані. З тої то причини ухвалив сойм закон з дня 19/VI 1887 ч. 44. дн. з. кр. котрим признає виділам повітовим право брати в свій заряд але і некористно для загалу адміністровані каси громадскі. На основі того закона ухвалено обняти в тимчасовий заряд каси в 34 повітах. В девятьох не зроблено сего помимо потреби задля браку сил адміністраційних.

Після справоздання І. деп. Виділу краєвого за рік 1892 маємо в Галичині 11 повітових кас позичкових. Їх стан з кінцем року 1891 вносить 515.215 зр 97½ кр. Після книги кас позичкових в Виділі краєвим маємо крім згаданих ще 14 кас пов. з закладовим капіталом 35.635 зр. 77 кр. Дві з них, заложені зістали ще в р. 1868, 1 в р. 1869; 2 в р. 1870; 2 в 1872; 1 в 1873; 1 в 1874; 2 в 1875; 1 в 1871; 1 в році 1881.

Кас щадничих міських маємо після виказу за рік 1891, 14; повітових 11.

Кас системи Райфайзена має Галичина доверта нять і то всі в зах. Галичині.

Удільованем дрібного кредиту займають ся також каси сирітські, в котрих ульоквані суть фонди нелітних. Кас таких було в області висшого суду краєвого в Кракові 65, з тих 58 удільовали позичок на гіпотеку. З 52 кас сирітських, знаходячих ся в обсягу висшого краєвого суду у Львові служили кредитом гіпотечним 42. Всіх кас сирітських було з кіпцем серня 1891 — 117, а лише 100 з них удільовали кредиту гіпотечного.

Яку участь брали в кредитних і залічкових заведенях поодинокі кляси суспільні покаже нам отся табеля:

В році було тов.	З тих тов.	мало членів	З того числа членів були		
			різницьами	власителями движимого капіталу і міських реальност.	
1887	97	77	33.360	13.699 то є 49·10 ⁰ / ₁₀	
1891	231	200	153 760	83 731 „ 54 46 ⁰ / ₁₀	
„	„	73 жидів	30.15	5.289 „ 17·55 ⁰ / ₁₀	19.342 то є 64·4 ⁰ / ₁₀
„	„	127 христ.	123 745	80.142 „ 6·81 ⁰ / ₁₀	11.150 „ 9·04 ⁰ / ₁₀
1892	252	112 жидів.			
„	„	140 христ.			

З всіх згаданих інституцій кредитових користали не лише селяни але і міске населенє. Не відповідають они однак і в приблизеню запотребованю кредиту вже з тої головної причини, що за малі суть капітали, якими ті товариства розпоряджають.

Капітал закладовий кас громадских виносив 1,100.000 зр. До року 1889 потроїв ся, бо виносив 3.768.117. Капітал той однак, так як би его не було, з причини лхкої адміністрації, о котрій ми вже згадували. Він весь майже розвичений.

В повітових касах щадничих був

стап з кінцем р. 1891; висота виданих позичок
4,876.013 59 зр. 3,735.537·33 зр.

В міських кас. щад. 17,876.342 80 „ 15,053.825·66¹/₂ зр.

В стоваришенях задаткових виносив з кінцем року 1891 капітал
власний 6,245.074·58 зр.
вкладки на біжучий рахунок 14,631.017·68 „
стан уділених позичок 22,932.440·40 „
капітал оборотовий 25,318.652·80 „

Загалом розвичили товариства залаткові в Галичині в літах 1874—1891, квоту 458,000.000 зр. з чого на самі жидівські спілки припалає 92 мільонів зр. (Каро).

Статистика діяльности тих кас сирітських що удільовали позичок на гіпотеку, представляє ся з кінцем р. 1891 в такий спосіб:

Число кас в Гал.	їх маєток	загальна висота позичок гіпот.	квота позичена		довжників	
			одною касою	одн. довжник.	сума	на 1 касу
всхідній 42	— зр.	234.060.485 зр.	5.572.85 зр.	416 47 зр.	562	над 13
західній 58	1,400.00	1,141.209 245 „	19.676 01 „	391.62 „	2.914	над 50

В цілій Галичині маємо кас таких з кінцем серпня 1891 — 100. Вони позичили на гіпотеку посілости міських та середніх і дрібних сільських, положених в обсягу 97 судів повітових і повітових міско-делегованих, 1,343.467.23 зр.

Жадної повітової кредитової інституції не мають повіти Богородчани, Ніско і Рава. Товариств залічкових займаючих ся переважно уділюванем кредиту селяньського 82. Цілковитий брак їх є в 18 повітах. Яко тако управильнений кредит хлібороба обмежає ся на кредитові інституції низшої категорії, як каси позичкові повітові, громадські або личности приватні. З тої вже причини навіть правильний кредит хлібороба мусить бути дорожший, як кредит нанів. По перше тому, що видатки адміністраційні суми тих дрібних заведень мусять бути більші, як видатки на адміністрацію кредитом сконцентровані в двох великих краєвих інституціях. По друге, що кошта екекуції — при евентуальнім занедбаню довжника — суть в згаданих двох краєвих заведенях менші, бо они розпоряджають скорою і дешевою політичною екекуцією, коли всі інші заведеня мусять стягати свої претенсії довгою і незвичайно коштовною дорогою судовою.

В літах 1888—1891, на кожді 100 зр. позички, виданої котрим небудь з християньських товариств задаткових (крім Тов. взаїмного кредиту), припадала з коштів заряду (з вчисленем платні, тантієми, ремунації, синдикат, друки, податки і т. д.), квота 1.31 зр. В товариствах жидівських квота ся є троха меншою, бо виносить тільки 0.819 зр. В літах 1888—1891 піднесли ся кошта заряду так жидівських, як і не жидівських товариств о 31—22% ! (Лонушанський).

Кошта поношені довжником побільшають ся ще через пеннучі прольонгати, конечні через те, що термін сплати назначуваний є звичайно впорі для збіжевого продуцента дуже недогідний.

В р. 1877 лише товариства в Домбровій, Новім Санчу, Перемишлі і Станиславові, виробили у себе практику застосовану до потреб людности рільничої. В р. 1887 з 185 товариств 65 уділювало також однорочні позички не на векслі і без жаданя сплат ратальних. (Каро).

Крім того єсть кредит гіпотечний в Галичині майже виключно привілейом великої посілости, бо тотя посідає вже від кінця XVIII столітя книги ґрунтови, а малі не всюда. З тої причини мусить хлібороб шукати кредиту у приватних лиць. Приватний кредит то така інституція, що

ставити собі метою не поміч, а використуване клопотливого положення продуцента. Приватний дрібний кредит єсть все тим, що називаємо лихвою. Він буде жертву свою що раз більше стискати своїми кліщами і ссати. Кождий кредит, при котрім процент за позичені гроші єсть більший від тої надвижки в чистім доході з ґрунту, котра узисканою зістала вложенєм позички в продукцію, назву лихвою, і то лихвою експлоатууючою продуцента.

Позаяк рента ґрунтова все єсть низша від грошевого чиншу, виходить, що кредитор — то є рухомий капітал все визискує рільника і то о ріжницю, яка заходить між процентом грошевим (Geldzins) а ґрунтовою рентою. Користь була би лише тогді на стороні позичаючого, коли би ріжниця: рента ґрунтова — % від позички (Geldzins) = + рента.

Коли кредит гіпотечний, кредит уділюваний заведеннями публичними є низкій стопі процентовій, позволяє капіталови движимому визискувати рільника, щож доперва говорити про кредит приватний необоротного, непорядного і неосвѣченого хлібороба. Лихварі, у котрих хлібороб запозичує ся, черпають повними ведрами єго працю, — ренту ґрунтову. Але не тільки працю, не тільки дохід з машини, забирають вони, саму машину, саме право власности ґрунтової переливають вони на себе.

Що такий мусить бути результат впливу лихви на дрібну власність ґрунтову не потребуємо заглядати до статистики змін в сгані посїдання. До такого виводу можемо дійти дорогою чисто теоретичною, коли порівняємо дохід з ґрунту, котрий не переходить 4% а найби вже доходив до 10% — з процентом, який платить галицький хлібороб своєму вірителеви.

Виділ кравчий зібрав дуже богатий і цінний материял в справі лихви на селі. З материялу сего оголошеного Дром Каро в праці „Der Wucher“, виберу і подам — о скільки се можливе — в систематичнім порядку ті факти, котрі подадуть нам бодай в приближеню висоту процентів побираних вірителями хліборобів.

Процент, який побирали каси громадскі, виносить в 2 касах (повіти Городок і Ряшів) 18%; в 9 к. 15%, 385 к. 12%; 1 к. 11%; 96 к. 7%; 863 к. 6%; 61 к. 5%; 29 к. 4% в 1 касі (Галич) жаден процент.

Що до повітових кас, то 2 з них побирає 12%; 1 к. 11%; 3 к. 10%; 1 к. 8%; 3 к. 6%. (Ibid.)

В р. 1891 стопа процентова від позичок уділюваних членам 199-ма товариствами задатковими і кредитовими, обговореними в „Statysty-ці Związku“, представляє ся так:

До 12%	побирало	1	товариство	або	0.50%	загального	числа
„ 11%	„	2	„	„	1.00%	„	„
„ 10%	„	24	„	„	12.06%	„	„

„ 9 ⁰ / ₁₀ „ 35 „ „ 17·59 ⁰ / ₁₀ „ „
„ 8 ¹ / ₂ ⁰ / ₁₀ „ 5 „ „ 2·51 ⁰ / ₁₀ „ „
„ 8 ⁰ / ₁₀ „ 73 „ „ 36·69 ⁰ / ₁₀ „ „
„ 7 ¹ / ₂ ⁰ / ₁₀ „ 6 „ „ 3·02 ⁰ / ₁₀ „ „
„ 7 ⁰ / ₁₀ „ 31 „ „ 15·58 ⁰ / ₁₀ „ „
„ 6 ¹ / ₂ ⁰ / ₁₀ „ 3 „ „ 1·51 ⁰ / ₁₀ „ „
„ 6 ⁰ / ₁₀ „ 9 „ „ 4·52 ⁰ / ₁₀ „ „
„ 5 ⁰ / ₁₀ „ 1 „ „ 0·50 ⁰ / ₁₀ „ „
„ 4 ³ / ₄ ⁰ / ₁₀ „ 1 „ „ „ „ „
не виказало стопи проц. 7 „ „ 3·52 ⁰ / ₁₀ „ „

В лігах 1874—1877 було 12·8—15·4⁰/₁₀ всіх уділюваних тими товариствами позичок, опроцентованих по 12⁰/₁₀, а 33—35⁰/₁₀ товариств по 10⁰/₁₀. Від року 1877 почавши зменшає ся з кожним роком уділ позичок вище опроцентованих, а число низше опроцентованих збільшає ся:

В лігах 1888—1891:

уділ 12 прц. позичок вносять	0·1 ⁰ / ₁₀ загалу уділений позичок
„ 10 „ „ хитає ся між	1·8 а 2·9— „ „ „
„ 9 „ „ вносять	16·4 — „ „ „ (1891)
„ 8 „ „ „	29·4 — „ „ „ „
„ низше 8 прц. „ „	51·3— „ „ „ „

(L. Caro „Lichwa na wsi w Galicyi“).

Каси сирітські, позичають на 5— в піврічних з горн западаючих ратах.

Достарчуване хліборобам приватного кредиту, то є лихва, є ремесло людей, котрі всі ті справи господарки селянської, в котрих яку небудь ролю відгрівають гроші, сполучили в своїх руках. Найважнішими тими справами суть, торгівля продуктами господарки селянської, арп-кулами ужитковими хлібороба і кредит хліборобський. Люди сі, то расавіра жидівска через довговічне практиковане перекупничого (Zwischenhandel) і лихварского ремесла піднесена до значія економічно-суспільної кляси. Лихвою займають ся також заможніші властителі ґрунтів, то є члени кляси продукційної. Клясичним приміром таких хліборобів-лихварів суть ославлені кулаки в Росії. У нас сей сто раз від жиди небезпечніший рід лихварів не розріє ся так дуже через конкуренцію — з роду спосібніших до того жидів. Небезпечнішим від „кулака“ хлібороба, є „кулак“ пан. Властителі великих посіlostей практикують на досить велику скалю свою рідну лихву, котра неменше руйнує хлібороба від лихви жидівської.

Щоби охоронити ся від підозрїя сторонничости обмежу ся виключно на наведеню уступів з праці члені кляси і партії шяхотської великої посіlostей, графа Ст. Тарновского, котра появилася в місячнику „Prze-

gład Polski. 1874. IV. стор. 161“ під заголовком: „Porcye“: „...Gdybyś usłyszał, że w naszym kraju obywatele zamożni, ludzie „porządni“ i używający szacunku drugich, że *szlachta polska nati i possessionati ciągną lichwę z chłopą*, odpowiedziałbyś, że to rzemiosło oszustów i mniej więcej zatytułowanych złodziei... Otóż z boleścią na sercu i ze sromem na czole powiadam ci, że tak jest, że cicho i pod maską wprowadza się w niektórych okolicach kraju nowy rodzaj pańszczyzny, że są dziś jeszcze krzywdy ludu wielkie a prawie wołające o pomstę do Boga, że są obywatele, ludzie *porządni, szlachta* o swój klejnot herbowy zazdrośni wielce, a czystość jego w dziwny sposób szanujący, którzy u siebie na wsi *między chłopami prowadzą lichwę, jak ostatni żydzi*“. — Це бесіда о „Порциях“.

Порция, це певна сума грошей — звичайно 16 а найбільше 30 зр. позичена на „відробок“. Відрабляє ся однак лише процент і то так довго по однім дневи що тижня, то є 52 річно, доки цілий капітал не зістане сплачений грішми. Числячи день лише по 25 кр., платити довжник від порції 30 зр. 44%, а від зр. 16 зр. 82%. При „малій порції“ 8 а зглядно 5 зр., де одним днем в тижні сплачує ся вже і капітал, виносить процент 50 зглядно 150 від ста. В час, коли день роботи коштує 50 або 60 кр. єї процент відповідно більший.

„... to nie wyjątkowe fakta i indywidua niestety, to zaraza, która się *szerzy*, to szkaradny trąd, który się jednym od drugich udziela i zaraza całe okolice, całe powiaty, we *wschodniej* części kraju... Шляхтич такий wolал by może rękę uciąć, niż ją do tego lichwiarza (жида, що зичить гроші молодим людям на фалшвий вексель) wyciągnąć, a sam robi co tamten i na włos nie jest od niego lepszy; gorszy owszem, bo chrześcijanin, bo Polak, bo szlachcic...“

Властители движимого капитала, уделяючи хліборобам кредиту, — а котрі суть переважно жидами, — побирають:

за тиждень	то є	за рік	в повітах
1%	„	52%	1
1—2%	„	52—104%	7
2%	„	104%	20
1½—2%	„		1
1—3%	„	52—156%	1
1—5%	„	52—260%	2
2—3%			1

Я вже раз згадував, що той, котрий позичає менші квоти, платить більші проценти як той, котрий користує з більшого кредиту. Сказане не відносить ся тільки до так разячих ріжниць в висоті позичених квот, які заходять між позичкою великого і малого властителя; упривілейоване становище довжника більшої суми супротив меншої виступає ще маркантійше серед самих дрібних вірителів. В доказ най послужать сліду-ючі факти, взяті з того самого жерела що і попередні. Чим меншою була позичка, тим більший процент оплачував довжник. І так:

Від квоти	позиченої на	платило ся	то є %	в повіті
10 зр.	1 місяць	1 зр.	120 „	Хшанів
1 „	1 тиждень	10 кр.	520 „	„
1 „	перший тиждень	10 „		Богородчани і Яворів
1 „	другий „	2 „		„ „
більшої	.	.	40—60%	в Рудках
меншої	.	.	30—104%	„
„	.	.	24%	Підгайцях
„	.	.	25—104%	„
„	.	.	20—80%	Перемислі
„	.	.	104%	„
„	.	.	30—36%	Тарнобжег
„	.	.	48—160%	„

Як бачимо звичайний процент, побираний лихварями, обертає ся між 50—150%. Таблиці наші брилюють однак і такими показяними цифрами як 400, 500 і 520% ! Але кредит грошевий, то ще не повний образ галицької лихви. В відсталім культурою краю грають ще натуралія велику ролью — маємо отже і позички та сплату їх і процентів натураліями; або почасти натураліями а почасти грішми. При тім кредиті виправляє лихва ще більші оргії як при грошевім; тут вона з більшим ще успіхом експлюатує хлібороба як в своїй модерній грошевій формі. І для характеристики того рода лихви посїдаємо інтересний хоч не повний материял.

За	відбирав віритель	в повітах
1 корець	1 ¹ / ₄ кірців	7
1 „	1 ¹ / ₄ —2 „	4
1 „	1 ¹ / ₂ „	7
1 „	1 „ 4 гарці	5
1 ¹ / ₄ „	1 ¹ / ₂ „	1
1 „	2 „	6

Се були случаї, де так позичка як зворот капіталу і проценту, відбував ся збіжем. Частійше однак сплачує ся $\%$ роботою.

Від	брав віритель $\%$	в повітах
1 кірця	1 день роботи	1
" "	2 " "	3
$\frac{1}{4}$ "	1 " "	1
$\frac{1}{4}$ ячменю (=1 25 зр.)	4 " "	1
$\frac{1}{4}$ жита (=2 зр.)	5—6 " " разом з капітал.	1
1 гарця збіжа	1 " " в жнива	1
1 кірця "	кілька днів в жнива	2
$\frac{1}{4}$ " "	2 дні	1
1 " жита	1—2 "	2
$\frac{1}{2}$ " "	кілька дні	1

В Бібрці вартість $\%$ відповідає 30—50 $\%$.

В шістьох повітах, в котрих також практикована така форма кредиту Др Каро проценту не подає.

В 47 повітах брав віритель замість проценту ґрунт довжника в уживанє. „Жид дає хліборобови певну малу, ніколи майже 20 зр. не перепосячу, квоту і зате за процент бере в уживанє поле або сїножать на кілька або й довше літ; позичок заключених так, щоби довжник мусів ще і ґрунт обрабляти було в повіті Рудецькім два случаї (лист до проф. Пілята — подає Каро). Коли довжник обовязаний або змушений відносинами робити у свого вірителя, одержує звичайно меншу платню, як робітник не задовжений у свого працьодавці. Ріжниця виражена в стопі процентовій.

вносить	в повітах
20 $\%$	2
25 $\%$	7
25—35 $\%$	1
50 $\%$	8 рускі переважно всі
50—100 $\%$	4
$\frac{2}{3}$ платні звичайної в 13 повітах	
$\frac{5}{8}$ " " " 1 "	
$\frac{2}{5}$ — $\frac{2}{6}$ " " " 1 "	

Посол до ради державної Др Ридзовский сказав в одній своїй бесїді, що знає в східній Галичині случаї, де побирано 1000 проценту! В перших місяцях 1894 р. відбуло ся у Львові кільканащять процесів против цілої банди лихварів, що залустили свої сїти у повіт угнівський.

Одному з них — імя ёго Іхель Кляйн, доказано 94 случаїв лихви. Побирав він невеличкій процент, бо 200 до 1400 від ста!!!

Зачислім вже послідній факт до казок, то прочі нами тут наведені переконують нас, що процент оплачуваній довжником хліборобом 10—100 і 500 раз перевишає процент, який несе ёму ріля. Меліорації, уможливлені позичкою, не то що не підвисають з рілі о стілько доходу, щоби тою надвишкою можна заплатити позичений капітал, він не вистарчає навіть на сплату процентів. З причини тої височезної стопи процентової меліорації, роблені позиченим капіталом, не амортизують ся. Котрий хлібороб хоче позбути ся довгу, щоби до безконечности не платити процентів, мусить ампутувати свою посілість. Доходи з малого ґрунту хлопского зовсім вже не амортизують затыгнуноґо довгу, коли довг затыгнений не на меліорації а для покриття видатків, немаючих з продукцією нічо спільного; а виключно на такі ціли, як н. пр. сплату податків, затыгає наш хлібороб довги. Докладнійша від галицкої статистика російска подає нам, що $\frac{5}{6}$ позичок іде на сплату податків а $\frac{1}{6}$ на закупно насія. В губернії Тверській $\frac{2}{3}$ оплат до скарбу походило з позичок від осіб приватних. (Слопѣвскій, Вѣстникъ Европы 1893). Власителі дрібних капіталів рухомих служать дуже радо хліборобови кредитом вже з тої головної причини, що гріш ульокований у хлібороба на неможливо високий процент, як ми бачили від 50—150% ба навіть 520% (!) рентує ся без порівняня ліпше, як гріш ульокований в цінних паперах. Позаяк знов процент побираній лихваром єсть в десятеро або й в сотеро більший від ренти з того кавалка ґрунту, котрий вартостю своєю відповідає висоті позиченої суми, не квапить ся лихвар ні з відібранєм довгу, ні відповідаючого ёго висоті кавалка ґрунту. Коли би забрав ґрунт, мав би з него дохід тільки в висоті ренти ґрунтової, а так, полишивши хлібороба в посіданю довгу, побирає дохід з решти ґрунту, нераз навіть більше ще — не тільки дохід з цілого господарства але ще в додатку доходи з праці хлібороба поза ёго власним господарством. Дятого маніпулюють лихварі так, що не допускають жадним способом до сплати довгу. Звичайно назначають закороткі терміна сплати і до того ще в таких порах року, в котрих хлібороб абсолютно не може вивязати ся з свого обовязку, коли він не тільки що не може платити, але знаходить ся в новій потребі гроша, чи то щоби заспокоїти голод, чи то щоби заплатити державі податок. В наслідок того діє ся звичайно так, що хлібороб позичивши маленьку суму, помимо того, що єї вже процентами пераз і не два сплатив, остає ся все довжником і то довжником що раз більшим! Недоплачені часами проценти а головно високі відшкодованя за недодержуванє термінів сплат дочисляють ся до капіталу так довго, аж сума довжна не перевишнить вартість задовженої посілости. Доперава

тогді, коли вже ані дохід з ґрунту ані зарібки родини довжника поза господарством не дають вірителеви такого доходу, до якого він має право на підставі довжної суми, мусить хлібороб уступати з своєї посілости добровільно або змушений судом.

Такий трагічний кінець довжника, як і інші аномалії в області кредиту селяньського уможливає брак економічного виховання має мужицких. Як довго хлібороб не був повним і необмеженим власителем свого ґрунту, жив серед таких політичних і суспільно-економічних відносин, в котрих кредит був ему непотрібний і неприємний; кредиту з его добрими і небезпечними боками він не знав. Хлібороб був би тогді научив ся уживати его з користю для себе, коли би сама інституція кредиту повстала і розвивала ся рівнобіжно з его запотребованем і можливістю уживаня, коли би творила ся в наслідок — яко результат потреби. Тимчасом кредит витворив ся у торгуючих народів, заакліматизував ся в наших містах довго ще до економічного висвободження хлібороба. По патріархальному господаруючий мужик знайшов ся рівночасно з осягненем економічної свободи серед виру грошевої господарки, запотребував нагло кредиту. Він станув ему до розпорядимости — в якій формі, ми вже бачили. Сему непорядному та неуміючому з грошей користати хліборобови, наставив ся з услогою хитрий, обізнаний з всякими законними вимогами і ключками, лихвар жид. Хлібороб не поікши ся, зачав з огнем грати. Кредит єсть добром тогді, коли єсть уживаний добрим господарем в цілях господарских. Ужитий лихим газдою в цілях не маючих з господаркою нічо спільного, стає ся для неї причиною згуби. Таким лихим господаром єсть як раз наш хлібороб а не менше і наш шляхтич. Хлібороб не задумував ся наперед — як має прибільшити дохід з землі, щоби его не захопив термін заплати податків, без гроша в кишені. В кожній хвилі, коли був в потребі гроша, чи то на податок, хрестяни чи весіле, звертавсь до жида — а брав вже без рахуби — тільки кілько лихвар давав. Пани зятягати довги також на справи поза господарські на своє жите „над стан“. Правдиві оргії стала лихва съвятити доперва з роком 1868. В тім то році скасовано по перше всі обовязуючі дотепер обмеження ділення ґрунтів селяньських (законом з 27/VI 1868 ч. 79) та проклямовано повну свободу процентову (законом з 14/VI 1868 ч. 62 зд.). Триумфальний похід лихви від тої хвилі ілюструє нам докладно статистика ліцитацій публичних.

В році 1867 було в Галичині ліцитацій	164
„ „ 1868 „ „ „ „	271
„ „ 1873 „ „ „ „	614

В році 1874 було в Галичині ліцитацій		1.026
" "	1875 " " "	1.327
" "	1876 " " "	1.433
" "	1877 " " "	2.139

(Wiadomości statystyczne — Pilat).

Число ліцитацій в році 1877 становили 1,3043% тих, котрі були 6 літ тому! В році 1877 19|VI ухвалила рада державна для Галичини і Буковини закон против лихви; в році 1881 28.V., для цілої Австрії. З огляду на те, що і лихварям звісна сентенція „закон існує на то, щоби его обминати“, закони ті не принесли ожиданих результатів. Обнижили троха стону процентову, припнуували троха мішок лихваря, але лихви не усували, не усунули загального визиску праці хлібороба движимим капіталом. Хороба стратила троха на своїй остроті, але прибрала другий, не менше небезпечний, бо так само певно, хоч поволійше до загибелі ведучий вид хороби хронічної. Так мусіло впрочім стати ся, бо хлібороб кредиту доконче потребує, а держава не подумала о тім, щоби рівночасно з введенем в жите обмежень кредиту приватного, сотворити раціональний державний кредит.

Помимо законів против лихви росте вона невпинно, і то так лихва законна як і не законна. Ціла посілість ґрунтова перейде незадовго на власність властителів движимого капіталу, бо задовжене рільників доходить до висоти вартости їх посілости, коли вже не перевисшає єї.

Як великі суть довги кляси селянської, ніхто і в приближеню обчислити їх не потрафить. Властиві довги селянські суть приватні і неприступні урядовій статистиці. На їх безконечно високу цифру можемо лише заключати з иньших фактів, як н. пр. з задовження гіпотечного, зміни в стані посідання, де причиною зміни властителя не була его смерть, ліцитацій судових і т. н.

Стає гіпотечного обтяження дрібної ґрунтової посілости сіл і місточок.

З кінцем року 1868 був 465.513 зр.

Довги росли до кінця „ 1888 до 43,523.542 „

З загалу обтяження припадає на рік	1868	. .	0.32%
	1875	. .	5.84%
	1880	. .	7.02%
	1885	. .	11.73%
	1888	. .	13.57%

(Путовекій, Rocznik statystyki.)

Що до довгів громадских, то подають нам „Wiadomości statystyczne“ р. 1874 слідуючі дані: „Пасива громадскі після приближеного обчислення, не доходять до 7% активів.

В 42 повітах має 3755 громад 886 019·84 зр. довгу
 9 „ 25.762·50 „ „

3764 громад без Львова і Кракова має 911.782·34 зр. довгу

Ліцитації дрібної посілости заряджені судами повітовими і міскоделеґованими:

В р.	число ліцит.	загальна сума квот довжних виказаних в едиктах ліцит:	
1873	614	153·808 зр. то є 22 ⁰ / ₁₀₀	загальної суми цін викликан.
1874	1.026	289.851 „ „ 27 ⁰ / ₁₀₀	
від (1875—1884)	23.649	7,010.167 „ „ 30 ⁰ / ₁₀₀	„
пересічно на рік	2.364·9	701.016·7 зр. то є 30 ⁰ / ₁₀₀	„

Число і вартість грошева змін зайшовших в стані посідання дрібної посілости ґрунтової в літах 1868--1888.

	В наслідок купна і продажі	в дорозі екзекуції	з причини смерти	сума
	ч. 195.269	3.086	33.015	231.370 зр.
	в. гр. 1,364.426	3,489.208	15,811.413	90,665.047 „
Пересіч. річно	ч. 9,298·52	146·95	1.572·14	11.017·61 „
В часі 1868—1888	В. гр. 3,398.306	166.152	752.924	4,317.382 „
	ч. 29.529·80	324·00	5.617·60	35.471·4 „
„ 1884—1888	В. гр. 7,077.659	253.751	2.130.811	9,462.221 „

Як бачимо в періоді 1884—1888 заходили зміни властителя з причини его смерти лише в вартости 2,130.811 зр. річно, а з інших причин, то є головно для вирівняння чужих грошових претенсій на 7,331.410 зр. то є майже 4 тільки, що з причини смерти! Землі галицької великої посілости, особливож землі їх первісних властителів то є ґрунта шляхти родової, суть також надмірно перетяжені довгами.

Задовжуванє землі не єсть нині блудом економічним. Противно, не використовуванє кредиту було би непростимим гріхом против заповідий капіталістичної продукції. Нині повинно ся користати з кредиту в таких розмірах, в яких се тільки дасть ся — хоч би довг досягав висоти вартости мастку — притім треба тільки памятати о тім, щоби процент позички був значно низший від можливої ренти ґрунтової. Позичка повинна бути ужита на меліорациї, а в разі, коли ті вже пороблені, на розширенє посілости, щоби можна на більші розміри а з тим і дешевше продукувати. Статистика ліцитацій і змін властителів перекоує нас однак. що кредит не був ужитий головно на цілі меліорациїні, а як був, то

в невідповідний спосіб. З наведених цифр довідуємося також, що ророва шляхта то є історичні власники ґрунтові суть тими лихими агрономами, бо коли їх посілість постійно зменшаєся, побільшаєся посілість інших елементів суспільних, що беруться тепер до господарки на дотеперішній шляхотській посілості.

Одна позиція говорить нам також, що дуже часто, коли нема під рукою купців з інших класів суспільних, група шляхоцкі продають ся не тільки нижче своєї вартости але навіть нижче довгу, який на них тяжив — а кредитові заведення практикують загально звичай позичати найбільше 50% вартости шацункової ґрунту.

Те, що посілість ліцтована не знаходить купців у інших власників ґрунтових, доказує, як лихо всі вони взагалі стоять, як мало капітал ґрунтовий показує тенденції до зросту, до акумуляції.

Вітолд Левіцький обчисляє довг гіпотечний обтяжуючий велику посілість на 200 мільонів. Відчисливши ґрунта певно вільні від довгів, дістає він обтяжених 4,500.000 моргів. На морґ випадало би отже пересічно 44 зр. довгу. Скапіталізована вартість пересічного морґа галицької рілі, вносять після цитованого вже нами Рош. Гербурґа 51 зр.

Що до обтяження довгами великої посілості, то прибирає оно більші розміри подібно як і обтяжене дрібною посілості з р. 1868.

До року 1888 (Рутовський) вносять нове обтяжене 332,789.280 зр.
 пересічно річно — в літах 1868—1888 15,847.108 „
 „ „ „ „ 1884—1888 17,579.920 „

Як бачимо в кождім пізнішнім році, затагає шляхта більше довгів, як в попереднім.

В той сам час сплачено	253,156.685 зр.
Пересічно в літах 1868—1888	228.966 „
1884—1888	12,682.173 „

Та сплата довгів не єсть абсолютно доказом або мірою економічної сили власників, бо сплата могла наступити через доробкевича, що купив добро у збанкрутованого пра-власителя.

Що позички великих власників ґрунтових не були ужиті рационально на цілі господарки доказує досить поважне число так примусових як і добровільних змін власителя.

Ліцитації судові більшої посілості від року 1880 до 1889:

Загальне число ліцитацій 907, сума квот довжних 8,302.087 зр.
 Пересічно на рік випадає ліцитацій 90.7, пересічна сума квот довжних 830.208 зр.

В році 1889:

Число ліцитацій		сума квот довжних	квоти довжні становлять
заряджених і поновлених	оцінених на		
65	2,601.284 зр.	474.756 зр.	18.25% цін [шауникових.

Що велика посілість виказує так мало ліцитацій в порівнянню до ліцитацій дрібної посілості, те доказує ще, щоби она під зглядом задовження пропорціонально лінше стояла від послідної. Причина лежить в тім, що велика посілість не потребує виждати тої прикрої остаточности, бо добровільною продажею части своєї посілості, може увільнити ся від примусової продажі.

Що так річ має ся, показують нам часті зміни властителів табулярної посілості.

Число і вартість грошева в зр. змін, зайшовших в стані посідання табулярної посілості ґрунтової в літах 1868—1888.

	В наслідок купна і продажі	в дорозі екзекуції	з причини смерти	сума
ч.	5.209	173	451	5.833
в. гр.	200,393.121	8,054.617	14,274.482	222,722.220
Пересіч. річно ч.	248.94	8.24	21.48	277.76
В часі 1868—1888 в. гр.	9,542.529	383.553	679.737	10,605.820
» „ 1884—1888 ч.	242.20	9.00	51.00	322.60
в. гр.	8,517.352	305.402	1,238.561	10,161.315

Ґрунта з ба икрутованої шляхти переходять на власність других властителів великих посілостей. Статистика виказує досить значну конценграцію великих посілостей. Число властителів зменшило ся від р. 1866 в мірі не стоячий в жаднім відношеню до рівнож в тім часі наступившого незначного зменшеня цілої території великих посілостей.

На домінікальну посілість припадало:

	морґів	властителів
до р. 1868	5.773.009	7.435 (Марасé)
в р. 1890	5.371.269	4.493 (Пілят)
	До р. 1868	в р. 1890
Числячих морґів	Було посілостей (домінік.)	
Над 1000	1.639	1.057
„ 500	3.306	1.811
„ 100	6.122	2.933
ниже 100	1.313	1.332

На одну посілість припадає пересічно морґів:

755	1.200
-----	-------

Заходить однак дуже часто обставина, що ґрунт, котрий шляхтич змушений продати, не знаходить набувці в чоловіці, приналежачім до тої самої класи ґрунтових правлстителів. Другі шляхтичі знаходять ся звичайно також в такім невідрадінім фінансовім положеню, що думають радше о продажи, як о закупні ґрунтів. Земля паньска знаходить купців в людях приналежних до класи купців, то є жидів, бо задля браку промислу міського ще та одна класа може прийти в посідане більших сум грошевих, потрібних на закупно так великих просторів землі.

Посілість ґрунтова зачинає переходити в руки жидівські доперва з роком 1850, бо в тім році признало цісарске розпорядженє з 18 лютого право посіданя таким жидам, котрі укінцили що найменше пизні середні школи, або відповідні фахові, або одержали ступень підофіцерський. В наслідок того маємо після обчислення Віт. Левицкого в „Nasze czu obse żywióły“ в руках жидів посілости оплачуючих над 100 зр.

податку в році 1861 . .	49
„ „ 1876 . .	289
„ „ 1889 . .	513

На 2.331 управнених до голосу з курії великих посілости маємо жидів:

в році 1861 . .	38
„ „ 1870 . .	68
„ „ 1889 . .	305 то є 13% загалу виборців.

Після нашого автора є в руках жидів — по численю тих маєтків, котрі дефінітивно належать до жидів — в приближеню 349.000 моргів домінікальної посілости. ґрунтів селяньських мали набути жиди окол 100.000 моргів.

В році 1890 пишає ся кождий осьмий шляхтич obywatel пейсами і розпоряджав 1025·4 моргами домінікальних ґрунтів. До того то часу, перейшло в посіданє жидів 577 то є 13% домінікальних посілости, разом 591.694 моргів! А інвазия жидів датує ся доперва від 1868 року! Позаяк і тих доробкевчів в Галичині замало, щоб забрати посілости збанкрутованої шляхти, переходить земля в руки чужинців з заходу, то є Чехів і Німців, глядаючих щастя на некультурнім веході. В руках тих елементів знаходить ся вже близько 400.000 моргів. А як не знайде ся під рукою такий чоловік, котрий закупив би маєток в цілости за ціну рівну его вартости? Чи властители а взглядно вірителі продають маєток низше вартости, низше ціни шацункової ба навіть низше довгу, що тяжить на проданій посілости — як се виказує нам російска статистика? Чи, і в якій мірі се у нас діє ся, на се я не маю достовірних статистичних дат. Великі властители радять собі в иньший спосіб. Вони старають ся продавати посілість не в цілости, а дрібними парцелями.

Продавати парцелями єсть багато користнійше, бо за малий ізольований від великої посілости кавалок поля, купований на тоє, щоби становити окреме господарство, платять лїпше як за такий сам кавалок купований в купі з ґрунтами більшої посілости на то, щоби остати ся в комплексі. Причина того, на позр загадочного і безосновного явленя, єсть досить ясна.

Вартість і ціну посілости становить скапіталізований **ЧИСТИЙ** дохід з тої посілости. Дохід brutto з морґа добре обробленої землі дрібного власителя єсть більше менше рівний доходуви brutto з морґа великої посілости. Не рівний єсть однак чистий дохід. Видатки на панське жите власителя великої посілости суть більші як видатки на скотске жите хлібороба. Позаяк ті видатки зменшають дохід ґрунту, виходить, що більший єсть о ту чать чистий дохід з посілости хлібороба. Велика посілість видає кольосальні гроші на робітника. Малий власитель є сам зі своєю родиною робітником і працює на своїм ґрунті за двох платних панських робітників. Понеже з тої причини кошта продукції на малий посілости суть без порівняня менші буде і чистий дохід хлібороба о ту ріжницю більший. Позаяк скапіталізований чистий дохід, становить ціну ґрунту, мусить бути ґрунт падаючий ся на малу посілість дорожний, від лятифундій. Позаяк малі, від центра великого господарства віддалені і від иньших ґрунтів в посілости ізольовані, куєнники ґрунту найменше рентують ся ляндльордови, а загосподаровані дрібним власителем, нічим ме ріжнять ся від иньших дрібних господарств, падають ся особливо сї ґрунта до парцеляції і продажі. З тих то причин роблять павіть деякі шпекулянти в Німеччині грубі інтереси; закупають за відносно низку ціну великі панські посілости, парцелюють і продають за грубі гроші частями. Заложено там навіть банкі державний, котрий займає ся тою операцією.

Банкрутуюча економічно шляхта галицка зрозуміла, що така парцеляція і часткова продаж задовжених посіlostей може їх фінансово підперевувати, зачинає проте роздумовати над зорґанізованем акції парцеляційної в тім напрямі.

Позаяк при тім все ще думає, що велика посілість а суспільність то все одно, що їх клясовий інтерес то справа народу, стають домагати ся у держави і краю підмоги під тим взглядом. Свою претенсіональність мотивують також потребою піднесеня упавшого стацу хліборобского, потребою утвореня середньої кляси селяньскої. На разі парцеляція відбуває ся спородично ту і там, без жадного з горп обдуманого і веденого пляцу. Парцеляцію улекшило скасоване в р. 1868 закопа, обмежуючого свободу діленя табулярної посілости.

Як великий простір великої посілості розпарцельовано, не можемо і в приближеню подати, бо до нині не маємо і не будемо мати докладної статистики парцеляцій. Мусимо обмежити ся до дуже дрібних і не докладних даних, які удало ся зібрати виділу краєвому за час 1885—1888.

Після матеріялу зібраного статистичним бюрою виділу краєвого, а оголошених Віг. Левицьким в Економісті польським начислили ми, що за той час розпарцельовано 1.907 моргів великої посілості.

Рівнож розпарцельовано або цілковито або в переважній мірі частю коло 80 маєтків. Матеріял се однак не ловний. Від року 1888 мусять сторони доносити про намірену парцеляцію властї політичній. Се дало виділови краєвому можливість докладнійшої статистики. Левицький вислідив, що на обшарех двірських було в прогягу двох літ (1888 і 1889) в 42 повітах 159 случаїв парцеляцій. Простір розпарцельований обіймає 11.257 моргів. Крім того 2 цілі маєтки і 846 парцель о незвісній Левицькому поверхности. Загальний простір розпарцельованої землі виносив би 14.000 моргів. Числячи морг по 150 злр. представляюби се вартість 1,100.000 злр. Цифру ту уважає Левицький однак за малу, бо багато случаїв парцеляцій відбуває ся помимо припису, без відомости властїй.

В році 1872 заложено при Краківськїм „Заведеню кредитовїм земськїм“ „Галицке товариство парцеляцій і будови“. Капітал був обчислений на 5 мільонів. Криза на грошевїм торзі в р. 1873 і холера мали бути причиною, що по кількох місяцях в р. 1873 „Товариство“ звинуло свою діяльність, котрої резульатом було розпарцельоване ледво 3 фільварків, кількадесятох моргів з дібр Бжеско і одного маєтку в Королєстві Польськїм.

В р. 1890 ухвалив сойм резолюцію, в котрій завїззав Виділ краєвий, щоби взяв під розвагу справу утвореня при Банку Краєвїм відділу меліорацийного і відділу парцеляційного. Супроти того, що всі наші, так автономічні як і державні тіла законодатні, — дякуючи нашій ординації виборчїй — дуже чуткі на інтереси великої посілості, надїяти ся належить, що незадовго край возьме ініціативу і керму тої акції в свої руки, щоби тим успішнійше перевести відтворенє і скріпленє здорового стану хліборобского(?).

В послїдній сесїї, полагоджено сю справу в слїдуючий спосіб: Щоби засягнути ради відніє ся Краєвий виділ до господарских товариств краю і до земельного банку в Познаню. Господарекі товариства заявили ся против урядженя парцеляційного відділу в краєвїм банку, і радили, щоби діло се полишити товариствам і місцевим компанїям. Дирекція познаньского банку надїслала обширний реферат, ілюструючий акцію парцеляційну в Прусах. Краєвий банк супротивив ся з ріжних зглядів основаню в его нутрі парцеляційного заведеня і заявив, що

готов підприємствам в тій цілі уділити поміч. Банк розпочав вже в тій справі діяльність, прийнявши участь в парцеляції кількох маєтків. Справа зістала усунена на разі з порядку денного, аж доки її хтось незадовго не піднесе на пово.

Поки що, відбуває ся в Галичині парцеляція великих поміщиць без інтервенції законодавчих тіл.

З поданої вже статистики бачимо, що процес парцеляційний поступає досить скоро. Часті случаї парцеляцій зродили в умах багатьох, не глибоко думаючих гадку, що ся поява то вже правило, конечність суспільна. Багато „соціяльних економів“ підносить ті факти до значія спеціально галицького закону економічного. Притім уявляють собі, щв знищили науку школи Марксистів о конечній концентрації продукції і акумуляції капіталу в капіталістичній добі суспільної господарки. Теорії ті — резонують вони — мають значіне хіба лише для Німеччини або Англії для країв, котрих економічні відносини служили об'єктом обсерваційним для теоретиків новочасного соціалізму. В Галичині відносини мають бути принципіально ріжні від відносин західно європейських. Наш економічний розвій має ступати по зовсім иньшій дорозі як н. пр. розвій Англії, де дрібний властитель ґрунтовий щез з поверхні землі а ціла поміщицька ґрунтова концентрує ся в руках немогих ляндлордів.

Розпад деяких шляхотських поміщиць в Галичині не говорить абсолютно против теорії акумуляційної. Ся поява єсть симптомом паталогічною і переходовою, викликаною „дочасними“ аномаліями в господарстві так малих як і великих поміщиць. Коли би розпадалюча ся велика поміщицька була поміщицтвом капіталістичною, повставшою з дрібних поміщиць в дорозі борби конкуренційної, коли би така капіталістична поміщицька, продукуючи в зовсім новочасний спосіб, застосовуючи ся до всіх вимогів грошевої господарки, упадала, говорило би се щось против загального значія теорії акумуляційної. Галицька велика поміщицька, єсть однак по своїй генезі феодальною, переложеною в часи капіталізму, а незастосовуючою ся до зверхних обставин, від котрих попала в зависимість. Вона не господарує по капіталістичному і тому мусить згиннути, а на її розвалинах виросте нова капіталістична велика поміщицька. Про галицьку шляхотську поміщицьку можна сказати до слова те, що Жигачев сказав про російських поміщиків.

„Дворяни“, як показує ся, не приноровили ся ще до нових умов господарки, не виповнили нових вимог життя, і запусітє їх поміщицькі, знищенє їх гнізд, дальше і убожество дворянства, явили ся лише льогічними наслідками тої їх непристосованости. Яко упривілейованийий і службовий стан дворянство наше ніколи не визначало ся особлившою пильністю в господарчій діяльності на своїй поміщицтвях, але в давні старі

часи личні хибн володарів маскували ся становими прероґативами і тому не могли впливати замітно на міць і витрималість їх земельної посілости. В нинішні однак часи лична діяльність людей, їх енерґія і підприємчивість, являють ся рішачючим моментом в тім або в ниньшій економічній або соціалній положеню, досяганням людьми; в наслідок чого дворяни як нещільні господарі не занедбали слухити ся на оден із низших економічних ступнів, на котрім кожду похибку в той же час бачно стереже „герой нашего времени“, всюди присутний „чумазный“. При таких уелівях кредит являє ся для дворянської земельної посілости лише руйнуючим елементом.

Що розпадає ся лише посілість родовой шляхти галицкої — тих правластителів з старосвѣтцкими привичками господарскими, а посілість господаруючих по новочасному не дробить ся а противно лучить ся в комплекси, доказує статистика ґрунтова. — Як ми вже бачили розпарцельовано спорий простір домінікальної посілости. Мимо того парцеляция та не зменшила цілого простору домінікальних ґрунтів.

Після Пілята числила вона в р. 1866 — 5.773.009 морґів, в р. 1890 — 5.371.269 морґів. Поверхність ґрунтів домінікальних зменшила ся в кождім разі за тих 25 літ, о 401.740 морґів. Се зменшене треба однак приписати не тим економічним причинам, котрі руйнують шляхту і приводять до парцеляції. Через акт чисто адміністративної-неекономічної натури, іменно через регуляцію сервітутів, обкромно домінікальну посілість о 161.894 морґів лісів і о

115.395 „ иньших ґрунтів
то є о 277.289 морґів в загалі.

В послідних днях опублікувала Gazeta Lwowska „Stan spraw serwitutowych po koniec grudnia“.

Се справоздане представляє річ в слідуючім виді.

Від початку установлених сервітутових властей по koniec грудня 1893, зголошено 30.625 уживальностей, підлягаючих поступованю після патенту 15. XI. 1853. Остаточю полагоджених справ зістало 30.571.

Яко винадгороджене за скасоване сервітутів признано управленим по кінець грудня 1893:

а) в грошах 1,217.166.375 зр.

б) в ґрунті 278.374 морґів 816 сажнів.

Ґрунтови еквівалента обіймають 162.368 мр. 367½ сажнів ліса і 116.006 мр. 448½ саж. насовнеск, ріль і сіножатий.

Решта бракуючих морґів не стоїть в жаднім відношеню до суми розпарцельованих посіlostей.

Мігби нам хто закннути, що теперішній простір домінікальної посілости рівнає ся давнійшому помимо парцеляції длятого, що при закла-

даню нових ґрунтових книг не втягнуто всіх дрібних посіlostей, повставших з розпарцельованя домінікальних ґрунтів — до книг ведених повітовими судами, — що ті дрібні парцелі містять ся в загальній сумі моргів домінікальних. На те скажу, що статистика виказує посіlostей домінікальних ннше 100 моргових — в р. 1868 — 1313 а в році 1890 1.332. Більше о — 19 ! Се єсть доказом, що рівночасно з роспадом великих посіlostей в малі хліборобскі, відбуває ся злучуванє дрібних хліборобских посіlostей в посіlosti велико-паньскі. Побіч парцеляцї акумуляцня.

Не тільки багато хліборобских посіlostей входять в склад паньских, в далеко більшій мірі загортають деякі великі посіlosti свої товарншкн з тої самої категорїї посіlosti ґрунтовой. При тій самій загальній поверхноcтн число властителей зменшає ся а пересічна посіlostь більшає.

	1866	1890
На одну посіlostь домінікальну припадає	755	1.200
Властителей домінікальної посіlosti було	7.435	4.493
Посіlostей більших як 100 моргів було	6.122	2.933

Ті властители, котрі добре господарують, побільшають свою посіlostь. Газди старосєвітского крою задовжують ся і уступають з арени господарскої. Їх посіlostь розпадає ся на парцелі або переходить в чужі, добре господаруючі руки. Нові властители звичайно ліпше господарують як правластители. Найліпшими газдами суть чужинці — заблудивші до нас Чехи і Німці. Найліпшим газдою і найбільшим приватним властителем ґрунтовым в Галичині єсть німець архикнязь Альбрехт. Єго посіlosti в Галичині виносять над 80.000 моргів. До нових, на місце родовой шляхти осєвішних властителей, належать і жиди. Мале релятивно до шляхти число ліцтованих жидів — поміщиків, доказує що той новий великонаньскій елемент більше застосовує ся до вимог новочасної продукції, як родова шляхта.

В році 1889 в 66 ліцитаційних едиктах довжниками єсть 58 (87.87%) християн, а 8 (12.12%) жидів.

Число жидів властителей становить 13⁰/₁₀₀ властителей взагалі а число ліцтованих жидів властителей 12⁰/₁₀₀ ліцтованих.

Процент ліцтованих шляхтичів був би ще більший, коли би вони замість вижидати єю остаточність не продавали маєтків добровільно. Ліцитації маєтків жидівских були би в прочім більше оправдані, бо вони купують дуже часто посіlosti з довгами і очевидно не все можуть з них викрутити ся.

Щоби мати повне виображенє, як розложена єсть нині посіlostь табулярна і яке єї відношенє до посіlosti нетабулярної, подаю три слідуєчі табелі, виняті з твору Пілята: „Der landtäffliche Grundbesitz in Galizien 1892“.

Участь табелярної і нетабелярної ґрунтової послілости в поодиноких родах управи.

Округ судовий	Рілі		Сіножаги		Городи		Пасовиска		Ліси		Стави і мо-чари		Неуягитки не оподат		Грунтча забудовані		Сума	
	Таб.-лярна	Решта лярна	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.
Краків	35-06	64-94	26-40	73-60	20-51	79-49	18-00	82-00	82-46	17-54	100	—	18-41	81-59	17-26	82-74	38-27	61-73
Вадовиці	14-72	83-28	17-69	82-31	13-99	86-61	6-46	93-54	68-99	13-10	100	—	22-09	77-91	14-04	85-96	30-04	69-96
Новий Санч	11-35	88-05	6-82	93-18	9-67	90-39	6-09	93-91	57-84	42-16	100	—	18-09	81-91	11-29	88-71	23-92	76-48
Ясло	19-73	80-27	17-17	82-33	14-13	85-87	8-18	91-82	66-12	33-98	94-53	5-47	9-45	90-55	16-13	83-87	27-53	72-47
Тарнів	30-82	69-18	36-16	66-84	26-61	73-39	21-31	78-69	79-40	20-60	100	—	13-60	86-40	20-40	79-60	38-37	61-63
Ряшів	19-91	80-09	29-46	70-54	17-43	82-37	12-42	87-38	83-59	16-41	96-95	3-05	9-22	90-78	12-53	87-47	37-54	62-46
Перемишль	29-27	70-73	32-35	67-65	17-24	82-76	15-06	84-94	84-84	15-16	88-71	11-29	6-30	93-70	18-21	81-79	40-66	59-34
Сянік	23-81	76-19	27-95	72-05	18-26	81-74	21-00	79-00	81-13	18-87	89-17	10-83	11-14	88-86	20-11	79-89	41-60	53-40
Самбір	17-64	82-36	18-03	80-97	13-09	86-91	17-54	82-46	90-04	9-96	92-09	7-91	17-36	82-64	13-00	87-00	43-16	59-84
Львів	25-64	74-36	26-07	73-93	15-75	84-25	15-38	84-62	89-64	10-36	89-86	10-14	8-54	91-46	15-78	84-22	41-04	58-96
Золочів	31-18	68-82	27-50	72-50	15-79	84-21	24-65	75-35	90-19	9-81	78-82	21-18	15-21	84-79	18-76	81-24	44-46	55-54
Тернопіль	36-16	63-87	58-84	41-16	13-32	86-68	36-13	63-87	91-72	8-28	93-04	6-96	11-77	88-23	22-65	77-35	41-81	58-19
Бережани	31-33	68-67	35-87	61-13	14-25	85-75	38-76	61-24	90-57	9-43	96-63	3-37	10-77	89-23	17-70	82-30	43-32	56-68
Станіславів	26-28	73-72	11-69	88-31	10-44	89-56	20-88	79-12	93-81	6-19	92-93	7-07	23-90	76-10	14-57	85-43	45-33	56-67
Коломия	29-46	70-54	9-19	91-81	12-14	87-86	11-65	88-35	72-35	27-65	100	—	9-69	90-31	23-67	76-33	34-64	65-36
Цілий край	26-07	73-93	22-54	77-26	14-49	85-51	16-54	83-46	83-79	16-21	91-94	8-06	14-24	85-76	16-93	83-07	39-68	60-62

Галицка посілість домінікальна після величини територій.

Посілости чи- слячі по моргів	Ціла посілість							
	Число посіл.	Лісів		Інших ґрунтів		Сума		%
		Моргів	Сяжн. ²	Моргів	Сяжн. ²	Моргів	Сяжн. ²	
над 10.000	53	1,457,575	1.281	471.940	702	1,929.518	383	35 92
7.500—10.000	32	164.328	1.007	105.267	926	269.596	333	5 02
5.000—7.500	76	264.061	306	194.631	463	458.672	769	8 54
2.500—5.000	204	347.000	227	350.295	103	697.295	330	12 98
2.000—2.500	107	109.844	579	131.499	1.592	241.344	571	4 49
1.500—2.000	211	148.034	21	215.914	58	363.948	79	6 78
1.000—1.500	424	181.665	832	311.391	873	493.057	105	9 18
500—1.000	785	192.905	1.570	373.836	1.421	566.742	1.391	10 55
200—500	826	64.165	592	201.051	674	265.216	1.266	4 94
100—200	384	12.043	503	46.681	142	58.724	645	1 09
50—100	219	2.723	38	13.489	366	16.212	404	0 30
25—50	126	935	348	3.726	257	6.661	705	0 09
нижше 25	1 046	1.158	1.261	5.121	1.182	6.280	843	0 12
Сума	4.493	2,946.423	665	2,424.846	756	5,371.269	1.424	100

Галицка домінікальна посілість після величини територій.

Посілости чи- слячі по моргів	Публична посілість							
	Число посіл.	Лісів		Інших ґрунтів		Вкупі		%
		Моргів	Сяжн. ²	Моргів	Сяжн. ²	Моргів	Сяжн. ²	
над 10.000	8	652.048	1.526	89.657	1.513	741.706	1.439	83 64
7.500—10.000	2	7.818	147	8.601	528	16.419	675	1 85
5.000—7.500	4	15.397	1.151	7.046	89	22.443	1.240	2 53
2.500—5.000	6	8.726	98	9.772	1.358	18.498	1.456	2 09
2.000—2.500	3	4.791	625	1.816	1.167	6.608	192	0 75
1.500—2.000	7	4.799	1.076	7.298	290	12.097	1.366	1 36
1.000—1.500	20	8.852	76	14.489	837	23.341	913	2 63
500—1.000	31	10.134	1.277	11.641	277	21.775	1.554	2 46
200—500	49	4.779	41	11.156	1.077	15.935	1.118	1 80
100—200	39	941	1.585	4.429	1.474	5.371	1.479	0 61
50—100	28	287	260	1.688	1.267	1.975	1.527	0 22
25—50	11	100	890	334	134	434	1.024	0 05
нижше 25	20	45	1.073	92	1.119	138	592	0 01
Сума	228	718.723	225	168.025	1.530	886.740	155	100

Галицька табулярна посілість після величини територій.

Посілости числячі по моргів	Приватна посілість							
	Число власт.	Лісів		Інших ґрунтів		В купі		0, / 0
		Моргів	Сяжн. ²	Моргів	Сяжн. ²	Моргів	Сяжн. ²	
над 10.000	45	805.528	1.355	332.282	789	1,187.811	544	26.49
7.500—10.000	30	156.510	860	96.666	398	253.176	1.258	5.65
5.000—7.500	72	248.643	755	187.585	374	436.228	1.129	9.73
2.500—5.000	198	338.274	129	340.522	345	678.796	474	15.14
2.000 - 2.500	104	105.052	1.554	129.683	425	234.736	379	5.23
1.500—2.000	204	143.234	545	208.615	1.368	351.850	313	7.85
1.000—1.500	404	172.813	756	296.902	36	469.715	792	10.47
500—1.000	754	182.771	293	362.195	1.144	544.966	1.437	12.15
200—500	777	59.386	551	189.894	1.197	249.281	148	5.56
100—200	345	11.101	518	42.251	268	53.352	786	1.19
50—100	191	2.435	1.378	11.800	699	14.236	477	0.32
25—50	115	834	1.158	3.392	123	4.226	1.281	0.09
пизше 25	1.026	1.113	188	5.029	63	6.142	251	0.13
Сума	4.265	2,227.700	440	2,256.820	829	4,484.520	1.269	100

Зростови великої посілости стоїть в Галичині одна велика перепона. До зросту іменно великої посілости на кошт дрібних потрібна не тільки тенденція до зросту у першої. Мала посілість мусілаб стратити всяку свою жизненну силу і дістати охоту до уступлення. Дрібна посілість буде могла тогді акумулювати ся у велику, або при існуючій вже великій, коли у хліборобів розбудить ся тенденція позбувати ся тої посілости, котра або релятивно дає за мало в порівнаню до доходів з інших занять — або нічо не приносить і єсть лише тягаром.

В краях, де міський промисл широко розвинений, положене матеріяльне робітника — наймита єсть безусловно ліпше, як положене властителя дрібної ґрунтової посілости. Пересічна платня робітника міського єсть не тільки більша від платні робітника рільного, вопа багато перевишає чистий дохід пересічного хлібороба. Постійно розвиваюче ся і удосконалююче ся охоронне робітниче законодавство робить соціальне положене пролетаряту міського що раз лучшим, коли хлібороб зближає ся що раз більше до руїни. Крім того дає жите міське в порівнаню до іділі хліборобської кождому, навіть найбіднішому жебракови, таку суму приємних вражінь, що той, котрий раз его занюхав, не дасть себе навіть каритою вивести на поселене на селі. Нині жаден хлібороб, занюхавши міста, не хоче змінювати своєї хочби голодної екзистенції, за „хлопский

рай". Тому то бачимо в цілїм цивілізованім сьвітї, що людність сїл тягне до міст. Чим більше і промисловіше місто, тим більше посїдає мешканців уроджених деінде.

Найбільшим і найзаможнішим містом в Австрії єсть Відень. Воно-ж і виказує найбільший приплив людности — і то з всіх країв австрійських.

Виміна рідних мешканців між Віднем а нашими містами представляє ся так:

Відень місту Львів забрав 4.246, віддав 445
 „ „ Краків „ 1.613 „ 263

(Цифри взятї від Др. Г. Равхберґ — Der Zug nach der Stadt.)

В Німеччинї від р. 1868 до 1885, зросла людність:

міст великих о 26·6%
 „ середніх „ 23·6%
 „ малих „ 18·3%
 місточок „ 9·9%
 сїл „ 2·0%

Приплив до Львова і Кракова єсть дуже малий, в порівнаню припливу до иньших великих міст в Австрії. Промислу в Галичині нема, і хлібороб не має чого їхати ся туди. На еміграцію до Америки не стає гроша, і кождей хлібороб наймит чи „самостійний“ господар лишають ся на селї, щоби як можна жити дальше з рільництва.

Ся аномалія пояснює нам, чому рільниче населене в Галичині єсть далеко густїйше як в иньших промислових краях Європи.

На 100 мешканців взагалї було в р. 1880 занятих при рільництві осіб:

в Галичині 77·87
 „ Чехах 45·25 (Рутовский)
 „ Австрії 58·82
 „ Угорщині 26·74 (Irta Láng 1880)

На 1 км² припадає в р. 1890 душ:

в Галичині 84
 „ Австрії 80

В рільничих округах припадає на 1 км²:

В Галичині . . . 99 душ (1890)
 „ „ всхід. 104 „ „
 „ Угорщині . . . 49 „ (1880)
 „ Кроації і Слявонї 45 „ „
 „ Румунї . . . 38·46 душ (1893)
 „ Англії . . . 27 „

Коли в промислових краях зменшає ся постійно людність рільнича, хоч загал людности зростає, в Галичині росте людність рільнича постійно і то скорше як людність цілого краю або людність мість.

В переважно рільничих округах Галичини припадає на 1 км² в р. 1890 — 90 мешканців, де перед 10 роками, число їх виносило 89.

На 1 км² припадало людности:

	в повіті	в р. 1880	1890	прирість
	Борщів	96	104	8
	Броди	74	75	1
	Чортків	83	90	7
	Яворів	69	73	14
	Рава	61	68	7
	Скалат	83	95	12
	Сокаль	60	67	7
	Тернопіль	93	103	10
	Заліщики	92	101	9
	Збараж	78	86	8
	Золочів	70	82	12
	Жовква	48	67	19
	Теребовля	91	103	12
	Гусятин	89	102	13
Галичина (в р. 1869 — 69 м.)	76	84	8	
Буковина („ „ 49 „)	55	62	7	
Австрія („ „ 67 „)	73	80	7	

Число рільничої людности виносило в Галичині:

в р. 1880 — 77·87‰ загалу людности

„ „ 1890 — 78·18‰ „ „

В вісьмох повітах подільських (округ судовий Тернопіль) виносил приріст людности в десятиліттю 1880—1890, 11·78‰ коли приріст людности цілого краю в тім сáмій часі рівнав ся 10·8‰ загалу людности. Приріст людности в найбільшій місті тої околиці, Тернополі, виносил тільки 6·1‰ (Шлят).

Для ліпшого порівняння наведу ще статистику розвою людности чужих держав.

В Англії становила людність	% загалу людности		
	в р. 1871	1881	1891
міст	64·7	66·6	71·7 то є 2.082.773
сіл	35·2	33·4	28·3 то є 8.198.248 (Neue Zeit 1893.)

В Данії було людности:

	взагалі	рільничого
в р. 1880	1,969.039	925.000 (46·9%)
" " 1890	2,172.880	882.000 (40·6%)
	приріст 10·3%	убуток 6·3%

В Угорщині було населеня:

в році	% загального числа людности		
	Рільничого	Промисл.	Торгов.
1870	5,014.610	32·53	4·9 0·89
1880	4,520.671	26·74	5·04 1·18
Убуток	493.939		(Irta Láng Lajos)

Сей зріст рільничої людности в Галичині може припадати на побільшене ся одного з трох категорій людей, занятих при рільництві. Могло побільшити ся число безрільної челяди — пролетарияту рільного, число властителів ґрунтових або число осіб, належачих до родин властителів. Що до статистики осіб тих трох категорій маємо в табелях центральної статистичної комісії у Відні за рік 1880 слідуєчі дані:

Людність сіл виносить 4,705.440 душ, то є 79·97% всеї людности краю.

З цифри 4,410.718 людности рільничої в Галичині, припадає на самих газдів	811·957
на особи, заняті при господарці лісній і рільній	1,327.068
на членів родин всіх тих осіб	2,143.469
на службу домашню тих осіб	137.224

Позаяк не маю кореспондуючих даних для всіх тих трох категорій осіб, не можу унаглядити собі релятивного їх зросту або упадку. Маємо лише дані, з котрих можемо заключати з більшою певністю на зміни в числі властителів ґрунтових. З побільшаючого ся числа податників заключаємо на зріст властителів. Воно виносить:

В році 1857 —	583.675	(Inama Sternegg)
" " 1868 —	651.426	(Статистик уряд.)
" " 1875 —	800.000	(Самі хлопські посілости, Пілят)
" " 1883 —	1,569.844	(Стернег)
" " 1890 —	1,639.248	(Уряд.)
" " 1891 —	1,662.915	(Пілят)

Ріжниця між роком 1857 а 1891 виносить 1,079.240.

Позаяк число домінікальних посіlostей зменшило ся, припадає побільшене числа всіх галицьких посіlostей на посіlostь рустикальну.

Позаяк мимо кольосального зменшення числа великих посіlostей їх простір майже нічо не зменшив ся, відбуло ся побільшене числа дрібних посіlostей на кошта їх пересічної поверхності. В міру, як росте число селян в господарів, зменшає ся посіlostь пересічного хлібороба власителя. Посіlostь рустикальна має 8,269.376 моргів 451 квадратних сажнів або 4,758.730·4198 гектарів, в р. 1875 — 7,857.120 моргів.

Віднявши від числа податників число домінікальних посіlostей, одержимо число рустикальних, виносить воно

в році 1891 -- 1,618.422 на одну припадає 5·14 м. (з неужитками)
 „ 1875 — 800.000 „ „ „ 9·82 м. „

На посіlostь нетабулярну припадає:

Рілі	4,886.308 моргів або 59.09%
Сіножатий	1,179 456 „ „ 14·26%
Городів	163.262 „ „ 1·97%
Пасовиск	1,078.183 „ „ 13·04%
Лісів	570.259 „ „ 6·90%
Ставів і багн	4.413 „ „ 0·05%
Непродуктивний ґрунт	320.642 „ „ 3·88%
Простір забудований	66.850 „ „ 0.84%
Сума	8,269.876 „ „ 70·62%

На пересічну галицьку рустикальну посіlostь		Скапіталізована вартість простору		Чистий дохід катастр. того простору	
припадає	моргів	в Галичині	в Н. Австрії	в Галичині	в Д. Австрії
Рілі	3·0192	154·00 злр.	480·00 злр.	7·70 злр.	23·79 злр.
Сіножатий	0·7287	31·00 „	94·73 „	1·54 „	4·73 „
Городу	0·0101	1·10 „	3·54 „	0·05 „	1·76 „
Пасовиска	0·6662	12·40 „	22·38 „	0·62 „	1·12 „
Лісів	0·3523	4·50 „	16·98 „	0·23 „	0·85 „
Ставів і багн	0·0027	0·05 „	0·27 „	0·005 „	0·013 „
Сума без неужитків	4·7792	203·05 „	617·90 „	10·145 „	32·363 „

Обчисленя вартости і доходу зроблене після дат, опрацьованих Рршманом Гербугом.

Щоби злекшити собі порівнаня, зведу всі вичислені роди селянських ґрунтів до одної міри. Чистий дохід катастральний пересічної селянської посілости виносить 10.143 злр. Понеже дохід катастр. одного морґа галицкої рілі виносить 2.55 злр. мавби пересічний галицкїй хлібороб, коли би не посідав крім рілі жадних иньших ґрунтів, 3.978 морґів рілі. Позаяк чистий дохід катастральний одного морґа долішно-австрійської рілі виносить 7.88 злр., рівнає ся пересічний галицкїй властитель дрібної посілости властителиви 1.286 морґа долішно-австрійської. Колиби хлібороб долішно-австрійський мав таку посілость, як пересічний хлібороб галицкїй, то єсть коли-б був властителем 3.978 морґів долішно-австрійської землі, був би так богатий, як хлібороб галицкїй, посідаючий 12.292 морґів рілі, то єсть 3.09 раз більше!

За рожеве мав би виображеня про розміри посілости переважної маси дрібних властителів той, котрий би думав, що їх посілость рівнає ся поданій нами пересічній.

В кождім майже галицкїм селі маємо кількох „богачів“ то є властителів 25—50 а часом і над 50 морґів. З того виходить, що на решту головної маси властителів випадає по менше простору, як обчислений мною пересічний. Шкода, що не маємо статистики теперішньої дрібної посілости, яку подає нам Марасе за літа 1848—52. Вдоволиги ся проте мусимо статистикою повіту скалатского.

В році 1882 в повіті Скалат, на 20.277 посіlostий					
6.494 або 32.03 % посіlostий о просторі менше як 1 морґ.					
5.644	„	27.83	%	„	„ 1— 3 „
2.224	„	10.97	%	„	„ 3— 5 „
3.891	„	19.19	%	„	„ 5—10 „
1.019	„	5.02	%	„	„ 10—15 „
561	„	2.77	%	„	„ 15—20 „
154	„	0.76	%	„	„ 20—25 „
201	„	0.94	%	„	„ 25—50 „
89	„	0.44	%	„	„ над 50 „

Посілости низше 5 мор. становлять 70 % всіх посіlostий рустикальних.,

„ „ 3 „ „ 59.86 „ „ „

Се очевидно з неужитками і з громадскими пасовисками, котрі майже ніякого доходу не дають!

Коли ми вже в 1852 році мали в Галичині 215.997 посіlostей нижче 2 мортових то єсть тогді, коли всіх рустикальних посіlostей маємо 793.970, то кількож мушно мати їх в р. 1894, коли число рустикальних посіlostей вросло до 1,618.422?!

Коли поверховно без аналізи приглянемо ся цифрам, ілюструючим зміну загального числа дрібних і великих посіlostей, заінтригує нас передовсім одна економічна неконсеквенція: Се кольосальне зменшене числа великих, посіlostей получене з побільшенем самих посіlostей, ідуче рівнобіжно з ще більшим побільшенем числа дрібних посіlostей, получене з поменшенем самих посіlostей.

В тім контрасті кінцевого результату в розвою обох категорій посіlostей, можна би добачити руку „сліпого случаю“. Се можна би собі пояснити більше менше в такий спосіб: Одна часть великих посіlostей зливає ся в посіlostей ще більші, а друга розпадає ся на дрібні. Сталої сили ані правила на то жадного нема, котре би казало, що в певних періодах часу певна скількість посіlostей розпала ся, а друга більша або менша скількість зілялась. Сили єуспільні, викликаючі одну і другу появу, не суть ані однакові, ані рівні, і ділають в повні окремо від себе. Що до йоти те саме можна би сказати про посіlostей дрібні. На часть з них ділають сили акумулюючі, а на другу — в нашім случаю — більшу часть, сили розбиваючі. Случай хотів, що як раз в тім періоді літ, на котрий статистик звернув свою увагу, сили роздроблюючі вибрали для себе більшу часть офір між тими посіlostями, котрі класифікаторска „манія“ статистика вчислила до дрібної. Бути може, що в слідуючім періоді літ зверне ся ласка сил парцелюючих до иньших посіlostей, до тих, котрі попали ся в табелю посіlostей великих, і рахунок вирівнає ся.

Таке розумоване, бути може, було би трафне, коли би парцеляция великої посіlostей була появою тої самої натури, що парцеляция дрібних — коли би їх викликували одні і ті самі економічні причини. Тимчасом суть се процеси, котрих результат однаковий, але натура і причини зовсім відмінні — се появи подібні формою але ріжні геновою.

Як аномалією є парцеляция поодиноких великих посіlostей на дрібні а правилом акумуляция тих, так аномалією є акумуляция дрібних галицких посіlostей у велику, а правилом єї безгранничне дроблене.

Коли у великої посіlostей процес парцеляційний, неутралізований є процесом акумуляційним з надвишкою акумуляції, неутралізує на оборот в дрібній посіlostей процес парцеляційних акумуляцію з надвишкою парцеляції.

Що до парцеляції у обидвох категорій посіlostей запримітити мушу, що вони обидва суть процесами зовсім ріжної натури. Парцеляция

великих посілости єсть результатом лихої господарки їх властителей, єсть впливом неканіталістичного способу продукованя, а словодує єї безпосередно лихий стан фінансовий посілости, котрий єсть результатом такої господарки. Парцеляция та єсть отже процесом чисто економічним, независимим від волі господаря а лише від ходу самої господарки. Тимчасом парцеляция галицької дрібної посілости немає нічо спільного зі способом продукованя єї властителя. Хотяй би господарка йшла єму найдлїше, хотяй би поблїшив за життя свою посілість в десятиєро, то умираючи поділить він посілість на ново на тїлько частий, кілько в него було дітий. Парцеляция дрібної посілости не є проте актом економічної натури, вона єсть актом **волі** властителя, впливаючим з случайного для господарки і в жадній звязи з нею не стоячого факту смерти властителя і уродни кількоро дітий.

Та батьківська воля, — вона не єсть єго вільною волею. До такого кроку змушує єго лихий стан загальною крайової господарки. Брак фабрик не позваляє хлїборобови покидати села. Житє пролетаря аграрного то житє бездомного бурлаки. — На місци предківського „стену широкого“ маємо модерний закон про волоцюгів — недиво, що хлїбороб мусить думати про те, щоби мав доконче власний хотяйби не грїючий і не ситний кут, де би був безпечний перед тюрмою. Хлїбороб знає, що пійти в пролетарі, і не внемітрувати до Європи або Америки значить вмерти при дорозі в рові. Тому то він держить ся кріпко своєї землі. Він обнижує свої фізіологічні потреби низше того, що потребує звїрина, а землі не пускає. Се найважнійша перешкода до концентрації дрібних посілости. Се той брак тенденції до позбуваня ґрунтів дрібними властителями на річ великих, о котрім вже в горі згадував я. Тому то, хоч би велика посілість була спосібна поглотати дрібнійші від себе посілости, тяжко їй се робити на річ найдрібнійшої, то є хлїборобської посілости.

Умираючий батько знаючи, що жде єго дїтвору, коли їй не лишить по кавалкови тої задовженої землі — знаючи, що вона є одним стеблом їх спасеня, обділює кожного кавальчиком хочби мінімальним своєї посілости і умирає певний, що виратував їх від голодової смерти — від наглої; бо від повільної, нема вже ратунку.

Парцеляційний той процес довів вже до того, що з одного боку переважна часть посілости рустикальної стратила вже всяке значенє агрікультурне, а з другого, що переважна часть властителей дрібних посілости стратила враз з своїми родинами материяльні услїва екзистенції.

Що ґрунта посілости дрібних пошматовані та зле управлені не можуть в агрікультурі краю відгравати великої ролі, се річ ясна. Ходить лише о те, яке значенє вони мають для самих властителей.

Чистий дохід катастральний, пересічної галицької селянської посілости виносить 10.14 злр. Податок ґрунтовий з додатками забирає в того найменше половину. О тих 191 громадах, де платять над 100% катастрального податку титулом податку з додатками, і о інших подібних не згадую. Лишає ся отже 5.7 злр. Відтягнувши ще титулом податку домово-клясєвого після найнижшої кляси 1.64 злр. лишить ся господарєви 4.06 злр. Тих 4 злр. і 6 кр. замало, щоби заплатити процент лихварєви.

Припустім, що чистий дохід катастральний за низько отаксований, що фактичний дохід три рази більший від катастрального то і 12.18 злр. замало, щоби заплатити процент лихві, щоби заплатити адвоката, нотаря, суд, сьвященника, асекурацію і т. д. і т. д. а крім того, щоби жити. Се абсолютно не можливе і хлібороб всіх тих видатків в доходів, які несе єго ґрунт, оплачувати не може і з них **неоплачує.**

Хібаж діють ся і тепер ще чуда!! Дрібна посілість, вже, як родила ся, не була lebensfähig, — бо як бачимо з дат Марасє одержали хлібороби вже при скасованю панщини замало землі. Тоді вже маємо 349.032 низше 5 моргових посілости, котрі мали вижити 1,750.000 людей! З чогож та з року на рік ростуча маса малоземельного селянства жила і до нині ще живе, коли сам власний їх ґрунт вижити їх не може. Маса та жила за цілий той час екопомічної „самостійности“ з ґрунтів великої посілости. В наслідок старосьвітєского способу продукції, пани галицькі потребували такої маси рук робучих, що всі вільні властители дрібної посілости обраляли — так, як се було за часів панщини, — панські ґрунта власними руками.

Той то гріш, зароблений на панських данах, ратував малоземельних хліборобів від загибели.

Галицька хліборобська кляса — не спролетаризована вже єї часть, а кляса властителів ґрунтових, не єсть клясою вільних самостійних господарів, неограничених панів на своїм обійстю. Вона рівнає ся тій клясі, яку від недавна творять приватні капіталісти і законодавство Англії і малпуюче єго законодавство аграрне Прусє.

Держави ті старають ся витворити з безземельного аграрного і індустриального пролетаряту середню клясу між хліборобами а пролетаром, привязуючи їх до землі, надаючи їм таку малу посілість, щоби з неї немож було абсолютно вижити. Щось на рід наших халупників.

До чого єї держави доходять дорогою штучною після обдуманого законодавцею і кермованого єго волею пляну, до того дійшла Галичина без сьвідомої волі безпосередно заінтересованих чинників, дорогою органічно самостійно-економічного розвою. Галицька кляса хліборобська єсть

кляса безземельного наймигства, прикованого до чужої землі, до часу, аж го відтам не викине немилосердя і брутальна рука вірителя лихваря!

Безземельного? сеж неправда. Сам говориш, що пересічний хлібороб галицький єсть властителем 5.14 морга землі. На цілу клясу хліборобску припадає 60.62% поверхности цілої Галичини! Безземельний властитель землі — сеж абсурд! Не абсурд — ні! Не о форму мені ходить, а о зміст; не о номінальний а фактичний стан річи. Фактичним властителем я хлібороба називати не можу. Фактичним властителем землі єсть у мене той, котрий побирає доходи з тої землі. З доходів власности хліборобскої забирає першу половину держава, другу лихвар — доходи ті ще навіть не вистарчають на силату тих двох данин. Хлібороб номінальним властителем селяньскої землі, держава і лихвар фактичним. Позаяк податок, котрий хлібороб платить державі, йде також з кишені лихваря віа хлібороб, бо хлібороб позичає і на податки гроші, переходять претенсії держави до ґрунту хліборобского на лихвара. В результаті лихвар чисто безпосередно, чи посередно через державу, єсть фактичним властителем хліборобскої посілости. Тогді, коли вже ані дохід з ґрунту ані дохід властителя з поза власної посілости не стає на заплачене лихви, перестає хлібороб бути і номінальним властителем. Кілько посіlostий селяньських перейшло вже на власність лихварів не знаємо, бо статистика рустикальних посіlostий ґрунтових не зазначає — котрий властитель жид а котрий ні а статистика жидів властителів дала би нам образ побіди рухомого капіталу над хліборобами. З досьвіду знаємо тільки, що рідко можна придбати село, деби не було кілька „нумерів“ в руках жидів.

Тепер надходить для посілости селяньскої, дуже критична хвиля. Нерозумови економічному панів завдячували хлібороби свої зарібки, сій обставині завдячує Галичина, що кляса хліборобска дожила нинішного дня, що ще не ціла дрібна посіlostь перейшла в руки лихварів. Нині зачинають пани — на лихо хліборобови, приходити до розуму. Нині заводять машини і заощаджують на робітнику. Хлібороб тратить через брак роботи на паньскім полі головне жерело свого і лихвара зарібку. Результатом того є доповняюче задовжене — і ліцитація. Перехід цілої дрібної посілости ґрунтової в руки лицарів движимого капіталу, деґрадація всеї кляси хліборобскої — сих коренних властителів землі нашої в жебрачий пролетарият — се перспектива, усьміхаюча ся Галичині. Так скінчить ся, коли розвій піде далі тою дорогою що до тепер, коли тій „свобідній грі сил економічних“ не поставить політика рішучого і кріпкого veto! Щоби не дійшло до такого результату, лежить не тільки в інтересі могутого хоч лиш дрімучого ще чинника політичного — а єсть

ним безпосередно заінтересована кляса хліборобська — багато нині вже іще міродійні в державі чинники не можуть допустити до того кінця, до тих катастроф, які дожуть випередити такий кінець — а пригрівку до того ми мали вже в році 1892, коли то доведена до розпуки людність падранична галицьких повітів стала нагло як-би на команду покидати свою землю і утікати за гранцію, шукаючи на далеких і незвісних східі кращої долі. — Власти були в констернації не знаючи, як тій формальній утечі селянста зарадити. Ту треба було перевести якусь глибоку і коренну реформу аграрну, бо паліятивни вже абсолютно нічо не можуть, а наші тіла законодавчі і адміністраційні не можуть навіть на паліятив здобути ся. З хвпелового клопоту вибавило Австрию правительство російське, замкнувши галицьким емігрантам свої ворота. Рух скінчив ся на 6.111 емігрантах, з котрих 2.828 не вернуло. Справа однак не порішена, бо причини тої еміграції не усунено. Меч Дамокля висить, все. „Гірше як тут, нігде нам не може бути“ — се був девіз утікачів, він доказом, що в моїх словах, пересади нема!

ПРО СИМЕТРИЧНІ ВИРАЖЕННЯ З ВАРТОСТЕЙ ФУНКЦІЇ $\text{mod-}m$.

Написав

Володимир Левицький.

Розважане функції симетричної

$$f(x) + f(x \varepsilon_1) + f(x \varepsilon_2) + \dots + f(x \varepsilon_{m-1}),$$

де $f(x)$ представляє функцію аналітичну о елементі $\mathfrak{F}(x)$, збіжнім в колі $|x| < R$, а $x, x \varepsilon_1, x \varepsilon_2, \dots, x \varepsilon_{m-1}$ вартости аргументу x в вершках правильного m -кутника, при чім $1, \varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_{m-1}$ суть коренями зрівняня

$$z^m - 1 = 0,$$

довело до уваги гідних реляцій межи тою функцією симетричною, а теорією полишок (residuum) Cauchy'го. Реляції ті, так для функцій раціональних, як і аналітичних, при довільнім m подав проф. Др Пузина.*)

Представимо річ повисшу загальнійше, розважаючи наперед функцію симетричну

$$\sum f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu),$$

де $f(x)$ представляє функцію раціональну або аналітичну

$$f(x) = \sum_{\lambda=0}^q a_\lambda x^\lambda \quad q \leq \infty,$$

а опісля розберем загальну функцію симетричну

$$\sum f(x \varepsilon_{\lambda_1}) f(x \varepsilon_{\lambda_2}) \dots f(x \varepsilon_{\lambda_\nu}), \quad \nu \leq m,$$

і то передовсім в случаю, коли $f(x)$ єсть функція цілковита раціональна.

*) Rozprawy Wydz. mat.-przyr. Akademii Umiej. w Krakowie, том XXVI, стор. 311 et seqts.

1. Коли будем розважати функцію $f(x)$ раціональну цілковиту степені n , то сума

$$\begin{aligned}
 & f(x_{\varepsilon_0}) \left[f(x_{\varepsilon_1}) + f(x_{\varepsilon_2}) + \dots + f(x_{\varepsilon_{m-1}}) \right] + \\
 & + f(x_{\varepsilon_1}) \left[f(x_{\varepsilon_0}) + f(x_{\varepsilon_2}) + \dots + f(x_{\varepsilon_{m-1}}) \right] + \\
 & + \dots + \\
 & + f(x_{\varepsilon_{m-1}}) \left[f(x_{\varepsilon_0}) + f(x_{\varepsilon_1}) + \dots + f(x_{\varepsilon_{m-2}}) \right] = 2 \cdot \sum f(x_{\varepsilon_\lambda}) f(x_{\varepsilon_\mu}) \\
 & \quad (\varepsilon_0 = 1) \qquad \qquad \qquad \left. \begin{array}{l} \lambda = 0, 1, 2, \dots, m-1 \\ \mu = 0, 1, 2, \dots, m-1 \end{array} \right\} \lambda < \mu
 \end{aligned} \tag{1}$$

При $m > n$ заходить, як звісно, реляція*

$$f(x_{\varepsilon_0}) + f(x_{\varepsilon_1}) + \dots + f(x_{\varepsilon_{m-1}}) = m a_0 \tag{2}$$

або

$$f(x_{\varepsilon_0}) + f(x_{\varepsilon_1}) + \dots + f(x_{\varepsilon_{\lambda-1}}) + f(x_{\varepsilon_{\lambda+1}}) + \dots + f(x_{\varepsilon_{m-1}}) = m a_0 - f(x_{\varepsilon_\lambda}).$$

Узглядняючи ту реляцію в вираженю (1), одержимо:

$$\begin{aligned}
 2 \sum f(x_{\varepsilon_\lambda}) f(x_{\varepsilon_\mu}) &= m^2 a_0^2 - \left[f(x_{\varepsilon_0})^2 + f(x_{\varepsilon_1})^2 + \dots + \right. \\
 & \left. + f(x_{\varepsilon_{m-1}})^2 \right] = \\
 &= m^2 a_0^2 - \sum_{\alpha=1, 0, 2, \dots} a_\alpha^2 x^{2\alpha} \left[\varepsilon_0^{2\alpha} + \varepsilon_1^{2\alpha} + \dots + \varepsilon_{m-1}^{2\alpha} \right] - \\
 & - \sum_{\substack{\alpha=0, 1, 2, \dots \\ \beta=0, 1, 2, \dots}} 2 a_\alpha a_\beta x^{\alpha+\beta} \left[\varepsilon_0^{\alpha+\beta} + \varepsilon_1^{\alpha+\beta} + \dots + \varepsilon_{m-1}^{\alpha+\beta} \right] \tag{3} \\
 & \qquad \qquad \qquad \left. \begin{array}{l} \alpha < \beta \end{array} \right\}
 \end{aligned}$$

Корені ε_s мають свійство, що коли

$$2x \equiv 0 \pmod{m}, \quad x + \beta \equiv 0 \pmod{m},$$

то

$$\sum_{\lambda=0}^{m-1} \varepsilon_\lambda^{2\alpha} = m, \quad \sum_{\lambda=0}^{m-1} \varepsilon_\lambda^{\alpha+\beta} = m,$$

в кождім же иньшій случаю суть ті суми = 0.

*) Лос: сит: стор. 323.

Зі взгляду на ту увагу формула (3) для m паристого пред-
ставить ся, як слїдує :

$$2 \sum f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu) = m^2 a_0^2 - m a_0^2 - a_m^2 m x^{2m} - \\ - a_{2m}^2 m x^{4m} - a_{3m}^2 m x^{6m} - \dots - a_{\frac{m}{2}}^2 m x^m - a_{\frac{3m}{2}}^2 m x^{3m} - \dots \\ - \sum_{\alpha < km - \alpha} 2 a_\alpha a_{km - \alpha} m x^{km}$$

Утворім тепер вираженє

$$\frac{\sum f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}} = H_2(x, m),$$

то очевидно, що

для паристого m

$$H_2(x, m) = a_0^2 - \frac{x^m}{m-1} \left[a_0 a_m + a_1 a_{m-1} + \dots + a_{\frac{m}{2}-1} a_{\frac{m}{2}+1} + a_{\frac{m}{2}}^2 \right] - \\ (a) \quad - \frac{x^m}{m-1} \left[a_0 a_{2m} + a_1 a_{2m-1} + \dots + a_{m-1} a_{m+1} + a_m^2 \right] - \\ - \frac{x^{3m}}{m-1} \left[a_0 a_{3m} + a_1 a_{3m-1} + \dots + a_{\frac{3m}{2}-1} a_{\frac{3m}{2}+1} + a_{\frac{3m}{2}}^2 \right] - \dots$$

Аналогічно для непаристого m :¹⁾

$$H_2(x, m) = a_0^2 - \frac{x^m}{m-1} \left[a_0 a_m + a_1 a_{m-1} + \dots + a_{\frac{m-1}{2}} a_{\frac{m+1}{2}} \right] - \\ (b) \quad - \frac{x^m}{m-1} \left[a_0 a_{2m} + a_1 a_{2m-1} + \dots + a_m^2 \right] - \\ - \frac{x^{3m}}{m-1} \left[a_0 a_{3m} + a_1 a_{3m-1} + \dots + a_{\frac{3m-1}{2}} a_{\frac{3m+1}{2}} \right] - \dots$$

Як довго

$$m > n > E \left(\frac{m}{2} \right),$$

[де послїдний символ Legendre'a означає найбільше число ціле,
містяче ся в $\frac{m}{2}$, або менше від $\frac{m}{2}$, коли $\frac{m}{2}$ єсть ціле], так довго :

¹⁾ Для непаристого m відпадуть $\frac{a_m}{2}$, $\frac{a_{3m}}{2}$, $\frac{a_{5m}}{2}$,

$a_m = a_{2m} = \dots = a_{m+1} = \dots = 0$, а $\frac{a_m}{2} \geq 0$, або: $\frac{a_{m-1}}{2}, \frac{a_{m+1}}{2}$

суть ≥ 0 , і тогді вираження $H_2(x, m)$ містять в собі степені аргументу x . Коли однак вирисуємо на площі правильний m -кутник такий, що

$$n < E\left(\frac{m}{2}\right), \text{ або що } m > 2n,$$

то тогді так в (а), як і в (b) позістане вираз вільний т. є.

$$H_2(x, m) = a_0^2 \quad (4)$$

$m > 2n$

В случаю граничнім, коли

$$n = \frac{m}{2}, \text{ отже } m \text{ єсть паристе, маємо:}$$

$$H_2(x, m) = a_0^2 - \frac{1}{m-1} a_{\frac{m}{2}}^2 x^m \quad \text{або:}$$

$$H_2(x, 2n) = a_0^2 - \frac{1}{2n-1} a_n^2 x^{2n}$$

Вираженє $H_2(x, m)_{m > 2n} = a_0^2$

остає ся очевндно і тогді, коли:

$$\lim m = \infty,$$

т. є. коли правильний m -кутник переходить в коло о середоточці $x = 0$.

Случай $\lim m = \infty$ стоить в тісній звязи з теориею полишок Гауссу'го.

Очевндно, що

$$\lim_{m \rightarrow \infty} H_2(x, m) = \frac{1}{2} \lim_{m \rightarrow \infty} \frac{\sum f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}},$$

де чинник $\frac{1}{2}$ по правій стороні бере ся звідси, що переходячи до $m = \infty$,

беремо в сумі по правій стороні і додатник $f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu)$ і $f(x \varepsilon_\mu) f(x \varepsilon_\lambda)$

А позаяк:

$$2 \binom{m}{2}_{m \rightarrow \infty} = m^2_{m \rightarrow \infty} \quad \text{то:}$$

$$\lim_{m \rightarrow \infty} H_2(x, m) = \lim_{m \rightarrow \infty} \frac{\sum f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu)}{m^2} \quad (5)$$

Положім

$$x \varepsilon_\lambda = r e^{\varphi i}, \quad x \varepsilon_\mu = r e^{\psi i},$$

і помножім в (5) по правій стороні чисельник і знаменник через добуток $i d \varphi \cdot i d \psi$, то тогді буде:

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = \lim_{m=\infty} \frac{\sum f(r e^{\varphi i}) f(r e^{\psi i}) i d \varphi i d \psi}{m d \varphi i m d \psi i}$$

Але

$$\left[m d \varphi \right]_{m=\infty} = \left[m d \psi \right]_{m=\infty} = 2 \pi, \quad \text{отже}$$

$$\begin{aligned} \lim_{m=\infty} H_2(x, m) &= \left(\frac{1}{2 \pi i} \right)^2 \int_0^{2 \pi} \int_0^{2 \pi} f(r e^{\varphi i}) f(r e^{\psi i}) i d \varphi \cdot i d \psi = \\ &= \left(\frac{1}{2 \pi i} \right)^2 \int_0^{2 \pi} f(r e^{\varphi i}) i d \varphi \int_0^{2 \pi} f(r e^{\psi i}) i d \psi \end{aligned}$$

З огляду однак на се, що

$$i d \psi = i d \varphi = \frac{d x}{x},$$

і що

$$\int_{(r)} \frac{f(x \varepsilon_\lambda)}{x} d x = \int_{(r)} \frac{f(x \varepsilon_\mu)}{x} d x = \int_{(r)} \frac{f(x)}{x} d x,$$

одержимо:

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = \left[\frac{1}{2 \pi i} \int_{(r)} \frac{f(x)}{x} d x \right]^2 = \left[\sum_{(r)} \operatorname{Res} \frac{f(x)}{x} \right]^2$$

А позаяк

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = H_2(x, m)_{m > 2n},$$

проте маєм твердження:

Виражене $H_2(x, m)$, котре єсть середною вартостію з добутоків (амб) вартостей одної і тої самої цілковитої рациональної функції $f(x)$ в верхках правильного

m -кутника, представляє при $m > 2n$ квадрат суми полишок (ресідуів) функції $\frac{f(x)}{x}$ при довільнім m .

2. Перейдім тепер до функції аналітичної $f(x)$, котрої елемент $\mathfrak{F}(x)$ має обсяг збіжності $|x| = R$.

Очевидно що і ту

$$(c) \quad H_2(x, m) = \frac{\sum \mathfrak{F}(x \varepsilon_\lambda) \mathfrak{F}(x \varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}} =$$

$$a_0^2 + \frac{1}{m-1} \left[c_m x^m + c_{2m} x^{2m} + \dots \right],$$

позаяк виражене $H_2(x, m)$, яко функція симетрична елементів $x \varepsilon_\lambda$ і $x \varepsilon_\mu$, може містити в собі тільки такі степені аргументу x , котрих виложники конгруують з $\mathfrak{f} \pmod{m}$. Щоби посліднє виражене розслідити на цілій площі, а особливо в тім случаю, коли $m = \infty$, мусимо вираженю тому надати инший вид. Бо очевидно, що $H_2(x, m)$ має на обводі кола (R) певне число точок особливих, котре залежить від m . Хотячи розслідити, як заховує ся то виражене по-за колом, мусимо $H_2(x, m)$ випровадити по за обсяг (R). Коли однак m росте без кінця, росте і число особливих точок на обводі кола, а коли в кінци m -кутника перейде в коло, т. є. при

$$\lim m = \infty$$

покриває ся коло (R) всюди-густою (überall-dicht) многистю особливих точок і в загальнім случаю по-за коло (R) вийти не можна.

Положим проте, закладаючи єще m скінченим,

$$\frac{\sum \mathfrak{F}(x \varepsilon_\lambda) \mathfrak{F}(x \varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}} = a_0^2 + \frac{1}{m-1} \varphi(x, m), \quad (5)$$

то добираючи таке μ , що від $m = \mu$ почавши маємо все реляцію (6), можемо положити

$$\begin{aligned} \lim_{m=\infty} \frac{\sum \mathfrak{F}(x \varepsilon_\lambda) \mathfrak{F}(x \varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}} &= a_0^2 + \lim_{m=\infty} \frac{1}{m-1} \varphi(x, m) = \\ &= a_0^2 + \frac{1}{\mu-1} \varphi(x, \mu-1) + \left[\frac{1}{\mu} \varphi(x, \mu) - \frac{1}{\mu-1} \varphi(x, \mu-1) \right] + \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 & + \left[\frac{1}{\mu+1} \varphi(x, \mu+1) - \frac{1}{\mu} \varphi(x, \mu) \right] + \dots = \\
 & = a_0^2 + \frac{1}{\mu-1} \varphi(x, \mu-1) + \lambda \sum_{\mu}^{\infty} \Phi(x, \lambda) = A(x),
 \end{aligned}$$

де

$$\Phi(x, \lambda) = \frac{1}{\lambda} \varphi(x, \lambda) = \frac{1}{\lambda-1} \varphi(x, \lambda-1).$$

Вартості такого аналітичного вираження $A(x)$ представляють при зростаючій x по порядку вартості вираження $H_2(x, m)_{m=\infty}$.

Опираючися на рахунок інтегральним бачимо, що і ту, як для функцій раціональних, буде:

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = \left[\frac{1}{\pi} \int_{(\rho)} \frac{f(x)}{x} dx \right]^2 = \left[\sum_{(\rho)} \operatorname{Res} \frac{f(x)}{x} \right]^2$$

Бачимо проте, що вартості вираження аналітичного $A(x)$ представляють нам по порядку зміни вартості квадрату інтегралу

$$\frac{1}{2\pi i} \int \frac{f(x)}{x} dx, \text{ браного по колах концентричних з обсягом збіжності.}$$

Як довго остаємось в колі (R) , так довго

$$A(x) = a_0^2;$$

по-за (R) вартість та улягає зміні. На колах, концентричних з (R) , со-держачих особливі точки аналітичної функції $f(x)$, виражене $A(x)$ єсть без значення.

Звідси слідує:

На підставі симетричної функції (c) можна все утворити виражене аналітичне, котре заховує ся так, що для всяких $|x| = r$ має вартість $= \left[\sum_{(\rho)} \operatorname{Res} \frac{f(x)}{x} \right]^2$ даної вперед функції аналітичної $f(x)$.¹⁾

Если суть такі x , що при $|x| > r$ показує ся постійно:

$$A(x) = \text{Const},$$

¹⁾ J. Tannery перший дав примір творення аналогічних виражень. Глянь н. пр. Weierstrass, Abhandlungen aus der Functionenlehre стор. 102 et sqts. Також J. Puzyna Über eine methodische Bildung der analyt. Ausdrücke (Monatshefte für Math. und Physik, Wien, том V. ст. 67 et sqts).

то тогді в колі (r) містять ся вже всі особливі точки функції аналітичної $f(x)$, а по-за (r) для скінчених x не знайдемо ані одної такої точки.

3. Возьмім н. пр. ряд степенний

$$\mathfrak{P}(x) = 1 + x + x^2 + \dots = \frac{1}{1-x}$$

збіжний в колі $|x| = 1$.

Легко пересвідчитися, що

$$\begin{aligned} H_2(x, m) &= 1 - \frac{1}{m-1} \left\{ \left[2m - 1 - (m-1) \right] x^{2m} + \right. \\ &\quad \left. \left[3m - 1 - (m-1) \right] x^3 + \dots \right\} = \\ &= 1 - \frac{m x^{2m}}{m-1} \left\{ 1 + 2x^m + 3x^{2m} + \dots \right\} \end{aligned}$$

Щоби той ряд зсумовати, положім

$$x^m = \zeta;$$

тогді $u = 1 + 2\zeta + 3\zeta^2 + 4\zeta^3 + \dots$

З'інтегруймо той ряд, то дістанемо:

$$v = \int_0^\zeta u \, d\zeta = \zeta + \zeta^2 + \zeta^3 + \dots = \zeta \frac{1}{1-\zeta},$$

отже

$$u = \frac{dv}{d\zeta} = \frac{1}{(1-\zeta)^2} = \frac{1}{(1-x^m)^2}$$

Тепер:

$$\begin{aligned} H_2(x, m) &= 1 - \frac{m x^{2m}}{m-1} \frac{1}{(1-x^m)^2} \\ &= 1 - \frac{m x^{2m}}{(m-1)x^{2m}} \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m} - 1\right)^2} = \\ &= 1 - \frac{m}{m-1} \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m} - 1\right)^2} \end{aligned}$$

Положім:

$$H_2(x, m) = 1 + \frac{1}{m-1} \varphi(x, m),$$

$$\text{то } \varphi(x, m) = -m \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m} - 1\right)^2}$$

Легко пересвідчитися, що:

$$\frac{1}{m} \varphi(x, m+1) - \frac{1}{m-1} \varphi(x, m) = \frac{m^2(1-x^{m+1})^2 - (m^2-1)(1-x^m)^2}{(1-x^m)^2(1-x^{m+1})^2} \frac{x^{2m}}{m(m-1)}$$

Коли положимо $\mu = 2$,
то дістанем виражене

$$\begin{aligned} A(x) = 1 - \frac{2x^4}{(1-x^2)^2} + \frac{x^4}{2} \frac{4(1-x^6)^2 - 3(1-x^2)^2}{(1-x^2)^2(1-x^3)^2} + \\ + \frac{x^6}{2.3} \frac{9(1-x^4)^2 - 8(1-x^3)^2}{(1-x^3)^2(1-x^4)^2} + \dots \end{aligned}$$

Позаяк

$$\begin{aligned} A(x) = \lim_{m \rightarrow \infty} H_2(x, m) = 1 - \frac{m}{m-1} \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m} - 1\right)^2} \Bigg|_{m \rightarrow \infty} = \\ = 1 - \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m} - 1\right)^2} \Bigg|_{m \rightarrow \infty} \end{aligned}$$

то для $|x| < 1$ $A(x) = 1$,
для $|x| > 1$ $A(x) = 0$ аж до безконечности.

4. Приступім тепер до розважання функції симетричної

$$\sum f(x_{\varepsilon_{\lambda_1}}) f(x_{\varepsilon_{\lambda_2}}) \dots f(x_{\varepsilon_{\lambda_\nu}}) \quad \nu > 2,$$

$$\lambda_1 \geq \lambda_2 \geq \dots \geq \lambda_\nu$$

де $f(x)$ єсть функція раціональна або аналітична.

Позаяк послідна сума єсть функцією симетричною всіх коренів $\varepsilon_1 \varepsilon_2 \dots \varepsilon_{m-1}$, проте анальоічно і тут мусить бути:

$$\sum f(x \varepsilon_{\lambda_1}) f(x \varepsilon_{\lambda_2}) \dots f(x \varepsilon_{\lambda_r}) = c_0 + c_m x^m + c_{2m} x^{2m} + \dots,$$

де
$$c_0 = \binom{m}{r} a_0^r$$

Очевидно, що коли ту утворимо виражене

$$H_r(x, m) = \frac{\sum f(x \varepsilon_{\lambda_1}) \dots f(x \varepsilon_{\lambda_r})}{\binom{m}{r}}$$

то

$$\lim_{m \rightarrow \infty} H_r(x, m) = \left[\sum_{(q)} \operatorname{Res} \frac{f(x)}{x} \right]^r = \mathfrak{H}(x) = A(x)^{\frac{r}{2}}.$$

Перейдім до цілковитої раціональної функції $f(x)$ степені n .

Коли $n < m$, то після (2)

$$H_1(x, m) = a_0^2,$$

де

$$H_1(x, m) = \frac{f(x \varepsilon_0) + f(x \varepsilon_1) + \dots + f(x \varepsilon_{m-1})}{m}.$$

Після (4), коли $m > 2n$, маємо:

$$H_2(x, m) = a_0^2,$$

Заходить питання, в яким відношенню мусять позівставати n і m при даній n , щобн було:

$$H_r(x, m) = a_0^r$$

В розвиненню

$$\sum f(x \varepsilon_{\lambda_1}) f(x \varepsilon_{\lambda_2}) \dots f(x \varepsilon_{\lambda_r}) = c_0 + c_m x^m + c_{2m} x^{2m} + \dots$$

єсть

$$c_{km} = \sum L a_{\beta_1} a_{\beta_2} \dots a_{\beta_r},$$

де всі добутки тої суми відносять ся до рівних і різних $\beta_1 \beta_2 \dots \beta_r$, таких, що їх сума

$$\beta_1 + \beta_2 + \dots + \beta_r = km,$$

L суть якісь незмінні числа.

Возьмім c_m , то в c_m

$$\beta_1 + \beta_2 + \dots + \beta_r = m;$$

в c_m знайдемо певне число додатників таких, що коли в них по порядку будемо переходити $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_r$, і виїнемо який-небудь значок β_x , то в інших додатках знайдемо все значок більший від β_x .

Най іменно t буде найменшим додатним остатком квота $\frac{m}{v}$, а τ — найменшим від'ємним остатком того квота, і зауважимо s сочинників $a_{\frac{m+t}{v}}$, а $(v-s)$ сочинників $a_{\frac{m+\tau}{v}}$, то в додатнику $L \left(a_{\frac{m+t}{v}} \right)^s \left(a_{\frac{m+\tau}{v}} \right)^{v-s}$

має бути
$$s \frac{m+t}{v} + (v-s) \frac{m+\tau}{v} = m,$$

або

$$s \frac{t+\tau}{v} - \tau = 0.$$

Позаяк але $t + \tau = v$, то

$$s = \tau.$$

Звідси слідує, що додатник

$$(z) \quad L \left(a_{\frac{m+t}{v}} \right)^s \left(a_{\frac{m+\tau}{v}} \right)^{v-s}$$

буде такий, що значки його чинників лежать найблизше дроба $\frac{m}{v}$; а позаяк значки ті суть цілі, проте суть они рівні цілим числам $E \left(\frac{m}{v} \right)$

або $E \left(\frac{m}{v} \right) + 1$. В інших додатниках, котрі не мають виду (z),

мусять бути що найменше один значок β_x більший, бо инакше не сповнило би ся услівє

$$\beta_1 + \beta_2 + \dots + \beta_r = m.$$

Вистарчить проте вибрати таке m , щоби

$$n < E \left(\frac{m}{v} \right) \quad \left(\text{коли } \frac{m}{v} \text{ єсть цілим числом, то } n = \frac{m}{v} - 1 \right)$$

але вже $n > \frac{m}{n+1}$,

а тогді буде $c_m = c_{2m} = \dots = 0$, т. є.:

$$H_r(x, m) = a_0^r \quad \text{для } n < E \left(\frac{m}{v} \right).$$

Звідси слідує:

Рівняння (7) має місце тогді, коли

$$\frac{m}{\nu+1} < n < \frac{m}{\nu}.$$

Посинтаймо тепер, яке має бути n , щоби при довільно вибранім $m > n$ вираження $H_1(x, m)$, $H_2(x, m)$, ..., $H_m(x, m)$ були як найдовше постійними, так що

$$H_\nu(x, m) = a_0^r$$

Коли та постійність тих виражень має сягати аж до m , то мусить бути:

$$\left. \begin{array}{l} n < m \\ n < \frac{m}{2} \\ n < \frac{m}{3} \\ \vdots \\ n < \frac{m}{\nu} \\ \vdots \\ n < \frac{m}{m-1} \\ n < \frac{m}{m} \end{array} \right\} (\beta)$$

Коли би ми перестали на передпоследній нерівности, то слідовало би

$$n < \frac{m}{m-1}, \text{ або } n = 1, \text{ отже}$$

$$f(x) = ax + b,$$

а колиб ми пішли ще дальше, то мусіло би бути

$$n < 1, \text{ або } n = 0, \text{ отже}$$

$$f(x) = \text{Const.}$$

З того слідує: З виражень H_1, H_2, \dots, H_m найбільше, бо аж до $H_{m-1}(x, m)$ має постійну вартість, наколи $f(x)$ єсть функцією першої степеня.

5. Если $\frac{m}{\nu+1} < n < \frac{m}{\nu}$, то маємо такий ряд функцій симетричних,

$$\sum_{\lambda=0}^{m-1} f(x \varepsilon_{\lambda}) = m a_0 = h_1(x, m)$$

$$\sum f(x \varepsilon_{\lambda_1}) f(x \varepsilon_{\lambda_2}) = \left(\frac{m}{2}\right) a_0^2 = h_2(x, m)$$

$$\sum f(x \varepsilon_{\lambda_1}) f(x \varepsilon_{\lambda_2}) f(x \varepsilon_{\lambda_3}) = \left(\frac{m}{3}\right) a_0^3 = h_3(x, m)$$

$$\sum f(x \varepsilon_{\lambda_1}) f(x \varepsilon_{\lambda_2}) \dots f(x \varepsilon_{\lambda_r}) = \left(\frac{m}{r}\right) a_0^r = h_r(x, m)$$

але

$$\sum f(x \varepsilon_{\lambda_1}) f(x \varepsilon_{\lambda_2}) \dots f(x \varepsilon_{\lambda_{r+1}}) =$$

$$= \left(\frac{m}{r+1}\right) a_0^{r+1} + \gamma_{r+1, m} x^m + \gamma_{r+1, 2m} x^{2m} + \dots = h_{r+1}(x, m)$$

$$f(x \varepsilon_{\lambda_1}) f(x \varepsilon_{\lambda_2}) \dots f(x \varepsilon_{\lambda_m}) =$$

$$= a_0^m + \gamma_{mm} x^m + \gamma_{m, 2m} x^{2m} + \dots = h_m(x, m).$$

Утворім зрівнанє

$$u^m - h_1 u^{m-1} + h_2 u^{m-2} - \dots \pm h_m = 0 \quad \text{або}$$

$$u^m - m a_0 u^{m-1} + \left(\frac{m}{2}\right) a_0^2 u^{m-2} - \dots \pm \left(\frac{m}{r}\right) a_0^r u^{m-r} \mp$$

$$\mp \left[\left(\frac{m}{r+1}\right) a_0^{r+1} + \gamma_{r+1, m} x^m + \dots \right] u^{m-(r+1)} \pm \dots \pm$$

$$\pm \left[a_0^m + \gamma_{mm} x^m + \dots \right] = 0,$$

то коренями сего зрівнання суть власне вартости функції $f(x)$ в вершках правильного m -кутника, або

$$u_s = f(x \varepsilon_s).$$

Последнє зрівнанє можна написати в видї

$$(u - a_0)^m - \left[u^{m-(r+1)} G_{r+1}(x) + u^{m-(r+2)} G_{r+2}(x) + \dots + G_m(x) \right] = 0,$$

де

$$\pm G_{r+\lambda}(x) = \gamma_{r+\lambda, m} x^m + \gamma_{r+\lambda, 2m} x^{2m} + \dots$$

Отже

$$(u - a_0)^m = u^{m-(r+1)} G_{r+1}(x) + u^{m-(r+2)} G_{r+2}(x) + \dots + G_m(x) \quad (8)$$

Така заходить зв'язь межі функціями $G_{r+1}, G_{r+2}, \dots, G_m$, котрі виступають в функціях симетричних від $(r+1)$ -ої почавши.

Зрівнанє (8) може нам послужити до визначеня функцій $G_{r+1}, G_{r+2}, \dots, G_m$, а тим самим і функцій симетричних $H_{r+1}(x, m), H_{r+2}(x, m), \dots, H_m(x, m)$ в случаю, коли $H_s(x, m) = a_0^s$ для $s = 1, 2, \dots, r$. Наколи в зрівнанє (8) будемо класти за x $x \varepsilon_\alpha$ ($\alpha = 0, 1, 2, \dots, m-1$), то функції G_{r+1}, \dots, G_m не підпадуть зміні а u перейде на u_α ($\alpha = 0, \dots, m-1$) т. є. на $f(x \varepsilon_\alpha)$.

Коли з-посеред тих m вартостей виберемо $m-(r+1)$ вартостей: $f(x \varepsilon_{\alpha_1}) = u_1, f(x \varepsilon_{\alpha_2}) = u_2, \dots, f(x \varepsilon_{\alpha_{m-(r+1)}}) = u_{m-(r+1)}$ і заложимо, що $f(x \varepsilon_s) \geq f(x \varepsilon_t)$, коли $s \leq t$, то наколи положимо для скороченя $m-(r+1) = \mu$, дістанемо μ таких реляцій:

$$\begin{aligned} u_1^\mu G_{r+1}(x) + u_1^{\mu-1} G_{r+2}(x) + \dots + u_1 G_{m-1}(x) + G_m(x) &= (u_1 - a_0)^m \\ u_2^\mu G_{r+1}(x) + u_2^{\mu-1} G_{r+2}(x) + \dots + u_2 G_{m-1}(x) + G_m(x) &= (u_2 - a_0)^m \\ \dots &\dots \\ u_\mu^\mu G_{r+1}(x) + u_\mu^{\mu-1} G_{r+2}(x) + \dots + u_\mu G_{m-1}(x) + G_m(x) &= (u_\mu - a_0)^m \end{aligned} \quad (9).$$

Позаяк детермінанта тих зрівнянь єсть :

$$U = \begin{vmatrix} 1 & u_1 & u_1^2 & \dots & u_1^\mu \\ 1 & u_2 & u_2^2 & \dots & u_2^\mu \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 1 & u_\mu & u_\mu^2 & \dots & u_\mu^\mu \end{vmatrix} = \prod (u_s - u_t) \geq 0,$$

проте можна з зрівнянь (9) обчислити функції $G_{\nu+1}$, $G_{\nu+2}$, G_m .

Цілий отже проблем творення функцій симетричних з даної й пріогі функції цілої раціональної сходять до розв'язання системи зрівнянь (9), лінейних шо до $G_{\nu+1}$, $G_{\nu+2}$, ..., G_m . Цікава при тім єсть та обставина, шо симетричні функції $H_{\nu+1}$, $H_{\nu+2}$, ..., H_m , котрі залежать від m вартостей $f(x)$, $f(x_{\varepsilon_1})$, ..., $f(x_{\varepsilon_{m-1}})$, можна обчислити тільки з $m - (\nu + 1)$ яких-небудь тих вартостей.

Звернім при тім ще увагу на одну річ:

Наколи

$$G_{\nu+1} = S_{\nu+1} (u_1 u_2 \dots u_\mu)$$

$$G_{\nu+2} = S_{\nu+2} (u_1 u_2 \dots u_\mu)$$

$$\dots \dots \dots$$

$$G_m = S_m (u_1 u_2 \dots u_\mu)$$

суть розв'язаннями зрівнянь (9), то, позаяк ліві сторони суть симетричними функціями всіх u_0, u_1, \dots, u_{m-1} , мусять і праві сторони бути симетричними функціями вартостей: u_1, u_2, \dots, u_μ , котрі в них приходять.

З відси слідує:

$H_{\nu+1}$, $H_{\nu+2}$, ..., H_m можна уважати за симетричні (але не елементарні) функції котрих-небудь $[m - (\nu + 1)]$ вартостей $f(x_{\varepsilon_\lambda})$.

Коли до зрівнянь (9) долучимо ще зрівняне

$$u_{\mu+1}^\mu G_{\nu+1}(x) + u_{\mu+1}^{\mu-1} G_{\nu+2}(x) + \dots + u_{\mu+1} G_{m-1}(x) + G_m(x) = (u_{\mu+1} - a_0)^m,$$

то дістанем :

$$(10) \quad \begin{vmatrix} 1 & u_1 & u_1^2 & \dots & u_1^\mu & (u_1 - a_0)^m \\ 1 & u_2 & u_2^2 & \dots & u_2^\mu & (u_2 - a_0)^m \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & \vdots \\ 1 & u_{\mu+1} & u_{\mu+1}^2 & \dots & u_{\mu+1}^\mu & (u_{\mu+1} - a_0)^m \end{vmatrix} = 0$$

Така ідентична реляція заходить межі $(\mu - \nu)$ котрими-небудь вартостями $f(x_{\varepsilon_\lambda})$ функції $f(x)$.

Львів, в січні 1894.

ВСТУПНИЙ ВИКЛАД З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ РУСИ,

виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.

Шановна громадо!

Розпочинаючи курс історії Руси, я звертаюся гадкою до того факту, що нашому давньому книжникові київському здавав ся першим виступом Руси на історичну арену:

„Наченшю Михаилу царьствовати, нача ся прозывать Руская земля. О семъ бо увѣдахомъ, яко при семъ цари приходила Русь на Царьградъ, якоже пишеть въ лѣтописанни Грѣцкомъ“ — себто за Михайла з'явило ся ім'я Руси, а се ми знаємо тому, що за сего царя приходила Русь на Царьгород¹⁾. Так що той невідомий нам на ім'я автор Повісті временних літ до сего часу відносить не тільки першу звістку, а й самий початок Руси, яко нового фактора в державнім життю народів східно-славянських.

Але звернімося до свідка того знаходу, що єго бачив на власні очі. Ми маємо казання, що виголосив патріарха Фотій з поводу того знаходу, і єго обіжник з поводу охрещення Русів, і от що він тут каже про Русів: народ, про якого так часто балакаємо, народ що переважає инчих в жорстокости і в охоті до морду, себто звана Русь, що підбивши під себе своїх сусідів і з того загордувавшись, на Ромейську державу зняла руки...²⁾.

Сі слова жадним чином не можуть прикладатись до першого виступлення народу на арену політичного життя, вони натякають на довгий попередній період громадської і державної еволюції.

¹⁾ Ипат. літоп. вид 1871 р., с. 10; див. справедливій увазі про переклади сего текста у Гедеонова — Варяги и Русь II. 459.

²⁾ Текст напр. у Купика, Berufung der schwedischen Rodsen II. 335.

І справді, слова Фотія не стоять одиноко, ми маємо вже тепер серню відомостей з IX в., що доводять нас до такого-ж виводу.

Така звістка в життю Георгія Амастридського з I-ої полов. IX в. про нахід в кінці VIII або в початку IX в. на Малу Азію „народа Руси, як всім відомо, найжорстокого, немилосердного і цілком без ніякої ласки до людей“; отже Русь і тут виступає, яко нарід добре відомий. До того-ж часу належить похід князя руського Бравлина на Сурож, в Криму¹⁾. Не зачіпаючи хакана Руси, що посилав 839 р. своїх послів в Византию, бо за него ведеть ся велика суперечка, я зверну ся ще до звістки инчого типу, з історії культурної, до оповідання араба Ібн-Хордадбе про торгівлю руську; воно писано, як доводять новіці студії, перед 850 р., і в нему читаємо, що „купці з Руси, народу славянського“, їздили тоді з найдалеких країв славянських на Чорне море й возили крам в Византию, а Доном та Волгою їздили в Ітіль (сучасну Астрахань) і по Каспійському морю, а часом на велблюдах возили крам в Багдад.²⁾

Ці відомости, в цілости взяті, свідчать, що комплекс народів славянських, з Русю на чолі, що надала йому своє імя, вже пережив перед тими часами процес свого державного сполученя, мабуть не короткий, вступив вже в культурні зносини не тільки з близькими сусідами, а і з далекими краями, коротко — мав за собою тоді вже політично-громадську й культурну минувшість.

Не інакше. Археологічні розвідки народів руських на їх сучасних оселях не знаходять, як тільки в стані вже значно високої культури. На сіх оселях вони мали попередників в культурнім життю з инчих народів, з инчих рас, що пережили довгий період початкової культури, яка сягає найдавніших часів, часів давно-кам'яних (палеолітичних). Та давня раса не щезла, вона мешкала разом з слов'янськими приходнями і злилась в одну націю з ними. Коли прийшли руські Славяне в свої пові оселі, ми не маємо ще певних дат, і над ріжними гіпотезами довго булоб застановлятися; певні історичні звістки сягають VI в. по Христі. Докладніші відомости маємо про їх стан культурний. На основі порівняної філології доводять, що Славяне ще в часі побуту на своїй арійській правітчині дійшли вже значної культурности, знали металі, обробляли землю, держали худобу, й мали деякі інституції громадські. Археологічні розвідки свідчать, що перед Христом народи руські мали вже майже увесь

¹⁾ Тексти житій в Лѣтописи занятій Археограф. комисіі (петербурської), т. IX с. 66 и 100, п передмова с. 82, 93—4, 289.

²⁾ Нове виданє De-Goeje-Bibliotheca geograph. arabic-rum VI; про час написаня гл. Лѣтоп. зан. арх. ком. IX перед. 131.

той круг рукописел, що і пізнійше, вони знали майже всі роди хліба, всі роди господарської худоби, здобували і обробляли металічну руду, мали певні початки штуки (напр. в виробках металічних) потреби комфорту й роскоші.

З сім всім звязані були зносини торговельні з инцими народами. Географичне положене дало Руси дуже вигідне становище що до зносин культурних; як би не перешкоди, вона моглаб бути незвичайно важним з погляду культурно-історичного пунктом, де стикали ся течії з далекого сходу, з півночи, з германсько-романського заходу і тієї надзвичайно цікавої амальгами християнських, клясичних і східних елементів, яку дає Византийщина. Я проминаю тут багаті скарби римські, бо хронологично вони попережують зазначений вище час, хоч мені особисто здаєть ся зовсім певним, що маємо тут пам'ятки зносин русько-славянських; перехожу до сходу. Територія давньої держави руської дає велику силу находок монети орієнтальної — з Туркестану і калифату Арабського, з віків VIII, IX і X. Сі скарби, порівняні з відомостями жерел писаних, переважно арабських, заповняють істноване інтензивних і широких зносин у народів руських з краями східними. За зносини з Византиєю найкращими свідками будуть трактати київських князів з Византиєю в X в., трактати власне торговельні, що самим змістом посвідчають, як широкі і дужі були ті зносини; пригадаємо хоч бо той уступ в трактаті 907 р., де купцям руським заборонено вступати з свого передмістя до Костантинополя партіями більше 50 мужів разом¹⁾. Зносини з північю тревали дуже довго й стало; „путь із варяг в Греки“ київському книжнику XI в. здавав ся чимсь давним (і так воно власне й було), і ці зносини держали ся довго й потім; про них оповідають скандинавські саги і мовчки притакують київські монети на Балтійськім поморю. За зносини з західними народами й державами ми маємо згадку вже в такого мандрівця з X в. Ібрагима ібн Якуба: він повідає, що з Краква (себто Кракова) в Прагу ходили з крамом Руси і Славяне²⁾“, але докладні і ширші відомости за ті зносини ми маємо вже з XI—XII в.

Під впливом тих ріжних культур на основі славянській виробляла ся оригінальна і багата, зазначена характерними, своєнародними ознаками культура руська княжого періоду. Той чи инчий вплив брав перевагу часами, але нігди не підлягала вона єму па-

¹⁾ Ипат. літоп. с. 18, з сім порівняти оповідання Костантина Порфирородного про ватаги купецькі з Кієва до Костантинополя — De administr. imperio с. IX.

²⁾ Извѣстія Ал-Бекри, вид. Куник і бар. Розен, 49.

сивно. В раніці часи на тім терені панував переважно вплив східний, ірансько-алтайський, який дає себе знати найбільше виразно в культурі так званій скитській; з хрестом переважає инчі вплив византийський. Імпонувала Руси багата матерпяльна культура Византиї, зложена з елементів античних і східних, і ще більше — переховані там скарби духові. Як справедливо висловив ся оден історик, духова робота на тогочасній Русі — розуміючи тут вищі її верстви — головним чином уложила ся в перейманнє св. письма¹⁾. Література патристична, агіографична і апокрифична стає головним жерелом осьвіти й культури; письменство Сербів і Болгарів, що попередили нас на цїлий вік в тій знаємості і придбали вже значну колекцію перекладів, полекнула нашій громадї приступ до того нового жерела, з якого Русь почала черпати обома руками. Письменство зливаєть ся з ідеєю побожності, спасеня, і під сїм впливом виробляєть ся справжній культ книги, що виявляєть ся виразно напр в запитаню: чи можна ступити на письмо, хоч би літери були так зтерті, що годі й прочитати?

Що до результатів і розповсюження сеї духової роботи, то тут заходить немала суперечка. Виходячи з деяких слів літописі, а ще більше з звісток Татищевського зводу літописного, деякі вчені приходили до виводу, що просьвіта в давній Русі стояла не низче, а може й вище як в Європі західній, що шкільництво було добре уряджене й широко розповсюжене. Але дати, на яких сї виводи оперто, викликають справедливий скептицизм. Не поділяючи оптимистичних поглядів на стан шкільництва, неможна заперечити, що книжня просьвіта була розповсюжена доволі широко, і поруч з людьми письменними тільки „почитателями книжними“, подибуємо ми нераз тубильців, які перейшли вищу, риторичну науку, що була вінцем тогочасної византийської осьвіти; пригадаймо Іларіона, Кирила Туровського, та такі писання як похвала князю Рюрику (в літоп. Київській), казаннє про св. Климента, повознайдене посланіє митроп. Кліма. Через грецьке теологічне письменство доходило до наших людей щось і з клясичної осьвіти. Галицький літописець цитує Гомера, хоч не дуже вдатно, а митроп. Клима писав „от Омира, и от Аристо(те)ля, и от Платона²⁾“. Як узяти найвищі

¹⁾ Хлѣбниковъ Общество и государство въ до-монгольскій періодъ 1.360.

²⁾ Плат. л. с. 513 („О лествѣ зла есть! ажеже Омпръ пишеть, до обличенья сладка есть, обличѣна же зла есть, кто въ нѣй ходить, конѣць золь приметъ; о злѣе зла зло есть“ — такого в Гомера нема, скільки мені відомо). Посланіє Кліма в вид. Лопарева с. 13, в вид. Никольського с. 104.

точки тогочасної духової культури, то треба признати за нею високу вартість; такі речі, як Слово Іларіона, або Слово о полку Ігоревім зостануться на завше коштовними і дивними пам'ятками. Теж саме треба сказати і про забутки матеріальної культури: такі зразки пластики, як кнївська Софія з її дивними мозаїками, різьбами, побутовими фресками мають цікавість з погляду артистичного не тільки для нас. Побут народній розвивається, приймає більш ріжноманітний характер, з'являються скарги на розкіш та примхи богатих. Деякі переховані речі, напр. з убрання, визначаються великим смаком, розкішню й майстерною роботою.

Я задержався коло сфери культурної, яко менше відомої. Устрій громадський в княжій Русі також значно вже розвинений, диференційований; елементи громадського устрою вступають поміж себе в різні характерні комбінації, і через те устрій різних земель приймає одмінні, характеристичні форми. Простора держава, одна з найбільших, побудована остаточно в кінці X в., в XI переходить в форму, яку за Костомаровим часто тепер зовемо федерацією, федерацією sui generis тільки, де окремість і автономія земель лучилася з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою. В оповіданнях літописних при нагоді впливають афоризми, вирази, що натякають на довгим часом вироблені, сталі принципи в відносинах державних. Дивлячись на побут, громадський устрій, культуру XI—XII в. зверху, можна було-б сподіватись широкого розвитку, дальшого поступу, нових, вищих і оригінальних форм, і того всего нема. Намість того рухлявого, барвистого життя, западає якась нітьма, мовчання, і коли розходить ся та темрява, вступає побут, життя, устрій громадський — одмінні. Але і ці нові форми середнього, переходного часу не встигли ще розвинути ся, як їх зносять бурі народного руху, і витворюють ся ніби цілком нові форми. Від старого устрою громадського, від давнього культурного стану позостаються лише сліди, уломки...

Колінь складали все на князівські усобиці, на Татарщину, на утиски. Усобиці, справді, в значній мірі тамовали, утрудняли вільний поступ громадський і культурний; Татарщина хитнула княжій устрій державний і паробила руїни; утиски і різні пригоди знищили силу памяток нашого давнього письменства і тим утруднили, ба в часті одібрали можливість зрозуміти дійсне становище громадське й духове минулих часів. Але причини головні лежали глибоже, в основі громадського й політичного устрою нашого краю.

Історія застає его в формах вже більш менш укінчених. Процес збирання руських земель до одного комплексу державного вже

кінчав ся; у внутрішньому устрої князівська власть, оперта на дружину, стала головною вошею громадського життя; князівська дружина й громада земська, хоч не відділені непереступно, зазначили ся виразно; система урядованя усталила ся міцно. Про генезу того устрою за браком відомостей можемо тільки більш або менш правдоподібно гадати. Мало помагає нам в тім наша Повість про початок Русь, хоч її відомости приймали ся, часто і досі приймаютьця bona fide. Близчі студії доводять, що ця повість — тільки гіпотеза, наукова як на той час, але не щаслива. Книжник XI в., що укладав її, мав також мало певних відомостей про процес витвореня держави руської, як і ми, ще менше, і его оповіданя так само повинні підлягати історичній критиці, як і перекази легендарного часу історії римської.

Але не входячи в те питання, ми застановимось коло того status praesens нашого народу, який показують нам наші джерела.

Лад державний складається з двох головних чинників: князя з дружиною — і громади. В політичнім життю головну роль має перший елемент. Заступництво громади існує, і ніхто не відмовляє ему права участі в справах політичних, але воно усеунуло ся на другий план, і виступлене громади стало вже чимсь надзвичайним. Звичайний ряд лежить в руках князя і його дружини. Сей елемент опирається в значній мірі на боярство земське — купецький патриціат і властительство земське; їх інтереси солідаризують з князівсько-дружинним устроєм, вони входять в княжу дружину, оточають князя, і князь стереже їх інтереси, як то дає себе знати і в законодавстві.

Сі верхні верстви — князі, дружина, боярство — ведуть переважно політичну й культурну роботу в давній Русь. Вони складають ту простору державу й захожуютьця коло її утриманя; вони держать в своїх руках ту широку торговлю і дають рух промислу й штуці; в сі сфери найраніше знайшло вступ християнство; тут знаходила собі опіку церква, иньшменництво, духовна культура; тут зростала ідея національної й культурної єдності руського народу.

Народня-ж маса здебільшого зоставалась чужою для сего руху, для сих завдань. Політичні змаганя дружини і боярства були її здебільшого несприятливі, витворене широкої держави накладало на неї тільки більші тягари податкові і зміцняло ту князівсько-дружинну верству, що тяжила над нею; загранична торговля, штука, нові промисли були не для народа: він задовольнявся майже виключно місцевими виробами; християнство і его обряди довгий час народ уважав релігією князів та бояр, як то

зауважив в своїм правилі митр. Іоани¹⁾, і тримався дідівських звичаїв; монастирі, церкви, освіта концентрувалися переважно по самих більших містах. Самі ті верстви верхні, цілий той устрій державний були народній масі з багатьох поглядів противні. На лихо в старім письменстві майже виключно заховалися думки, житє тих верхніх верств. Ми так мало знаємо, як жив народ, чого він прагнув, яким горем болів. Ті всі княжі усобиці, поставленя князів і єпископів, далекі заграничні походи, всі злоби дня, що заповняють сторінки наших старих літописів, цікавили, забєрали тільки дуже не велику частину громади, були справді, в значній частині, лише шумовиною, що плила глибоким і тихим потоком. В витийствах давнього книжника, що як бжола звідусіль зберав примовки і апотегми, ненароком і цілком не до речі, прорвався голос, крик тієї народньої маси, що так різнить з цілим дружинним світоглядом того утвору: „не май собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо єго тивун мов вогонь, трутом накритий, а єго рядовичі (урядники) мов искри: хоч би огня остерігся, та від искри не ветерешешся, щоб не попалити собі одежи“²⁾.

Так було не тільки в нас, що устрій державний будовано, нову культуру плєкано й ширено заходами громадської менчости, верхніх верств, незалежно, або й проєто навперєки жаданям або інтерєсам мас громадських. Але як подекуди тих верхніх верств вистарчало на те на цілі ряди віків, у нас єї верстви здалися для того за-слабі. Вся та культура, той лад державно-громадський стояв дуже хистко. Тому було багато причин, зазначимо лише кілька видатчїйших.

Перш за все у нас князївсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народню, не перєняв її цілою системою, як феодализм західний, не пустив глибокого корєня в самий ґрунт; він зоставався чимєсь зверхнім, досєть хистко привязаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарєм своєго ґрунту, своїх справ, і тільки в зверхніх справах стикалася з устроєм княжим. Ніяких відомостей про роздаванє земель князем дружині ми не знаходимо; се не було загострено de jure, лише фактвчно так зложилося. Дружина відбєрала своє удержанє від князя — грїшми чи натуралїями, із особою єго безпосередню була звязана. Вона не могла ієтнувати an und für sich, не могла виступити яко самостїйний, сталний стан, і до громади мала відносини в основі стїльки через особу князя. Инакше було тільки в Галичині, де дружина через

¹⁾ Правило у Макарія Ист. рус. церкви II с. 376.

²⁾ Слово Давїла Заточника, вид. за всіма редакціями Шляпкин, с. 16—7.

історичні обставини злилася цілком з земським боярством, але й тут вона не здобула собі міцного ґрунту в громаді. До того число дружини не було ніколи дуже значне (і то залежало також від способу удержання), а з утворенням тієї великої держави руської розтеклася та дружина по її простору. Тільки подекуди вона могла знайти собі й тут таку підпору в місцевих верствах вищих, яку мала в земським боярстві київським, подекудиж се земське боярство ставало в опозиції до неї (найгостріше се виявилось в Новгороді Вел., де власне, як піде, було зазначено різко демаркаційну лінію між боярством земським і княжою дружиною). По інших землях, менш культурних, боярство земське вже через свою незначність не могло княжо-дружинного елементу значно піддержати. Тимчасом дружина сама слабшала. Князі взагалі біднішають в протязі того періоду й можуть держати все меншу дружину. Се примушувало їх раз по-раз шукати підпори в громаді, що далше, — то більше, тим більше, що обставини коначно того вимагали: неустанна боротьба за столи задля браку якоїсь ясної системи спадкоємства і переходу столів, яку давали хоч би феодальні кодекси західні, з другого боку — також неустанна боротьба з ордами степовими. Під впливом сїх і інших обставин ріжним чином комбинується громадські відносини в поодиноких землях, але взагалі сприяється дальший розвиток князівської власти, князівсько-дружинного елементу; громада прибирає більший вплив, більшу участь в справах політичних.

Але се не веде до зєднання тих двох основних елементів нашого політично-громадського устрою; вони стоять один проти одного, то входячи в колізії, то зходячись в якомусь *modus vivendi*, але завше окремі. Князівсько-дружинний устрій, як ранїйше, лежав тягаром над народом; участь громади в справах політичних зостається чимсь надзвичайним, навіть в землях з більше розвиненим впливом громади, як от в Київщині, а принципом *de nobis non sine nobis* також живо була перенята громада наша, як і громади західні.

Се все споводувало той кризис, якій переживає не одночасно, не однаковим способом вся Русь. На лихо, так мало маємо відомостей з тих часів. Тільки в світлі цілого розвитку історії Русі, тільки з тими аналогіями, які дає пізнійше життя її, можна собі в якійсь мірі їх уяснити.

Як дивно може виглядати на перший погляд та роля пасивна громад в усобицях княжих; те становисько народу при наході татарським, коли громади подекуди волїли лїпше „орати пшеницю й просо“ татарам, аніж корити ся королю руському, і гинули, не

хотячи йому піддатись. Як дивним здається таке легке, без загального народного опору, забранє Київщини Гедемином, Корнатовичами Поділля, Галичини Казимиром. Ми можемо зрозуміти ці факти тільки відкинувши звичайну, чисто політичну вихідну точку в історичних розвідках. Взагалі можна сказати, що народню масу далеко більше цікавлять переміни громадські, аніж зверхньою політики. Що-ж до перва руська громада, так перейнята духом демократизму, рівноправности, самовладности! Раз громада чула на собі утиск, кривду, її мало значило то, хто її тиснув, той чи сей, свій чи чужий; вона мало вважала на переміну зверхности, аби заховані були її громадські і економічні інтереси. Виходячи з сего, зрозуміємо, чому тіж громади, що таку емпатию показували князям, до громади прихильним, важливим до голосу її жаданя громадського, так індиферентно приймали внич князей, їх вступи й упадки. Зрозуміємо, чому самі страшні війни народні повставали у нас на ґрунті переважно громадсько-економічним і закрушувались тільки ідеями національними та релігійними, а так мало робили на громаду вражіння такі важні факти, як унія Люблінська, або зкасованє гетьманщини.

Тому кілька років я поставив гіпотезу, що в Київщині князівсько-дружинний устрій упав зараз по татарськїм находї, що громади, зкориставшись з тієї панїки, яку навели Татари, зкинули з себе зверхність князівську, увійшли в безпосередні відносини до Татар і таким чином придбали собі автономію. Дальші студії затвердили мене в переконаню, що ся гіпотеза найбільше відповідає всему тому, що ми знаємо за ті часи. Таким чином в Київщинї, в тій початковій Русї, в тїм гнізді державного устрою й давньої культури Русї, сей устрій ранїш від усіх захопив кризис. Рівночасно мала упасти й культура, яку плекали верхні верстви суспільности: вони также біднішали, і остаточно на їх пайтяжче відбив ся нахїд татарськїй. Що було за Дніпром — трудно сказати; південна половина Задніпрянщини бодай чи не пішла дорогою Київщини; князівсько-дружинному устрою ще труднїйше було тут задержатись: татарщина дамокловим мечем завше висїла над тим краєм. В Чернігівщинї північній і в західній Русї — на захід від Случи і верхнього Дністра старий устрій задержав ся, хоть і змодифікований. З переходом під зверхність Польщи й Литви, в тих західніх краях на основі того старого устрою розвивають ся нові форми громадських відносин, найголовнїйше — під впливом нового фактора, невідомого доти на Русї — посїдання земського з обовязком служби. Сї нові форми также мало задовольнили громаду, як і старий лад громадськїй. І от на тїйже старїй Київщинї вдруге повстають на-

родні маси — проти устрою шляхетського, що й тут став коренитись і розповсюджуватись, вдруге — на очах історії нашої — маси пробують запровадити лад громадський, відповідний своїм жаданям, своїм ідеалам рівноправности і автономії.

Я вийшов за границі хронологичні свого курсу, щоб показати, як тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Руси, як одні й тіж змаганя народні, одна й таж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах. Тільки з зазначеної точки нам ясно визначить ся ся єдність, сей звязок і заступить механичне сполученє окремих періодів. Народ, маса народня, звязує їх в одну цілість, і єсть і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, успіхом і помилками — єсть єдиний герой історії. Зрозуміти єго стан економічний, культурний, духовий, єго пригоди, єго бажання й ідеали — єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідав тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, о скільки він впливав на стан народа, о скільки сам підупадав впливу громади й о скільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвиваєть ся в верхніх верствах народа, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбиваєть ся в її загально-народнього.

Відповідно цім принципам і в давній нашій історії ми завше повинні мати своєю виходною точкою народню масу. Правда, ми мало маємо відомостей про народ, однако се не перешкажає єму бути тою головною вісю, з якою ми повинні координувати свої висліди. Студиюючи політично-державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народа, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений чи накинений. Вияснити, о скільки відповідав він потребам народним і яке значіне й вплив мав на народню масу. Вислідити по зможі участь народа в політичнім житю і єго відносини до політичних обставин. Се будуть головніші точки, до яких мають вести наші студії. Зверхня політична істория буде нам тільки стежкою до розуміння внутрішньої, а в сій останній, скільки можливо, ми повинні висліжувати те, що належить безпосередне до народа. Подобно тому — і в сфері культурній.

Звичайно, там, де джерела дають материял дуже бідний, мусимо задовольнятись тим, що можна знати, коли не можемо знати

більше, але висловлений принцип з того не втрачає свого значіння, даючи нам критерій, на що повинні ми звернути особливу увагу.

Я мав зазначити коротко, як то було можливо на протязі кількадесять минут, головні моменти в давній нашій історії, що вимагають особливої уваги, і свою вихідну точку в вислідах історичних. На решті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну, спеціально для тих, що мають охоту студіювати зо мною історію *viribus unitis*. Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип — *memini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольнятись, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякий инчий погляд, инча виходна точка в тій справі неможлива, абсурдна. *Півта доміряться!* Наука — се непере-станный скептицизм. Не той недужий, немощний, що застає ця при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я вважаю не потрібним, велике *jugatio in verba magistri* — неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках — слухачах як найбільше і ба жав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово не хитре.

М. Грушевський.

НАУКОВА ХРОНІКА.

Ювілейні видання до історії м. Одеси.

Яковлев В. „Къ исторіи заселенія Хаджибея 1789—1795 р. Одесса 1889 стор. 57.

Маркевич А. проф. Городъ Качибей или Гаджибей, предшественникъ г. Одессы. Одесса 1894 р., стор. 72 (окрема відбитка з XVII т. Записок Одеського товариства історич.).

Надлер В. К. проф. Одесса въ первыя эпохи ея существованія. Одесса 1893 р. стор. 100.

Сего року кінчило ся сто літ з часу засновання Одеси, і ювілей сей викликав кілька праць про її історію. Не вважаючи на свій дуже молодий вік, ба навіть власне своїм незвичайне швидким розвитком, що за яких 50 літ поставив її між першорядними містами українськими, Одеса повинна зацікавлювати всякого, а тим самим і монографії з її історії вимагають нашої уваги. В минулому році і в початку сего професори Одеського університету Ол. Маркевич і В. Надлер (упокоїв ся недавно) видали по монографії до історії Одеси, назвиска котрих подали ми вгорі, і хочемо подати справозданне з їх змісту, прилучивши до них старшу, але аналогічну працю проф. тогож університета Яковлева.

Розправа проф. Яковлева вийшла з поводу столітнього ювілея з часу, як російське військо взяло Хаджибей. Автор подає коротенький нарис історії Хаджибея за весь час до р. 1795, коли став він уже називатись „Одесою“, каже про давнішу людність і торгове значіне пристани, звідки впряжалась не тільки сільські продукти, але в значному числі і невільники. В XVIII в. торгували через сей порт і деякі руські купці (напр. Семел Сеньковський з Єлсаветграду). Коло Хаджибея осілає повагом в XVIII в. доволі значна і заможна людність, переважно руська. По зруйнованню Січі осі-

лись і Запорожці — одні на Пересні, пичі — де тепер хуторі Нерубайські та Усатові. Взагалі автор, як і личить об'єктивному історику Новоросії, підкреслює той безперечний факт, що околиці Одеси та її взагалі Поворосію залюднили переважно Українці. Але сих мешканців Хаджибейських спіткала недоля: багато мусіли кинути заселене місце; „коли уряд, каже д. Яковлев, розпочав в ново надбанних землях кольонізацію заграничну та з вибору Німців широко вимежував найкращі ґрунти; між инчого в околицях Одеси багато сих ґрунтів були вже почасти залюднені і оброблені вільними мешканцями, що на жаль не забезпечили свої займанщини юридично і через те мусіли покинути їх приходцям, що стояли під особливою опікою і тїшились надзвичайними привилеями; і руським мешканцям прийшлося займати менш здатні ґрунти, або осідати на маєтностях, що щедрою рукою роздано було ріжним військовим та адміністративним урядникам“ (стор. 16).

Р. 1789 Хаджибей опанувала Росія Автор розповідає про заходи урядові коло сего міста — будівлі, залюдненє, торгівлю. На останку каже про ролю російських війск в житю Хаджибея, і закінчує свою розправу такими словами:

„Трудно було заховати справедливі відносини і форми в випадковому натовпі ріжноплемінного люду, більшість якого дивилась на перебуванє своє в новому місті, як на дочасне, бо прийшло тільки спробувати щастя, а потім зараз же перейти в більш упорядковані місця, — в місті, загальний вид якого давав з себе не то військовий стан, не то великий ярмарок, де не було ще і одної постійної церкви, де навіть жінки були чимсь рідким, але де вже доволі було шинків з дешевою горілкою — а такою була і Одеса до запровадження в ній першого маїстрата“.

II.

Переходимо до праці проф. Маркевича. Праця совісна, і Одесити з великим інтересом прочитають сей твір, що й про науку стає доволі таки коштовним придбаннем. Автор взяв ся вистежити і з'ясувати низку таких питань, що до него або зовсім не здійснено вченими, або про їх було говорено тільки між инчим; на більшість таких запитань він відповів доволі вдатно. Треба зауважити, що д. Маркевич картину минулого життя попередника в Одеси мусів складати з вельми убогих жерел, а часом мусів инде ужити самих тільки гадок, як про се і сам він каже на стор. 49.

На жаль д. Маркевич, перенявшись думкою, що м. Качибей в старовину був не там, де звичайно єго показують, себ то не там,

де сегочасна Одеса, а на похилости Жевахової гори до Хаджибейського лиману (до XVI в. лиман був злучений з морем), поклав велику силу праці, щоб довести отсю свою думку. Питанне про сампередне місце м. Качибєя не має великої ваги в історичному життю останнього, а про те письменник поклав на него добру частину свого твору. І щож? Не вважаючи на усі наведені ним аргументи, читач усе таки не переймаєть ся думками автора.

Коротенький зміст твору д. Маркевича такий:

Сказавши кілька слів про джерела та підручники для історії м. Качибєя, автор оповідає нам про здобутки своєї праці: 1., більш правдиве показанне місця Качибєя, 2., зауважає, що Качибєй і Качибєєво городище — з одного боку і Качибєїв маяк — з другого хоч і були близько один одного, але не на одному й тому-ж місці, і мали неодинакову історію, 3., приводить нові догадки про заснування міста, і на останку 4., робить лучче, ніж се було досі зроблено инчими, вясненне торговельно-промислового значіння міста.

Свій вислід письменник доводить до 1791 р., себ то до Яського миру, коли Гаджибєй перейшов під Росію і життя его приняло инчий характер. Начинає автор з найдавніших часів. Він гадає, що місце (похил Жевахової гори та Хаджибєйського лиману), де перегодом з'явилося литовсько-руське місто Качибєй, за давніших часів було посїлками, що мали торгове значіння. Не можна запевне визначити, коли засновано тут Качибєй. Перша, найраніша звістка про него належить до 1415 р. В сьому році, як свідчать Длугош і Кромер, Ягайло послав з Качибєя на кількох кораблях хліб у Константинополь, що тоді Турки держали в облозі. З отсіх звісток Длугоша і Кромера знати тільки те, що Качибєй р. 1415 був вже значним торговим портом, через него з Поділля йшов хліб до византийських портів. Значить треба думати, що він існував раніш 1415 р., себ то під кінець XIV віку. Але перш ніж зробив ся містом і портом, Качибєй певне був просто селом, значить існував раніш кінця XIV в. Виникає запитанне, хто-ж першим оселив ся тут? Деякі вчені думають, відповідно гадці письменників XVI в. Сарницького та Стрийковського, що осадчим Качибєя був Качибєй, старшина одної татарської орди, з тих що кочували по південних степах України. Професор Маркевич подає иншу гадку. На его думку таким осадчим були переселенці з првидістрианського села Качебієва (воно існує і тепер), що належало (в половині XVI в. запевне) Язловецьким. „Коли по тім“, каже автор, „в кілці XIV в. і початку XV в. Понизє відійшло до великого князівства Литовського, Язловецькі, що в XV в. були старостами та воеводами подільськими,

затвердили своє право і в кольонії свого Качибєя придністрянського — в Качибєї „Чорноморськїм“. Імя митрополїї перейшло і на новоселицю. Ще ранїйш, закїм отєя новоселиця перейшла до Язловецьких, вона зробила ся містом.

Автор обережно висловлює свою думку, називає єї домислом, але уважає єї більш певною, нїж думка польского історика Марїана Дубецького, що нїби Качибєї осадив якийсь Коцюб Якушинський.

На мою думку обидві гадки мають мало певного.

Місто, що розкинуло ся на похилї Жевахової гори до Хаджибєйського лиману, через який час стало страчувати своє портове значїнне через те, що з'явив ся пересип між морем та хаджибєйським лиманом. Місто, рушаючи потроху на південний захід сонця, на сам кінець повинно було спинити ся по березї біля Хаджибєйської затоки верстов за три від старого міста, з яким усе таки єго звязували слободи, хоча й недуже густі. Тепер вже, щоб вказати судам, де новий порт, треба було постановити маяк, а такого маяка, каже автор, зручнїйш за все було збудувати на горі, що панувала над затокою, і ближча до моря, нїж Жевахова гора. Будівля маяка, як думає автор, потягла за собою переселеннє з Пересипа на сєгочасний Одеський похил. А се ще більш шкодило значїнню попереднього Качибєя.

Таким чином на Одеськїй повишенности зросла слобода і отсю то слободу з портом король Владислав III. р. 1442 віддав держати до життя одному з Бучацьких; а попереднїй Качибєї дістав ся Язловецьким, що уже володїли і Очаковом. З початку XVI в. Качибєї був уже під Татарами, але з того часу від його віддїлив ся Качибєїв маяк (і сельце біля него), що все ще належав до литовсько-руського князївства. Доказ на се автор бачить в умові короля Жигмонта I з ханом Сагїб-Гіреєм р. 1540, де згадують ся Качибєї та Качибєїв маяк, яко два самостїйних пункти. Д. Маркевич запевняє, що з початку XVI в. Одеська територія розпалась: схїдня її частина з Качибєєм дісталась Татарам; захїдня-ж з Качибєєвим маяком зісталась за Литвою. Татарський Качибєї в половинї XVI в. задержав ще вагу значного центра соляної здобичї та торгу, але під кінець того віку він перестав бути портом, а потім і фортеця єго зруйнувалась, і став він Кочибєєвим городищем. Щож до польского Качибєя (Качибєєвого маяка), так Рїч-Посполита втратила єго в кінцї XVI або з початком XVII в. укупі з иншими своїми землями біля Чорного моря. Сей Качибєї зробив ся простим татарським селом й істнував в XVII і XVIII в., як се знати з вісток московського гонця Айтемирова, що прожив у Криму з 1692

по 1695 р.; знати се і з карт XVII та XVIII в. (Сайсона сина, Ван-Келена і инш.)

В XVIII в., коли теперішня околиця Одеси (тоді Едісан) була вже доволі залюднена, татарське село Качибей стало значним торговим пунктом, а коли Турки р. 1764 збудували фортецю, то й військовим. Нова фортеця, що Турки назвали Елі-Дуня, небавом втратила свою назву і задержала попереднє — міста Качибєя, або як вимовляють Турки — Гаджибєя (Хаджибєя).

Околиці сеї фортеци р. 1769 за час війни з Росією були вельми зруйновані Запорожцями полковника Семена Галицького, що подав у Кіш цїкаві відомости про свої справи, а р. 1774 російське військо під урядом князя Прозоровського укупі з Запорожцями кошового Калнишевського захожувались підбити Гаджибей, але удачі не було.

А проте р. 1774 Гаджибей таки підбїло московське військо укупі з Запорожцями, та небавом по Кучук-Кайнарджийській умові Гаджибей знов зістав ся під Турками.

Автор в подробицях описує плян Гаджибєя в XVIII в.; подає звістки про мешканців. Татар та Турок, опріч залоги, було небагато, кілька сотень. Тут навіть не було мабуть і мечети. Окрім Татар та Турок в Гаджибей жили Греки, Волохи та инші східні християни — турецькі підданці; були ще — жиди та караїми. Сюди наїздили польські, і „навіть може бути“, каже автор, і „західно-європейські крамарі“. Жило тут небагато і „русских“. Автор думає, що отей „русские“ переважно були утікачі з українських земель Речі-Посполитої або і Російської Держави, але „могли бути“ і Москалі.

По переказам, так частива Запорожців, по зруйнуванню Січи, перейшла до Тілігула, а звідтіля до теперішньої Одеси, де і осїла ся попереду на Карантинній балці, а потім на Пересипі.

„Рускі“ переселенці рідко приходили сюди з сімєю, більшість їх були люди нежонаті і уже тут шукали вони собі жінок „де і як Бог пошле, не гнудючи і нехрещеними“. Багато жило невінчаними, бо нікому було вінчати, бракувало православного духовенства.

Місцевий торг був незначний. В край з Гаджибєю і єго околиць головним чином вивозили сіль та рибу. Що року з України по сіль чумаки йшли до Гаджибєю. До р. 1775 сюди-ж по рибу, сіль, хліб, масло та смухи приходили і Запорожці.

Геть значнійший був транзитний торг Гаджибєя: єго вивіз до Туреччини та привіз з неї. Через Гаджибей вивозили до Туреччини

хліб з польської України (з Брацлавщини і Уманьщини, інколи з Галичини та з Волині). „Здається“ — каже автор, туди возили і борошно. Деякі продукти вивозили і з Єлисаветграду, на решті до Туреччини возили і невільників. З Туреччини привозили вина, садовину (апельсини напр.), бакалію, східні ласощі, різноманітні вироби і т. п.

Розвитку торгу Гаджибея між иншим шкодило те, що вітри непокоїли кораблі в затоці, а шляхи суходолом, що вели до Гаджибея, були небезпечні; се треба сказати навіть і про половину XIX в. Автор словами Скальковського розповідає, що дідичі південних країн посилали через Балту до Гаджибея хліб та інші продукти в супроводі зазброєних людей.

Повідавши про життя господарське Гаджибея і його околиць, автор розповідає в подробицях далі, як Гаджибей перейшов від Турок під Росію, як де-Рібає облягав і взяв гаджибейську фортецю. Гаджибейські мешканці, після зруйнування міста, розбіглись і поховались в ближших степах; деякі навіть утікли в Туреччину; невільників ослобонили. Однак, коли в Гаджибейі все утихомирилось, утікачі стали вертати ся, і багатько з них почали навіть змагати ся про свої права на житла, зруйновані підчас штурму фортеци. Деякі з тих, що вернулись і раніш торгували в Гаджибейі, знов почали торгувати. Місто стало потроху оживати. А по околицях его, каже автор, „сільська господарка, треба думати, і не зупинялась. В Гаджибейі як і перш простували переселенці; тут таки селили ся і Запорозці, що чимало помогли звоювати его.

На останку автор подає витяг з одного документа р. 1791 (оголошеного проф. Яковлевим); в документі тим маєм характерну картину Хажибейського життя 1789 – 1791 р.

Р. 1791 оден офіцер, сержант, лікар а з ними солдати та матроси приїхали на хутори по сіно та по жито. Господарі почастували гостей вином та ин. Гості стали допитувати ся у господарів, чому вони живуть з невічаними жінками. Діло скінчило ся на тому, що гості схопили молодниць та дівчат, три кожухи та пять свиток своїх гостинних господарів і, не заплативши за сіно, жито, вино та горілку, поїхали собі в Гаджибей; солдати навіть стріляли по тих селянах, що гнались за ними. Один з ограблених прибув на другий день до міста і тут від вартового довідав ся, де заховане забране силоміць жіноцтво і де з ким з них бачив ся, однак побалакавши з ними пересвідчивсь, що вони не хочуть вертати ся з свого полону.

В додатку до свого твору автор розв'язує питання: чи був коли небудь приказ про переіменування Гаджибея в Одесу? він відповідає, що „ні приказу, ні взагалі спеціальної постанови, щоб переіменувати Гаджибей на Одесу, зовсім не було“.

На сам кінець скажемо від себе, що хоча праця д. Маркевича і не без помилок, але-ж ледві чи є в світі така солідна праця, щоб була без помилок. Помилки д. Маркевича дрібні, великої ваги не мають і може вони просто ні що більш як lapsus memoriae, тим то я їх не показую.

III.

Праця проф. Надлера, як і праця Маркевича, написана теж з приводу столітніх роковин Одеси. Перша частина його праці обіймає історію Одеси з початку заснування міста до царювання імператора Олександра I; друга головним чином обіймає діяльність герцога Рішеле, яко „градоначальника“ Одеси.

Про долю Одеси після Рішеле автор хоч і згадує але вельми коротко.

В першій частині автор, указавши на той інтерес великий, який має історія Одеси, та на традиційні погляди на ту історію, розповідає далі про завойовання і заселювання так званої „Новоросії“, про погляди людей державних XVIII в. на колонізацію і осаду міст, знайомить нас з географічним положенням Одеси, відповідає на питання: чи на тому місці, де стоїть Одеса, були в давнину селитьби єлпнські і короткими словами переказує загальновідому історію попередника Одеси міста Хаджибея.

Ті вісти, що переказує проф. Надлер, не нові: здебільше він взяв їх з загально відомих творів по історії Одеси: Скальковського, Бруна, Орлова, Смольянинова, Яковлева. Проф. Надлер старим звіткам падає тільки нової фарби, уживаючи на те реторичних пристроїв, напр. говорячи про торгові обороти Одеси, він називає їх кольосальними, разом з думкою про Одесу у него у виображеню встають „величавые образы царственной жены“ і т. ин. Автор не згожується з традиційною думкою про те, що Одеса „з самого початку свого пішла ступнями гіганта по шляху розвитку свого“ і що „Дюк де Рішеле від великодушного Олександра I — добув кольосальних засобів“.

Зупинім ся трохи коло деяких думок і поглядів автора, висловлених в 1-ій частині його твору, і погляньмо, чи можна з ними згодити ся.

Засноване Одеси проф Надлер відносить до тої епохи з історії російської, що, як каже він „поправді може називати ся епохою колонізації“ і „градостроєнія“ (стор. 6). Чи сими-ж словами сказано що будь визначене? Хиба „колонізація і градостроєніє“ характеризують тільки кінець віку XVIII? і хиба тільки се характеризує в історії Росії кінець віку XVIII?

„Держава, каже далі автор, що склала ся проквільно серед болот і гаїв півночи, побідно поширила межі свої по самі береги Чорного моря. Вона орудує тепер мільонами десятин степу травяного, такого що до него ніколи не торкав ся плуг хліборобів; бо від самого свого створіння степ той не зазнав инчої людности, окріч перехожої“. Як бачимо, так автор забув наче про Геродота та про его звістки, про те як частина Скитів, що залюдняли наші степи, працювала і над хліборобством! Автор піби забув взагалі про історію, яка повідає нам; що і до Різдва Христового і по Різді степи наші були залюднені і залюднені нарсом переважно осілим, а не перехожим; на останку, що доки ще показали ся в степах наших Печеніги, потім Половці і на останку Татари, були селница по берегах Чорного моря — так званої Чорноморської Руси Забув професор Надлер і про діяльність князів литовсько-руських, що піклували ся над колонізацією степів; забув він і про славетних лицарів запорожських. Тим то він на стор. 7 і каже „що по степах швіденно-українських майже не було людности осілої, а на стороні 14 додає: „здебільшого руські поселенці пильнували не селити ся в самому Хаджибею (підчас пановання Турків), а осажували хуторі на околицях міста. Тут їм можна було займати скільки хотіли землі; кохали ся в хліборобстві, до якого вони були призвичаєні, і жили собі вольно геть від усяких утисків. Отсі хліборобські колонії були єдиним і міцним континентом хаджибеївської людности“. З отенх слів автора виходить супротилежне тому, що він попереду говорив; виходить, що шпрочезні степи наші бачили в свій час не тільки перехожу, але і осілу людність.

„Тепер вона (держава Російска), каже далі проф. Надлер при-дбала собі устя і низову течню кольо осалних річок“, себ то нашого південного Богу і Дністра!! Про них читаємо далі: „гігантські річки текли по мертвій пустелі“. Тут автор знов забув, що отся „пустеля“ в XVIII віку геть не були мертвою: близше до моря її займали житла перехожих Татар і тої різноманітної людности, що сподівала ся під протекцією Криму знайти тут для себе житте вільне; обшир же північний тієї „пустелі“ займали „вольности“ Запорожців, котрі пильнували, щоб на свої паланки закликати

людність осілу та розвинути тут — скільки спроможно, скотарство, рибальство і хліборобство (див. Вольности запорож. козаковъ, Еварницького, стор. 21).

Погляд автора на колонізацію степів чужинцями теж здається нам непевним. „Хоч би що там не казали прихильники строгої засади національної, каже проф. Надлер „але колонії чужинців у Новоросії своє діло зробила“. — Певна річ, що вони своє діло зробили, але чи з того діла стала ся певна користь, як запевняє автор, тому краю, що їх прийняв до себе, се ще річ геть непевна! По думці проф. Надлера, колонії чужинців „були трохи чи не першими піонерами культури в нашому краю; вони зробили перший рух до розвитку хліборобства“ (8). Чи дійсне воно так було? Новоросія — певна річ — геть би більш надбала собі культури, колиб переселенцям українським уряд наділяв був хоч частину тих привилеїв і ріжноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних.

Не можна також згодити ся з автором, що уряд російський піклується про „люблених дітей“ своїх: Катеринослав, Херсон і Миколаїв, мало уважав на Одесу. Нам не треба наводити фактів, що нівечать таку думку; бо трохи низше, сам автор подає їх. Напр. на стор. 23 він каже, що уряд видав трохи що не два мільйони рублів на спорядження в Одесі порта і адміралтейства, та на будівлю казарм і маґазинів. Хибаж видати таку, як і сам автор каже, значну суму грошей — не значить уважати на місто, що тільки що засновувало ся? На стор. 26 проф. Надлер каже, що уряд піклувався, щоб швидче місточко Хаджибей зробити містом. Значить уряд звертав не малу увагу на сей самий Хаджибей. На стор. 31 — вказавши на здобутки народної переписи, що була зроблена будівником Одеси, адміралом де Рібасом, в 1795 р., проф. Надлер каже між иншим: „уряд повинен був допомогати людности, а перш за все потурбуватись, щоб торг розвив ся вільно, бо він є головне джерело життя людности. Дійсне уряд запомагав містови, бо принаймні видавав великі гроші на будівлю порта; доволі щедро роздавав значні кошти на допомогу емігрантів та поселенців, на будівлю церков, громадських і навіть приватних будинків; також уряд брав на себе нічі заходи, що сприяли розвитку міста“. Отже отсі слова автора зовсім нівечать попередній его погляд на відносини уряду до Одеси. Справді, коли царював Павло I, то Одеса на якийсь час збулась ласкавої допомоги вишого уряду, про се і сам автор каже напр. на стор. 40.

Висловивши, що про „історика сегочасної Одеси байдуже усі догадки та гіпотези учених про те, чи існувала, чи не існувала в давнину еллінська колонія там, де тепер Одеса (як то доводять декотрі на основі находок в місцевості Одеси), д. Надлер приступає до Хаджибея, „історія котрого, як він певно спостерегає, безпосереднє та тісно звязана з історією Одеси“ (11). Автор справедливо не вважає на думку польських письменників, що кажуть ніби Хаджибей чи Кацюбей осадив шляхтич литовський Коцюба Якушинський (11.) і каже: „чи не буде простійше думати, що Кацюбей осадили Татари?“ (12). Звісно, що така думка доволі певна, але авторови годилось би додати, що висловлено єї геть далеко поперед него, і висловили її польські письменники XVI в. Сарницький та Стрийковський.

В XVI в. Качибей був вже під Татарами, хоча й невідомо запевне, коли властиво він перейшов до них, а потім до Турок, що збудували тут р. 1764 фортецю, певнійше замок, або форг. Поблизу останнього притулилось татарське село. Життя тогочасного Хаджибея, як каже автор, „визначало ся стурбованим, наполовину кочевим характером“ (13). Найпаче-ж не гаразд було зимою в Хаджибей, коли ні одне судно не відважувалось зайти до затоки, зовсім не захищеної від вітрів: північного, північно-східного і західного. А прецінь же не тільки зимою, але і впродовж цілого року торг в Хаджибею не визначав ся жвавим рухом. „Небагато шкіперів, що відважувались провідувати не гостинні береги Чорного моря“, каже автор, „занадто неохоче завертали до Хаджибея“ (13). Отже д. Маркевич, навпаки, повідає що инче. В своїй праці „Городъ Хаджибей или Качибей“ проф. Маркевич доводить (і на нашу думку — доводить впевняючи), що торг Хаджибея по морю, привіз з Туреччини і вивіз туди, стояв доволі значно.

Татарські мешканці, що „гніздили ся під захистом турецького замка“ (14) переважно розвозили товар. Але не саміж тільки Татари жили в Хаджибею: „побіч з ними з давних давен уже почали селити ся і „руссіє“ (14), що приходили з польської та російської України і навіть з Московщини“ (14). Таких переселенців більше прибувало, після зруйнованя Січи, коли частина Запорожців („старих(!) синів вільної Січи“) „з дозволу турецького паши оселила ся то на Перекопі, то по балках, що впадали в Хаджибейський лиман“ (14). Переселенці осідали переважно хуторами навкруги Хаджибея і тут займались хліборобством.

14 Вересня 1789 російське військо під командою віце-адмірала де-Рібаса¹⁾ забрали Хаджибей штурмом.

Автор запевняє, що штурм Хаджибея „не належить до видатніших подій другої війни проти Турок і забране нікчемного турецького замка не звернуло на себе уваги сучасників“ (15). Що се й геть-то не так, дуже добре доводить д. Маркевич в своїй, наведеній раніш праці, де, між инчим, він каже: „взагалі за часів сеї війни вчинки біля Гаджибея звертали на себе велику увагу — се знак, що вороги не абі як дивились на Хаджибей“ (50). Само по собі, що Росії не можна була орудувати Хаджибейським лиманом, не забравши Хаджибейської фортеці, та й сам автор вказує на вагу володіння останньою, наводячи слова інжинера де-Волана (16): „Хаджибейську затоку і Турки вважають за дуже важний пункт. Сей пункт треба лічити в системі оборонній, що повинна закластись як наслідок нової межі... Ворожій флоті сей залив був пристановищем та захистом; опанувати його а ж геть-то важно“. А як що се так, то те, що взято Гаджибей штурмом, повинно рєєструвати ся до видатніших подій другої турецької війни.

Після Яської згоди уряд думав заснувати в Хаджибеї пристановище морякам, що відбули службу, переважно Грекам, що служили в флоті на Середземному морі, але „сеї проєкт“, як каже автор, „через недовгий час залишено і замість него р. 1793 зарєєстровано Хаджибей до третьої охоронної або двістрової лінії і призначено збудувати тут фортецу“ (16). Останнє було виконано 1793 та 1794 рр. До заново збудованої фортеці прийшло військо, і „в бідному татарському містечку закипіло бучне таборниче життє“ (17). Отсе-то „військо занесло в Хаджибей перші початки громадського життя“ (17) — з'явилась православна церква, відчнено перший шпиталь, настановлено було поштілонів, щоб розвозили не тільки урядові, а й приватні листи. Але укупі з сими добродійними початками громадського життя військо занесло й такі початки, що хаджибейській людности завадило та, мабуть, і примусило мешканців Хаджибею, що жили в нему ще до російської волі, пожаліти, що не Турки панують над сім містом, „Військовий елемент“, каже автор (17), „рішучо почав кермувати містом. Окрім військової в Хаджибею на той час не було другої старшини, а військова старшина не

¹⁾ Де-Рібас не був тоді не то що віце-адміралом, а навіть і контр-адміралом. Контр-адміралом его настановлено з генерал-майорів 1792 р. 22 листопаду. Днв. Документи, относящієся къ исторіи г. Одессы, Зап. Од. общ. истор. и древ. т. XVI стор. 3.

завсїгди визначала ся справедливістю та пильністю, а що гірш за все, так вона не дуже то дбала про дисциплїну в самому війську“. Усе се вело до того, що „утиски спокійних мешканців були самими звичайними з'явищами, і не в дивовижу робились серед білого дня. Сама старшина давала зразок своїм підручним найганебнїйшої та нічим не виправданої самоволї. В лїтку військова старшина захоплювала сїнокоси та криниці, з яких користувались водою мешканці, і силоміць не давали їм косити траву і брати воду. По сусїдних же хуторах окремі ватаги мародьорів справляли зовсїм сталі грабїжі та насильства“ (17). Нічого казати, добрі початки громадського життя насажувало в той час в Хаджибеї роспійське військо!

Отакий лад панував в Хаджибею, доки вищий уряд не постановив збудувати тут місто та порт.

Ще р. 1792 було постановлено на чергу питанє про військовий та торговий порт на Чорному морі. Автор каже, що спершу думали збудувати такий порт в Херсонї, потім в Миколаєві, а на останку зупинились на Одесї. „Не трудно було довести, що Хаджибей“, каже автор, „в сему разї має найбільш переваг, і перш за все вигода та дешевина... Щоб збудувати в Хаджибею військовий порт, зовсїм не треба було ні морських каналів, ні яких инчих будівель, що коштують дорого“. Звичайно, автор, кажучи се, забув про те, що він казав про невгоди Хаджибейської затоки: „особливо тяжко було в Хаджибею зимою“, розповідав він, „коли ні одне судно не відважувалось зайти в затоку, зовсїм незахищену від північного, північно-східного та західного вітрів“. (18) Щоб захиститись від сих вітрів, треба було збудувати мол, а на се треба багато часу, а ще більш грошей. О скільки потім діяло йшла будівля одеської затоки через одну тільки трудність її, сам автор вказує на стор. 31 („портові будівлі виводились занадто повагом і навіть з початку XIX віку затока не була ще певним та вигідним пристановищем кораблям“).

Відомо, що проти заснованя порту в Одесї був адмірал Мордвінов, але думка де-Рібаса та інжинера де-Волана, що обстоювали Одеський порт, каже автор, „о стільки переконувала, що цариця згодилась з нею, і вже 27 мая р. 1794 видала наказ, щоб будувати місто й порт в Хаджибеї“ (19). Тут не йшло про певність думки, а головним чинном про каверзи, що де-Рібас чинив проти свого ворога в-адм. Мордвінова; де-Рібаса-ж підтримував могутний тоді Зубов. Автор помічає зовсїм справедливо, що „ні цариця, ні ті, що стояли близько до неї (на чолї-ж між ними був фаворит Катерини

Платон Зубов) особисто нічого певного не відали про Хаджибей та его місцеві умови“ (20). Царця думала про се так, як розповідали де-Рібас та де-Волян, а з ними зовсім згоджував ся і Зубов.

Не буде зайвим подати тут думку Вігеля, що був начальником в Керчі р. 1827: „Такими портами (як Одеса)“, каже він в своїй „Записці о Керчи“, написаній р. 1827 (днів. Чтен. Москов. общ. истор. и древн. кн. I. 1864 р.), „усипані усї береги Чорного моря: куди не кинь, скрізь можна збудувати похожий на него, зо всіх боків не захищений від вітру, порт. Господь его знає, яка була думка у де-Рібаса: нсвже одне тільки бажання брехати“ (49). Далі -- „Одеса стоїть біля відкритого моря; штучний порт її з двома молами, що коштують занадто дорого, існують трохи більш 20 років, а вже місце між молами та навколо їх заносить піском та мулом, та що року міліє Час покаже, що треба кинути Одесу, або потратити ще міліони, щоб далі протягнути моли“. І справді, час показав, що безпремінно треба втратити великі кошти на Одеський порт. Деж та дешевина, на яку вказує автор, як на одно з головніших переваг, що були в Хаджибею, а не в Очакові або Кінбурні?

В наказах, виданих 27 мая 1794 р. Зубову та де-Рібасу, говорить ся про будівлю в Хаджибеї „військової гавані укупі з купецькою“, але автору чогось здало ся, що в Хаджибею „думали збудувати перш за все військовий порт“, а „вже укупі з головним ділом, як кажуть, між иншим, хотіли скористувати ся новим портом і для торгу“ (20). Нема ніякого приводу таким чином вияснити наведені низче рескрипти, де просто вказуєть ся на військове та торгове значінне сего нового порту. На доказ сего наводимо лист Зубова з 30 мая р. 1794 до Мордвінова. Зубов, пересилаючи до Мордвінова копію з указу 27 мая 1794 р. пише до него: „Знаючи про вашу потужливу щирість на користь державі і особливо до розповсюдження торгу, що знайде в новому місті усю потрібну користь та ще підпертий та захищений старшиною, скоро пролле богатства та достаток на усю тамошню околицю, я маю надію і вірю, що заснування нового порту вам дуже приємно“ (див. Документи, относящієся къ истор. Одессы. Зап. Од. Общ. ист. и др. т. XVI стор 61). В сему листі сказано саме про торгову вагу нового порту. -- Та й автор, на стор. 50, каже: „усї сї заходи вказують на твердий замір Олександра I, скільки мога, скінчити діло, що розпочала Катерина II, себ то, яко мога швидче, зробити з Одеси важний торговий порт“. Значить тоді, як рішали питання про будівлю порта в Одесі, то однакову вагу надавали торговому та військовому значінню Хаджибея.

Розглянемо далі зміст останньої частини I глави. Автор розповідає про роботи над будівлею порта, про кошти, призначені на це діло, та про задачі, що покладав уряд на будівничого Одеси де-Рібаса, про жите та характер останнього, про його військові події та дипломатичні заслуги, про відбудоване міста та роздачу учасників приватним людям під будівлі, про те, звідкіля з'явилося імя „Одеса“. Автор наводить кілька оповідань про те, як переіменовано Хаджибея на Одесу. Ні одно з цих оповідань не викликає до себе віри, бо з них можна тільки довідатись про те, що де-Рібасу першому впало на думку переіменувати Хаджибей на Одесу, і то тоді тільки, коли він доводив Зубову, що треба-б було поселити в Хаджибею та його околицях Греків та Альбанців, що служили Росії в останню турецьку війну і по мировій згоді повинні були на завше залишити рідну країну (28). Признаємось, що трудно сказати, що небудь певне про таке малозначне питання.

Далі автор розповідає про урядові накази, з яких ясно видно замір „обернути Одесу в грецьку колонію“, говорить про діяльність де-Рібаса в сему напрямі, про організацію ним грецького дивізіона та „окремої комісії“ для Греків та Альбанців, щоб доглядала діла грецьких переселенців, про ознайомання в червні р. 1795 народного перепису в Одесі та заснування тут магістрату, де судили ся-б діла тих поселенців, що не служать у війську (30).

Але автор дуже скептично дивить ся на користь для міста з діяльності висшої місцевої адміністрації і каже: „на папері усе було гаразд, усе поступало в тогочасній Одесі; але на лихо увесь отсей гаразд і розцвіт істнували більш на папері та в думках адміністраторів, ніж в дійсности. А дійсне Одеса була тим самим, як і попередник її Хаджибей“. До такої невігідної для тогочасної Одеси думки, між иншим, довів автора народний перепис, що був в Одесі р. 1796. З сего перепису знати, що в Одесі було людности 2349 чоловіка; усі вони переважно були втікачі та переселенці, та ще до того більшість бідноти (31).

Становище нового міста було вельми скорботне і уряд повинен був допомагати і справді допомагав йому, але, як каже далі автор, усі мудрі заходи „в більшости не досягали своєї мети“ (31), а не досягали, між инчим, через нездатність та надзвичайну нечесність місцевої адміністрації. Як на зразок, автор вказує на вчинки „почетителя“ над єдиновірними нам поселенцями, грека Панаса Кесоглу, що „на еміграцію та переселенчеські діла взагалі дивив ся як на джерело власної користі (32) і дозволяв собі надзвичайні надужиття і кривди (33); про те до самої смерті він пишив ся довірем

висшої адміністрації“ (33). Кесогло, каже далі автор, не був чимсь надзвичайним між тогочасними адміністраторами та діячами Одеси; навпаки він був тільки найкращим типом того „доброго старого часу“ (33).

Звісно, що за таких адміністраторів становище міста не могло бути добрим, а се офіційно стало відомо зараз же після смерти Катерини II, коли Павло I зсадив з посади де-Рібаса, зупинив будівлю міста та порта і звелів ген.-лейтенантови Бердяєву (а той совітнику Вознесенського губерського правління Лореру) зробити ревізію Одеси. Здобутки ревізії були прикрі — „перш за все стало відомо, що в місті над усім панує повний хаос“. Дякуючі таким здобуткам, Павло I заходив ся робити радикальні відміни в Одесі. Але „зроблені реформи, каже автор, не спроможні були радикально змінити тогочасних одеських порядків“ (36), і Одеса же більш та більш підупадала (37). Тоді одеський магістрат, щоб поправити діло, ужив останнього заходу: постановив узяти ся за будівлю гавани і звернув ся до Павла I, щоб він пожичив містови на 25 років 250 тис. карб., а крім того, щоб зазначити своє вірнопідданство, послав у Петербург нарочитого, щоб відвіз до царського двору 3000 помаранч. Цар Павло I був дуже задоволений таким подарунком і особливим рескриптом на імя бургомистра Одеси Дестуниса заявив мешканцям своє благоволеніє та вдячність. А 1-го березія виявив те й друге більш реальним способом, бо звелів з державного банку відати Одесі в позичку на 14 років 250 тис. карб. і усеї матеріяли, що зготовила казна на Одеськвій порт (хоч казна заплатила вже за їх гроші), — і протягнув пільги, якими користувалось місто до сього часу, ще на 14 років.

По думці автора, сю постанову треба уважати за поворот в історії Одеси. Але для повного перерожденя Одеси не досить ще було ласки Павла I. Автор каже: „треба було ще цілої науки заходів уряду, а ще більш потрібна була система, що викликала-б серед мешканців сталу самодіяльність, — що привабила-б до заново збудованого торгового міста зо всіх боків нові сили, що не тільки дала-б сім силам потрібний їм простір, але зараз же напутила-б їх діяльність на справжню користь не тільки міста, але й усеїї околиці“ (41).

„Така система“, як каже автор, „настала в Одесі з того часу, коли правителем міста Олександр I постановив дюка де-Рішеле, що й став справжнім осадчим Одеси, винним її швидкому та ріжнорізноманітному розвитку“ (41)

Отсеми-то дяку де-Рішеле автор і присвятив майже усю другу главу. Ся глава — лучча частина праці д. Надлера, не вважаючи навіть на те, що і тут є багато тих самих хиб, які трапляли ся в першій главі (уживання автором гучних слів, суперечка самого з собою та ін.). Справді друга глава є панегірик Рішеле, але Рішеле дійсно був о стільки видатнішим чоловіком за свого часу, так багато зробив добра для Одеси і навіть усеми Новоросійському краю, що навряд чи хто з читачів уважить за особливу вину авторови його панегіричний тон в тій частині його праці, де він розповідає про діяльність Рішеле.

А проте зауважимо на деякі збільшення, що вжив автор.

І ся перша глава, рівняючи її до другої, здаєть ся нам наче попередне слово, де автор хоче намалювати те сумне становище, в якому була Одеса, поки не прислано туди герц. Рішеле: він-то і вивів її з такого становища. Се саме запевняє автор, напр. на сторони 41, говорячи, що Одеса, аж доки не приїхав герцоґ, була нікчемним містом. В отсих словах автора єсть дещо правди, але і діяльність Рішеле дуже збільшена.

Задля слави Рішеле автор готовий навіть знехтувати істину. От, наприклад, що він каже на ст. 51. „Край навкруги Одеси та і вся Новоросія була дикою, майже безлюдною пустинею. Певними господарями її були орди на пів диких Нагайців, що переходили по безкраїх степах; села, заселені майже самими утікачами, траплялись дуже рідко“. Що-ж се воно таке? Автор очевидячки, забув про те, що ранійш казав! Куди-ж ділись ті міста, що ще за Катерини II уряд збудував цілими десятками — як говорить автор на стор 8? Деж поділа ся та маса чужеземних зайдів, що тоді-ж таки були покликані зза кордону в Новоросію і тут селили ся? І про се автор говорить на перших сторінках своєї праці! А поселенці (та між ними „старі сини вільної Січи), що оселились по одеських балках, мабуть покинули сї місця“, коли російське військо почало пасажувати в Хаджибеї та по околицях громадське життє?

Вказавши на бідолашне становище Одеси та Новоросії до Рішеле, автор вказує далі „на чудесну метаморфозу“, що зробив герц. Рішеле з містом та краєм за короткий час (майже 11^{1/2} років). Автор, бажаючи возвеличити свого героя, хоч і допускає отсю „чудесну“ метаморфозу, але ранійш, на стор. 40, казав, що „такі метаморфози“ (як зробити Одесу з нікчемного місточка бучним торговим містом) ніколи не роблять ся в одну мить, одним рухом чарівної палиці“. Д. Надлер, щоб затвердити свої слова „про чудесну метаморфозу“, вказує на донесенне герц. Рішеле цареві під кінець

1813 р. Але се донесенне безперечно має в собі чимало побільшень тих зисків, що зробила Одеса та Новоросія за час керування ними герц. Рішеле до р. 1813. Автор не помічає сего, він навіть дорікає герцогови за те, що він потаїв ся в своєму справозданню царевни. Наприклад, він ніби то „промовчав про те, що Новоросія стала культурною стороною з осілою людністю, що заснувались чужосторонні колонії та Кубаньська область, що відродив ся Крим, що в усему краєви з'явилась раціональна господарка, що усе те і багато деяких инчих культурних вчинків перш і більш за все зробив він, Рішеле, що се прямий наслідок плодovitой, усесторонньої, невтомної діяльності його“. Нам зрозуміло, через що Рішеле про отсе усе промовчав. Очевидячки Рішеле більше дбав про істину, ніж автор сього твору, і не вважав можливим приписати собі одному те, що зробили для краю і його попередники. Наприклад, хто тепер буде змагати ся про те, що світліший князь Тавриди, безперечно, дуже багато зробив доброго на користь Новоросії? Чи можна-ж забути про користну діяльність для краю таких поважних осіб, як напр. адм. Мордвінов? А цілий гурт другорядних осіб того часу, що працювали на користь Новоросійському краєви — невже про їх можна забути? Дякуючи усім попередникам Рішеле, як і йому самому і з'явилась та „чудесна метаморфоза“, про яку говорив автор.

Потім автор доволі широко говорить про рід герцога, його вихованне, про його життє і діяльність до переходу в Росію і іменованя в Одесу начальником, а ще ширше — про невсипущу діяльність його на користь Одесї та Новоросії (коли іменовано його новоросійським генерал-губернатором) і про справжні причини зиску сеї діяльності. Сими причинами були: 1) особиста удача герцога, його гуманний характер, дякуючі тим ознакам, між иншим, він тішив ся величезною популярністю між людністю Одеси і Новоросійського краю: 2) ті високі світлі принципи, що були підвалиною усього його правління та громадської діяльності, на останку — 3) те довіре, яке він мав у Олександра I, та ті широкі права, що надав йому цар. Усе се, звісно, так! Але авторови треба було завважити тут і на ту думку, що Рішеле досягнув яскравих здобутків в своїй діяльності, дякуючи пробудженню в мешканцях Одеси та края тої самодіяльності, без якої неможливий проїрес, тої самодіяльності, до якої автор закликає теперішних Одеситів, кажучи в кінці своєї праці: „нехай Одесити пригадають, якими шляхами підняло ся і розвинуло ся їх місто, нехай зрозуміють, що їх приплість залежить перш за все від їх самодіяльності,

від певного розуміння своїх інтересів та від непохибного служіння на загальну користь укупі з особистою“. Прехороші слова!

Пожалкуємо тільки, що автор, віддавшись особі і вчинкам герц. Рішеле, не віддав потрібного його попередникам, і, кажучи про скорботне становище Одеси і краю до Рішеле, навмисне згустив фарби. Як би-ж автор відніс ся до попередників Рішеле так, як слід, то прехороше висловив би про блискучі зиски Рішеле і про ту метаморфозу, яка трапилась з Одесою і Новоросійським краєм під кінець керування ними герцоґом Рішеле, і показав би, що „метаморфози ніколи не бувають раптом, рухом чарівної палиці“. А заслуги Рішеле, через такі відносини автора до справи, зовсім не поменшали-б, а навпаки він виставив би їх в їх правдивому світлі.

В кінці твору автор відводить кілька рядків грапу Ланджерону і кн. М. С. Воронцову. Обидва вони, будши безпосередними наступниками герц. Рішеле, яко адміністратори краю, на думку автора, провадили далі справу, розпочату Рішеле, і в його прямованню“ (90—91).

На останку автор віщує Одесі блискучу будучинну, але для сього вважає за потрібне „підняти дух її людности“ і закликає сьогочасних Одеситів, як я вже ранійш казав, до самодіяльності та нехибного служення на добро загальне укупі з особистим.

Ми скінчили розгляд праці д. Надлера. Сю працю, не вважаючи на усі її хиби, потроху наведені нами вище, усе таки можна прочитати з користю і великим інтересом, через що радимо читачеві самому звернути ся до праці д. Надлера.

І. Андрієнко.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Латышевъ В. *Scythica et caucasica e veteribus scriptoribus graecis et latinis collegit et cum versione rossica ed. Basilius Latyshev, vol. I — Scriptores Graeci.* — Извѣстія древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скиѣи и Кавказѣ, собралъ и издалъ съ русскимъ переводомъ В. В. Латышевъ, т. I — греческіе писатели, вып. I. (додаток до Записок Російського археологічного товариства). СПб. 1893. VIII+296.

Думка про виданне витягів з давних письменників що до Руси давно існувала, ще в минулім віці, і тоді ще з ініціативи Шлецера І. Стрітер зробив витяг з Візантійців, виданий в Петербурзі під титулом: *Memoria populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Meotidem, Caucasum, mare Caspium etc. incolentium* (4 v., 1771—79), до якого й досі звертають ся історики. Тим часом для письменників класичних і такого збору бракувало досі. Як згадує д. Латишев в передмові, ще в 50-х р. петербурське археологічне товариство ухвалило було видавати збірник витягів з усіх письменників грецьких і римських про територію Росії аж до часів візантійських, але з тої ухвали нічого не вийшло. Друкувало в своїх „Записках“ витяги такі Одеське товариство історичне, але вони зоставались розкидані по різних томах сего видавництва. Тепер же взяв на себе сю справу д. Василь Латишев, петербурський професор філології класичної, що придбав вже собі добру славу виданем збірника написів з північного берега Чорного моря. Він наміривсь видати витяги до к. IV в. по Р. Х. — в одному томі письменників грецьких, в другому латинських, переділивши кожний том на дві частини і вмістивши в першу тих письменників, що дають ширші уступи про Чорноморський берег і Кавказ, а в другій — припадкові згадки ріжні, а далі, як що буде змога — і письменників візантійських. Отже видана 1-а частина першого тому містить витяги з Геркатая, Геродота, Гіппократа, Ксенофонта (*Anabasis*), т. зв. Скилака,

т. зв. Скимна, Страбона, Діона Хрисостома (Λόγος Βορροθετικῆς), Діонісія Перієгета, Арріана (Перипл), Птолемея, Агатемера, Маркіяна, Стефана Византийського, анонімного Перипла, Ἀναμείτρησις σίκουμένης, Ὑποπόσις γεωγραφίας і Никифора Влеммида. Видавець подає текст з найкращих рецензій і переклад російський; думку-ж про коментарій екзегетичний мусів відкинути задля великої трудності і відкласти колісь на дальше. Се, певне, дуже шкода, але мусимо подякувати видавцю й за те й пождати скоршого виходу дальших частин.

М. Г.

Антоновичъ В. Б. Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріали по археологiи Россiи, издаваемые императорскою археологическою комиссіею, N 11, Древности Юго-Западнаго края). СПб. 1893. 78 ст. + 7 плянів, in fol.

Не вважаючи на цікавість, з якою звертають ся до археологiї тепер навіть, в ширших верствах громадських, не вважаючи на добрі поверхні обставини, істнування спеціальних товариств з значними засобами, інституцій (як петербурський археологiчний інститут), музеїв періодичних з'їздів, не можна сказати, щоб становище сеї науки на Україні було веселе.

Значну, як не більшу частину розкопувань ведуть аматори, або люди не конче приготовані; дневники розкопувань видають ся in extenso доволі рідко, колекції часто укривають ся в приватних зборах, без публікації, так що довідатись часом можна хіба з побіжних і непевних звісток часописних або з зносин особистих; дуже мало, майже зовсім бракує загальних систематичних оглядів здобутих даних, так що в значній мірі ся наука зостаєть ся rudis indigestaque moles, серед якої орієнтують ся хіба кілька одиниць — спеціалістів, що на протягу довгих літ слідили й ловили всякі й przypadкові звістки й факти.

Тим важнійше місце в такому стані науки займають систематизовані, науково оброблені результати кільколітних, з певним пляном ведених, розвідок, як вище виписана праця проф. Вол. Антоновича. Взявши думку вислідити тип похоронний деревлянського народу й етнографічні его границі, він кілька рік робив розкопування з такою метою і в сумі розкопав 261 могил (тим часом як усіх могил на тій території розкопано 315); з сего числа на тип, що проф. Антонович відносить до Деревлян, припадає 245; додавши до сего 44 могили, науково розкопані й сумлінно опубліковані д. С. Гамченком (Житомирській Могильникъ, Жит., 1888), мати мемо коло 300 могил, число, на якому вже справді можна робити певні вислови про похоронний тип і культуру місцевих мешканців. З сего погляду деревлянському народу, так занедбаному в історичних джерелах, почастило більш, як иньчим, бо иньчі славянські народи України (окрім ще хіба Сіверян) не мають так багато археологiчного материялу і подібних монографій. Вислови з деревлянських вислідок проф. Антоновича були й раніш в якійсь мірі відомі з коротких рефератів (напр. в Чтеніях Київськ. істор. товариства); тепер вони подані вповні. Згадана праця складаєть ся з двох частин — вступної

розправи, де подані виводи з розкопувань (с. 1 — 23) й автентичних дневників (с. 25—78). Могили сеї категорії не дуже багаті змістом, але все таки зібраний матеріял дає докладне розумінне культури — хліборобського й скотарського промислу, істновання рукомета (між иньчого оброблення руди залізної), торговельних зносин. Хоч могили не подали хронологічних дат сеї культури (якими звичайно бувають монети), одначе сама культура (гончарні вироби на колесі), пановане заліза й срібла в виробах і т. и. дають спроможність припасувати її до останніх віків доісторичного періоду, а тим самим до Деревлян, що в той час тут мешкали. Вислідки проф. Антоновича, як згадаю, мають ще те значінне, що виясняють етнографічні межі деревлянського народу, про які історичні джерела дають дуже невизначні відомости: границями для зазначеного похоронного типу були Ірпень на сході і Рось на східному півдні; північні межі виясняють недавні розкопування проф. Завитневича в районі Припяти; дуже добре було-б, коли-б хто взяв на себе вислідити далше на південь і на захід межі деревлянського типу; се дало-б можливість зазначити й похоронні типи їх сусідів західних і південних, а що до останніх — се особливо важно, бо тільки хиба археологія може докладно обяснити і поповнити бідні й невизначні звістки джерел про залюдненне південних країв України. Видана праця проф. Антоновича розкішно, оздоблена мапами й рисунками, як звичайно виданне петербурської Археологічної комісії.

М. Г.

Отчетъ Императорской Археологической комиссии за 1891 г. СПб. 1894, ст. 188, in fol.

Петербурська археологічна комісія, маючи велику заповому урядову, єсть головним ініціатором археологічних вислідів в Росії. Давнійшими часами майже виключно цікавилась вона клясичною культурою Чорноморського берега, аж останніми часами уділяє кошти на висліди і в иньших краях. З справоздання знати, що й того року (1891) чимало зроблено розкопувань на території України, але не було майже ведено систематичних і на ширше вимірених вислідів, і розкопування мали характер здебільшого спорадичний. Так розкопана одна могила на Донцю, одна в Акерманщині, по одній в Херсонщині, Катеринославщині; трохи більші розкопування в Київщині, коло Витичева й Кальника. Доложено автентичні дневники акерманського розкопування проф. Кнауера (аналогічного з попередним его розкопуванням, оголошеним в Чтеніях Київського істор. товар.) і кальницького проф. Антоновича. Се останне подає оригінальний тип ховання, характеризований грандіозною деревяною й земляною будівлею (могила й досі була більш 6-и метрів звишки) і дуже бідною культурою похорону (бронзові стріли, в другій — ще залізний ніж); тип сей можна залічити до варіантів т. зв. скитського періоду (бо сей обіймає певне ріжні часи і ріжні народи). *М. Г.*

Мельникъ К. Каталогъ коллекціи древностей А. Н. Поль, въ Екатеринославѣ Вып. I. Київ, 1893. V + 218 + 14 таблиць.

Олександр Поль, один з видатніших громадських діячів в Катеринославщині, зібрав дуже значні колекції археологічні. Після його смерті (вмер 26 липня 1890 р.) опікуни, призначивши на продаж ці колекції, доручили квітському археологу Катерині Мельник зробити каталог їх. В сему томі описані колекції культури доісторичної і клясичної (грецьких кольоній), також часів князівського періоду і козацьчини, колекція етнографічна, зброї, монети. Каталог уложенний науково, систематично і через те має не саме практичне, але й наукове значіння. На лихо тільки при колекції не завше були доложені відомости про місце находок, днешники розкопувань і т. и., що зменчує ціну деяких речей сих у всякім разі велими гарних і коштовних колекцій. Особливо цікаві колекції культури камяної, бронзової, так зв. скитської, періоду князівського і козацького. Занотуємо особливо значну (коло 90 речей) колекцію з стоянки палеолетичної з під Кривого Рога (в Катеринославщині), де камяне знаряддя знайдено разом з кістками мамута в шарі червоної глини; як відомо, число таких находок на Україні дуже не велике (власиво 5), так що ця колекція має велике значіння. Тим більше приходить ся жадати, щоб колекції О. Поля знайшли собі покупця на Україні. Видання гарне, навіть розкішне, оздоблене добрими фототипічними рисунками. *М. Г.*

Любавській М. Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго литовскаго статута. Историческіе очерки. Москва, 1893, стор. VIII + 884 + С + VI + мапа.

Останніми часами велике князівство Литовське, чи держава Русько-Литовська, і його політична і громадська історія, право і побут будить що дальше більшу увагу істориків і правників. Кожний рік приносить по кілька розправ з сеї, не що давно — зовсім занедбаної сфери історії. Минувлий рік був з сего погляду чи не особливо щасливий. Згадаймо розправу В. Буданова (важна студія про власність селянську в VII т. Чтеній Київського історичн. товариства) Бершадського, Леонтовича, Пташицького, Демченка і ин. Широка праця д. Любавського займає видатне місце в сій літературі, подаючи багато нового, невиданого матеріялу. На основі перечитаних давнійших актових книг т. з. Литовської Метрики автор подає відомости про склад і адміністративний поділ великого князівства Литовського, про громадський склад людности і місцеву адміністрацію. До сего доложено півсотні актів з кінця XV і 1-ої полов. XVI в. — інвентари й акти до історії адміністрації, й історичну мапу в. кн. Литовського. В розбір сеї праці не будемо тут вдаватись, зоставляючи се иньшому часу. *М. Г.*

Бершадській С. А. О наслѣдованіи въ выморочныхъ имуществахъ по литовскому праву. С. Петербургъ 1893. 94 ст. + 5 табл.

— Литовській статутъ и польскія конституціи. Историко-юрид. изслѣдованіе. СПб. 1893. 114 ст.

Пташицькій С. Л. Къ вопросу объ изданіяхъ и комментаріяхъ Литовскаго статута. СПб. 1893. 78 ст.

— Къ исторіи Литовскаго права послѣ третьяго статута. СПб. 1893. 31 ст.

Леонтовичъ Ѳ. И. Спорные вопросы по исторіи русско-литовскаго права. СПб. 1883. 58 ст.

Ся література, назви якої тут виписано, мала своїм початком названу вище розправу петербурського професора Сергія Бершадського, що ще з першої своєї розправи про жидів литовських (Литовскіе евреи, исторія ихъ юридич. и обществен. положенія въ Литвѣ отъ Витовта до Люблинской Уни, 1883, і два томи „Документів і регест“ до сієї справи) рекомендував себе, як фаховий знавець русько-литовського права, розправу про спадкове право у в. кн. Литовекім. Властиво розправа ся мала на меті коментарій і вияснене розд. III арт. 17 статуту 1588 р., що трактує про спадок безпотомих¹⁾, але для виясненя сеї справи автору прийшло ся порушити кілька загальних питань: він доводить, що з усіх видань статуту офіціяльне значінне мало саме тільки руське виданне 1588 р. (друк. Мамоничів); польскі пізніші переклади і друковані при них збірники соймових конституцій не мали офіціяльного значіння; з соймових конституцій до Литви відносили ся тільки ті, в яких обговорено було, що вони належать до Литви, і які з кінцем XVI в. стали друкувати ся окрегим відділом за кінцем конституцій коронних; польському праву, як і канонічному, статут 1588 р. надає тільки субсидіярне значінне, дозволяючи „деб чоґо в статуті не доставало, користатись з прикладу „иньчих прав християнських“. Після сих доводів перейшовши до справи спадку, проф. Бершадський подає дрібну аналізу термінів статуту — щадок (як саме далеке потомство), кровні і близькі (родичі побічні з боку батька й матери, cognati) і виводить, що Литовський статут 1588 р. признає право спадку ab intestato за родичами обох ліній без всякого краю, тим часом як конституція 1588 р., яка отже відносила ся тільки до земель коронних, право спадку обмежує восьмим коліном (usque ad octavum gradum inclusive — Vol. leg. II f. 1210). Ся розправа з'явилась попередю в часописи петербурській Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія (1893, листопад), і окремо у відбитку, а весною 1893 р. вийшла новим виданнем з додатком кількох facsimile й перекладу „Бібліографичного опису примірників Л. Статуту“ славного Гн. Даниловича (1823 р.).

Розправа проф. Бершадського, як бачимо, поставила три головні питання — а) про вартість видання 1588 р. і пізніших перекладів і видань 3 го статуту й взагалі про его офіціяльне значінне, б) які конституції соймові мали обовязкові значінне для в. кн. Литовського і с) про право спадку в Литві — зоставав ся основою

¹⁾ Наводимо початок сего артикулу для ліпшого виясненя трактованої справи: „Тежъ уставуемъ, ижъ по смерти отцовъ и матокъ дети ихъ сынове и дочки отъ отчизны и материзны не мають быти отъдалены, але они сами и ихъ щадки власные кровные и близкие правомъ прироченымъ и слушне набытымъ звычайемъ стародавнымъ, и тежъ статутомъ первымъ и тепѣрешнимъ, мають посегнути и одержати и тые добра на пожитокъ свой оборочати вечными часы“ — з видани Временника Моск общч. ист. и древн. т XIX с. 59.

єго згаданий артикул Статуту 1588 р., чи був він скасований конституцією 1588 р. Статут 1588 р. має значіння й для України-Руси: хоч в часї свого видання вона, за дуже малими виїтками, не належала вже до в. кн. Литовського, і заведена була до земель коронних, але статут сей в XVIII в. стає одною з основ права по Україні лівобічній, і через те порушені питання мають значіння і для української історіографії, незалежно від загального значіння їх, а також деяких спеціальних питань, порушених в сій полеміці.

На виводи проф. Бершадського д. Пташицький, недавний кустос Литовської Метрики, виступив весною 1893 р. з розprawою („Къ вопросу“ і т. д.), де подав критику на перші два виводи д. Бершадського. Він доводить, що статут 1588 р. не був затвержений способом праводавним — затвердили его не всі елементи сойму, а тільки сам король; привилей, виданий литовському канцлеру Л. Сопізі на друковане статуту, однаково поручає его видрукувати письмом руським і польским; від Сопізи виходили як руське видане, так і польські 1614 і 1617 р., і як руські, так польські видання повинні були мати однакову юридичну вартість; зпоміж видань „всі ознаки офіціальности“ мало хіба видане 1648 р., видруковане на основі соймової конституції, але судова й громадська практика уживала звичайно сучасні видання, що й були для сучасників своїх джерелом права. З соймових конституцій загальні, себто: в яких не було обмовлено, що вони відносять ся тільки до певної місцевости чи землі, після 1589 р. однаково відносили ся як до земель коронних, так і до в. кн. Литовського; а т. зв конституції в. кн. Литовського друкували ся з окремим титулом тому, що належали тільки до в. кн. Литовського, а не до всіх земель коронних і литовських. На довід д. Пташицький здаєть ся на те, що не було закона, котрий би виключав литовські землі з під сили загальних соймових конституцій, що збірник конституцій вперше з'явив ся в виданню 1614 р., санкціонованім Сопігою, а 1648 р. збірник конституцій був перевірений в комісії усталеній королем. Так і конституція 1588 р. про кадуки, на думку автора, була обовязковою і для Литви. Коло полеміки про слово „щадок“ не будем спинятись. Зауважимо, що в додатку до розправи видруковані передмови й друкарські привилей перших видань Статута (1588, 1614, 1617 і 1648), а також кілька уступів (на зразок) статута 1588 р. в давнішому польському перекладі і варіант з статуту бібліотеки Московськ. Синод. друкарні.

В другій розправі („Къ історіи“ и т. д.) д. Пташицький на основі зібраного матеріялу, переважно з книг литовського задворного і реляційного суду, доводить, що в судовій практиці в. кн. Литовського надавало ся обовязкове правне значіння загальним соймовим конституціям, які й не згадували про Литву. Спеціально він спиняєть ся знов таки коло конституції 1588 р. і доводить, що як інші конституції сего року, так і конституція про кадуки мали правне значіння в Литві; він уважає на те, що термін „кадук“ (що на его думку війшов в ужиток литовського права разом з конституцією 1588 р.) широко уживав ся в правничій практиці литовській, а далі

наводить серню надань з кінця XVIII в. маєтностий правом кадуковим, за браком родичів „аж до восьмого коліна“.

На брошури д. Пташицького відповів проф. Бершадський другою розпору („Литовській Статут“ і т. д.) у всіх трох питаннях. Що до офіційного значіння Статуту, проф. Бершадський довів рішучо, що Статут затвержений був всім соймом, а не тільки королем: литовські конституції 1588 р., не заведені у *Volumina legum*, а заховані в Литов. Метриці (їх видрукував д. Бершадський в додатку до сеї своєї розправи, видані „за позволенням всіх станів“, в першій параграфі говорять про затвержене Статута. Не так рішучо, на нашу гадку, доводить проф. Бершадський неофіційність польського перекладу, пояснюючи слова королівського дозволу так, що річ іде не про переклад, а про видрукування руського тексту Статута польськими літерами. Що до питання про правне значіння конституції, то д. Бершадський, згадуючи відносини, в яких стояли Литовці (в значінню політичнім, а не етнографічнім) до Польщі, цильну оборону їх автономних прав, а рїгї доводить непевність, щоб загальні конституції мали правне значіння й для в. кн. Литовського; доводи сеї не здають ся нам зовсім рішучими, бо загальні конституції ухвалює той же сойм, що й конституції литовські, і як би в загальних конституціях було що противне Литовцям і мало воно відноситись до Литви, могли вони так само на те не годитись. За те важна увага, яку одночасно й незалежно висловив і д. Леонтович, що перший збірник конституцій для Литви — Гавловицького, зроблений дуже недбало, зовсім не підперає теорїї д. Пташицького, і його класифікація конституцій ціяк не згожуєть ся з подїлом Гавловицького; що він свій збірник робив для тих, що посїдали землі на праві польськїм, як сам каже. Що до конституції 1588 р. спеціяльно, проф. Бершадський показує, що в деяких справах, де ухвали сеї конституції не згожувались з Статутом, в практиці правних литовських держались Статуту; уживанне терміну „кадук“ зовсім не доводить, що конституція 1588 р. про кадуки мала у в. кн. Литовськїм правне значіння; що до виданих в кінці XVIII в. надань за браком родичів до восьмого коліна, проф. Бершадський уважає їх за неправовиті, дані *ad male partem*, які через те тільки не викликали протестів, що восьме коліно „наближаєть ся вже, можна сказати, до неомежованого“. По дорозї проф. Бершадський дає ще два цікаві екскурси: один — про право неомежованого спадку в приватних власностях у в. князівстві до 1-го статута (с. 17 і далі), другий — про термін „колїно“, *gradus* (с. 95 і д.), де доводить, що термінологія ся, взята з саксонського зеркала (де признавалось право спадку в семому колїні, але перше колїно — діти, не рахувалось, а починали лічити з внуків) заснована на рахунку не числа родин, яке існує між двома родинами (як рахує право римське), а число родин, що відділяють того чи иньшого від спільного предка (лічба германська і канонїчна); таким чином правнуки, рахуючи на колїна (германською лічбою) будуть третім, а не рахуючи синів — в другім колїні, а на ступні — в 6-ім; таким чином спадок до 8 колїна значить теж, що спадок до 16 ступня.

Брошура проф. Леонтовича вийшла одночасно з останньою розправою проф. Бершадського; в головних питаннях він бере сторону сего останнього — й що до статута 1588 р., і про правне значінне польських конституцій, і про право спадка. Конституція про кадуки на думку автора прикладала ся у в. кн. Литовським до маєтностей, наданих польським правом кадуковим. По дорозі він дає цікаві уваги про кодифікацію литовську, згадка про статут до першого статута (на его думку, називали так взагалі суму загальних праводавних актів) і про право спадку до статутів.

Таким чином полеміка, що мабуть не скінчила ся ще на сему й викличе нові розправи, дала вже серию цікавих студій і уваг в сфері праводавства й права в. кн. Литовського, і треба поставити на честь проф. Бершадському, що він дав сему ініціативу. Найважливіша справа з поставлених — правне значінне польських конституцій. Нам здаєть ся, що в сій справі більш правди в думці проф. Бершадського; що сеймові конституції тоді тільки касували відповідні постанови Статута, коли обмовлено в їх текстї, що вони відносять ся й до в. кн. Литовського. Але підперти сю думку рішучо можна тільки студіями судової практики литовської. Історіку цікаво не стільки, як стоїть справа в науці сегочасних юристів, а як було в державній і судовій практиці. Для перевірки сего питання, на мое переконанне, конституції 1588 р. не конче годять ся, бо статут увійшов у силу вже після їх ухвали (з р. 1589); треба більш уважати на конституції пізніші. Так само судова практика цікавіша, аніж теоретична аналіза, в питанню про офіційальне і правне значінне різних видань Статута — чи користали ся, і в якій мірі, яко джерелом правним, пізніщими польськими виданнями? Що до права спадку, то таке чи инше становище питання не має великого практичного значіння, бо, як зауважив сам проф. Бершадський, право спадку в 8-м колїні „наближаєть ся до права неомежованого“, й значить — тільки в дуже рідких случаях може вийти з сего ріжниця.

М. Грушевський.

Архівъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссіей для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Часть первая, т. IX, Київ, 1893, ст. 147+445.

Сей том Архіву є одно з юбілейних видань Комісії, надруковане на день святкування пятьдесятилітнього юбілея. Між иньшими виданнями Комісії IX том безпосередне йде за т. VII,¹⁾ де зібрано полемічні твори православних проти унії та латинства; обидва томи видано під редакцією проф. київського університету С. Голубева. IX том містить „Λίθος, або Kamień... na Skruszenie... Perspectiwę.. Kassiana Sakowicza .. przez pokornego oycza Eusebia Pimina“ etc., надрукований зпершу р. 1644 в Києво-Печерський Лаврі; авторами его був гурт київських вчених того часу, а редактором митрополїта Петро Могила. Писанне се важне тим, що барвистими фарбами обмальовує нам непорядки православної та уніятської церкви на Україні. Користуючись з „Λίθος“ д. Голубев в своїй вступній розправі

обмальовує становище православної церкви того часу і характеризує способи полемічно-літературні її заступників в боротьбі з противниками. „Ліоос“ є відповідь на докірливу працю Касяна Саковича, що спочатку, бувши православним, ректорував в Києво-Братській школі, а потім перейшов на унію; але його неморальне життя та непокійний характер викликали ворогованне уніятського духовенства; щоб спекати ся нападів ображених людей, він перейшов на латинство. Легкі переходи свої з одної віри на другу Сакович силкуєть ся виправдати безладдем в православній та уніятській церквах, які і виявляє в полемічних творах; до їх останніх належить і „*Perspectiwa*“, видана в Кракові р. 1642. Після вступного слова, *summa ruzsca z rzeszy* та розповіді про помилки та ереси в книжках, що вживають православні, іде головна частина „Перспективи“, направлена проти українського церковного обряду (разом з деякими церковними непорядками). Вона складаєть ся з двох відділів; в першому Сакович розповідає про „неблагопристойности“ у відправі сакраментів та иньчих головних служб, а в другім — взагалі „абсурди“ в грековосточних церковних чинах (уставах). І „неблагопристойности“ і „абсурди“ доводить прикладами часто скарбльозними, що були до смаку Саковичу. На сам кінець автор закликає православних до поєднання з римською церквою. Автори „Ліюоса“, змагаючись проти Саковича, поділили свій твір теж на дві головні частини, в першій — річ іде про таїнства і иньчі головніші служби, а в другій про церковні уставаи, не лишаючи без уваги і тих збочувань, які трапляють ся в „Перспективі“, що взагалі не визначаєть ся певною системою. „Ліоос“ кінчить ся двома трактатами про ісхожденіє св. Духа та главенство папи. Сі трактати дають відповідь на заклик Саковича до поєднання з римськкзоу-церквою. Головна мета, про яку дбає „Ліоос“, — се бажанне довести, що обряд греко-руської церкви проводить науку православу, заснований на науці апостолів та старих отців та показати, що в гарних малюнках Саковича побільшено (багато наведених ним непорядків істнують у уніятів, а не у православних; багато непорядків, що українська церква мала через утиски, тепер зникли і т. ин.); укупі з тим, не зрікаючись наведених в „Перспективі“ фактів, він відріжняє особу клирика від церковних постанов та обряду. Сакович одначе не піддав ся і виготовив „*Oskard albo mlot na skruszenie kamienia schizmatyckiego, ruzconego z laury Kiiowskiey Pieczarskiey od nieiakiegoś Euzebia Pimina*“ etc. Ся праця в исторії польської літератури Вишневського помічена датю „*Krakow 1646*“. Але д. Голубеву здаєть ся вельми не певним, що вона була видана, бо взагалі полеміку Саковича з київськими вченими вороже стріли уніяти та й в Римі не дуже то задоволились нею. А про те твір міг бути написаний, бо примірник „Ліюоса“, виданий Комісією, обпсаний помітками Саковича; їх цілком і надруковано в увагах. Проти „Перспективи“ виступили і уніяти в брошурі пинського єпископа уніятського Пахомія Войни-Оранського („*Zwierciadło albo zasłona*“ etc.). Напади Саковича та иньчих ворогів православія не zostали ся без впливу на залічуванне настиглих болячок в релігійно-моральнім

життю Українців. Такий в загальних рисах вислід д. Голубєва про виданий пам'ятник, написаний жваво й цікаво. *Ол. Щуровський*.

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссіей для разбора древнихъ актовъ. Часть восьмая, т. I. Акты Барскаго староства XV—XVI в. К. 1893, ст. II + 126 + 372 + 1 табл.

І сей том треба залічити до гурту юбілейних видань Комісії, але вважаючи на те, що в ньому не скінчено ще ні сих матеріялів, ані вступної розправи, ми і не будем розповідати про него, і відкладаємо розбір до закінчення. Редакція тому і вступна розправа належать проф. М. С. Грушевському.

Однак-ж ми не можемо поминути без уваги передне слово головного редактора Комісії проф. М. Ф. Владімірського-Буданова, де він вказує на новий напрямок в праці Комісії: починати видання та висліджування матеріялу до історії права, інституцій і станів. Хоч Комісія і попереду переважно видавала матеріяли правні, але тоді її більш цікавило житте людей, ніж інституцій. Але як „правне житте найшільнійше доторкуєть ся до політичного та національного життя“, навіть більше того, бо перше єсть умовою для другого і стає підвалиною третього, то нам зостаєть ся тільки радіти, що комісія стає на твердий науковий ґрунт, бо життя людий доти не можна зрозуміти, поки зоставати муть ся не зрозумілими ті інституції, що кермували сим життєм. *О. Ш.*

Планъ Кієва, составленный въ 1695 г. Изданіе Кієвской Комиссіи для разбора древнихъ актовъ. Киѣв 1893, ст. 2 + 3 карти, 4^о.

Се друге (разом з Люесом) виданне, виготоване Комісією на свій юбілей. Комісія давно вже збиралась видати пляни Киѣва, які заховались, але недостача коштів не давала того справити. Через се й пляну 1695 р. не можна було видати в цілому єго виді, а на окремих аркушах видали тільки головнійші частини міста: Старий Киѣв, Поділ і Печерськ. З невеличкої доданої до карт передмови від редакції ми довідуємось, що плян Киѣва 1695 р. є найстарший з тих, що збереглись до наших часів. Він захований в московському Архіві міністерства справедливости під назвою „Чертежь Кієву граду“ і т. и. Єго зробив підполковник Ушаков, щоб зазначити місце, деб можна було збудувати фортецу. На пляні виразно визначені вулиці, вали, брами, церкви, хати і другорядні будівлі. Може бути, що на ньому подано й вид як що не усіх домів, то принаймні головнійших, а також і церков. Маючи на увазі, що в кінці XVII в. не дуже то добре вміли малювати пляни, нам трудно думати, щоб розміри улиць, дворів визначені пильно математично. Ми думаєм, що швидче се нарис а vol d'oiseau. Однак-ж з него виразно знати, яким був Киѣв за того далекого від нас часу. Автор передмови, користуючись з отсего пляну, рівняє колишній Киѣв з теперішнім, коротенько окреслює єго межі, відзначає більш заселені місцевости і подає місця найдавніших церков та будівель. До пляну 1695 можна додати опис єго, „Роспись Кієву“ 1700 р., надруковану в VI кн. Чтеній Киѣвського Историчного Товариства Нестора; майже

одночасно з тим археографічна комісія видала найдавніші люстрації (XVII в.) Київського воеводства, де описано Київ (Архівъ Юго-Западної Росіи ч. VII т. I), так що праця археолога та вислідувача значно полекшена що до реставрування фізіономії міста в ріжні часи его історії. Тепер застаєть ся бажати, щоб комісія розпочала видавати і більш пізвійші пляни міста. Вони важні з того погляду, що в кінці XVIII та початку сього віку Київ укупі з правобічним краєм пережив багато відмін, що відбили ся і на поверхному его виді. *Ол. Шуровський.*

Генеральное слѣдствие о маестностяхъ Гадяцького полка 1729--1730. Полтава 1893 р. с. 45, in 4-о.

„Генеральне слѣдство“ про маестности по Гетьманщині відбуло ся 1729--31 р. на підставі „рѣшительныхъ пунктовъ“, що були дані від державного уряду російського гетьману Данилови Апостолу. На підставі пунктів 8—10 українська старшина мала заховати все те, що держала за попередними гетьманськими універсалами до Данила Апостола, і окрім того мала одержувати маестности на ті уряди, які зараз держала. Отже треба було звести до відомости вільні, нероздані ще в приватну власність маестности для роздавання на урядове держаннє, і разом перевірити ті права, за якими володіли маестностями їх володарі. Задля сього й відбуло ся генеральне слѣдство 1729—31 р. Полкові канцеляристи повинні були об'їхати всі села й зібрати відомости від мешканців про час заселення села і его володарів; одночасно всі посідачі повинні були поприсилати в полкові канцелярії всі права на своє володіннє. Зібраний таким чином матеріял перевіряла полкова старшина і зробила витяги, додавши статистичні відомости з ревізій про людність. На останку сї полкові книги перевірила і переглянула старшина генеральна укупі з полковою в Глухові 1731 р. Отже „книги“ слѣдства складають ся з трех головних частин: витяги з ревізій і слѣдств, зроблені полковою старшиною, перевірка генеральної старшини, та в додатку документи. Взагалі книги „слѣдства“ суть одним з першорядних джерел до історії Гетьманщини, поруч із т. зв. Румянцовським Описом, хоч на жаль заховали ся не для всіх полків (бракує Лубенського, Миргородського і Полтавського). До сего часу видані були слѣдства Черниговського полку (вид. д. Олександр Лазаревський в Черниговських губерн. відомостях і окремо, Чернігів 1892 р.) та Київського (вид. д. М. Василенко в Чтеніях Київського істор. товари. т. VII і окремо, К. 1892), але обидва не цілком — самі слѣдства без доданих документів на володіннє маестностями. Д. Лазаревський здаєть ся на те, що обсяг часописи не дав єму спроможности до повного видання. Аж „слѣдство“ Гадяцького полку видав д. М. Василенко з документами; викинуто тільки полкову перевірку, бо цілком увійшла в перевірку генеральної старшини. Таким чином вся „книга“ складаєть ся з трех частин: відомости з ревізій 1726 р., слѣдство (генеральної старшини) 1730 р. й документи на маестности під титлулом додатків. Що до відомостей слѣдства, то як уважає видавець, Гадяцький полк біднійший, ніж пнччі: се залежить від того, що маестности Гадяцького полку здавна віддано гетьманови „на булаву“, таким чином він не залічував ся до вільних військо-

вих маєностей, і гетьмани дарували маєности в сему полку вже від себе. Через те тут неможливі були трудні суперечки про право власности, обставини оселення, і слідувателям не приходило ся допитуватись багато в мешканців. Документів в додатку 51, переважно універсали гетьманів (Скоропадського, Мазепи, Апостола, Многогрішного та Самійловича) й грамоти царів Івана Олексєвича та Петра I. „Слідства“ друковано з рукопису кнївської бібліотеки Лазаревського, накладом Полтавського губерньського статистичного комітету. Дуже бажаємо, щоб і решта „слідства“ видана була як найшвидче, й цілком, з документами, найкраще-б в одному збірнику; д. Лазаревський каже, що кликано до того кнївського археографічну комісію, але вона, на жаль, не могла за се взяти ся; добре-б було, як би иньче видавництво на се знайшло ся. С. Л.

Акты, издаваемые Виленской Коммиссією для разбора древнихъ актовъ Т. XX: Акты, касающіеся г. Вильны. Вильна 1893. ССXXIV + 668 + 3 табл., 4^о.

Сей том актів, що видала Виленська комісія археографічна на час ІХ археографічного з'їзду, має подати поверхну історію м. Вильни минулих віків (XVI—XVIII). Вийшов він з під редакції голови комісії Ю. Крачковського, з його-ж передмовою, що докладно повідомлює читача про долю міста. Сила актового материялу, додані пляни сего й минулих віків разом з розправою д. Крачковського добре сяють обличчя і життя міста. Маючи такий спеціальний зміст, сей том цікавий для українського історика о стільки, о скільки відомости про устрій і життя столиці вел. кн. Литовського можуть придатись для студіювання внутрішньої історії його колишніх українських провінцій, а разом може стати зразком для збірників актів, які варто булоб мати і видатнішим містам українським з їх багатим і важним життям — з погляду кольонізації, історії культури, побуту та громадського устрою. О. Ш.

Багал'їй Д. И. Замѣтки и матеріали по исторіи Слободской Украйны. Харьків, 1893, ст. 176. Ся книжка харківського професора зложена з кількох статей, що друкувались в російських часописях. Перша стаття: „Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Харьковскомъ краѣ (XVII—XIX в.)“ починаєть ся з глави про пошести. Сама місцевість Украйни — на границі з народами тюркского кореня сприяла тому, що вона більш, ніж який иньший руський край, підлягала пошести від тих повітрових хороб, які панували в татарсько-турецьких володіннях; автор зібрав звістки про пошести в Харківському краєви за часи XVII—XIX в. і про ті заходи, якими уряд свлкував ся забороняти їх розповсюженне. Слобідщина дуже багацько терпіла з сего погляду — чума 1688, 1701, 1718 р.; морове повітря 1738—39 р. холера 1830—31 і 48—49 р., цинга, віспа, кір, тиф і т. п. Сї хороби багацько відбирали народу. Так напр. морове повітря 1838—39 р. в одному місті Ізюмі відібрало 6610 люду (майже половину), а багацько було таких сіл та хуторів, що в них полягли всі люди. і довго після того сї оселі пустували. Заходи, які вживав московський уряд, були завсїгди однакові — карантин (застава), і карантин самий важкий для

мешканців, — військо обгортало місто і зовсім не пускало ні в місто ні з міста. Харчі не привозились до міста, — починав ся голод; трупів не ховали... Такі та інші обставини були дуже важкі для мешканців, через се починав ся непокій між народом і т. и. Далі йде друга глава — про голод. Причин голоду було багацько: татарські наїзди, що не давали спроможности обробляти землю, саранча, суша і т. и. Часами голод був дуже великий. Так 1833—4 р. ціна на хліб піднімалась до 40 карб. за чверть. Запomoгою в сему разі були громадські маґазини з хлібом, хоча вони помагали мало, бо ся справа тогді ще не була упорядкована. Третя глава — про трус, пожежі та повені. Більш всего народ терпів від пожеж, і уряд дуже дбав про обережність від сего лиха, взагалі дуже звичайного в Росії. Видані були навіть закони: в літку готувати страву не в хатах, а в землянках, які повинен був мати у себе на городі кожний господар; світити в вечері можна було тільки „благородним“, а „подлые“ (себто прості люди) не мали сего права і т. и.; сей закон існував майже 100 літ!

Друга стаття — передрук з „Київської Старини“ — „Историческія повѣсти и статьи Гр. Фод Квітки“, історична критика деяких повістей та статей Квітки з історичним змістом. Автор поперед розбирає обставини, які наvertsали Квітку до історичної праці, а потім докладно з історичного боку розбирає кожную его повість, — вказує ті джерела, якіми користував ся Квітка; по джерелам автор розділяє історичні твори Квітки на твори, писані на підставі переказів та властних споминків, та твори „чисто історичні“, на підставі матеріялів, і зазначає помилки. Стаття написана дуже гарно й тепло і оставляє після себе добре вражінє.

Третя стаття — „Замѣтки о новыхъ матеріялахъ для исторіи Слободской Украйны“, — попереджає збірник матеріялів. В „Замітці“ автор подає відомість про архіви урядові і фамілійні, що відносять ся до історії Слобідської Украйни. Збірничок матеріялів містить 28 документів, і єсть додатком, як і сам автор каже, до тих 2 томів матеріялів до історії Слобідської Украйни, що він видав поперед. Документи виняті із московського Архиву міністерства справедливости, Харківського окружного суду, та зборів приватних. Матеріяли сї належать до 2-ої полов. XVII і XVIII в. і подають чимало цінних дат для історії колонізації й побуту Слобідщини.

С. Л.

Dr. Antoni I. Sylwetki i szkice historyczne i literackie, serya IX, Kraków, 1893. 385 ст.

Останній том розправ небіжчика Дра І. Ролле містить ширшу розвідку про „історію татарської колонізації при границі волоеській“ (с. 245—385) і кілька дрібніщих. Розвідка та, друкована зпочатку в Бібліотеці Варшавській, і надає переважно цікависть сему тому для істориків Украйни. Автор шильно, як звичайно, звів до купи відомости про колонізацію татарську по колишніх землях в. кн. Литовського взагалі і спеціяльно для Поділля. Розвідку про се він ще раніш дав в своїх „Замках подільських“, але тепер обробив се питанне на ширшу скалю, подавши відомости з матеріялів, друкованих

покійн. орієнталістою Мухлинським в колишній „Теді Виленській“, що стала великою рідкістю бібліографічною, а також з власних джерел (як інвентар дїбр Острожських 1620 р. і ин.). Історія татарської колонізації остільки ще мало вистудіована, що розправу д. Ролле цікаво прочитає всякий, хто студіює історію правобічної України.

Інчі розвідки цікаві для нас остільки, оскільки відносять ся до польских веретв нашого краю, що робили якийсь вплив на єго житте і звязані були з ним; але й з сего погляду тут знаходимо теми другорядні, хоч не позбавлені значіння. Друге оповіданне дотикаєть ся українських маєтностей Мошинського; два дальших — турецького находу на Поділлі 1672 р., далі йдуть — розвідка про побут емігрантського корпусу кн. Конде на Волині і про родину Мальчевського *М. Г.*

Титовъ *Θ.* Θεοκτιστὴς Μοχουλῆσκῃ ἀρχ. Κουρσκήῃ καὶ Βιλογραδσκήῃ. Κ. 1894, стор. 65, з портретом.

Θ. Μοχουλῆσκῃ (1732 + 1818 р.) — з Задніпрянщини, вчив ся в Переяславській семинарії, потім в Київській Академії, за часи Георгія Кониського. Був катехитом, потім ігуменом і єпископом; від р. 1787 правив білогородською єпархією, що містила тоді в собі сєгочасні єпархії Курську і Харківську. Тут він особливо визначив ся пиклуваннем про освіту, багато зробив для поліпшення Харківської колегії і Білогородської семинарії (заснованої р. 1722 єп. Єпіфанієм Тихорським і під час *Θ.* Μοχουλῆσκῃ дуже підупалої); заснував ще 4 повітові духовні школи і багато парафіяльних, що мали на меті готовити дїтний духовенства до семинарії та колегії. Окрім того відомий ще боротьбою з духоворчою релігійною сектою, що заширилась поміж місцевими Москалями. Зоставив кілька праць релігійних. *О. І. Л.*

Записки Императорскаго Одесскаго общества исторіи и древностей т. XVI, 1893 р.

Останній том праць Одеського товариства історії та старовини не дуже багатий на зміст. Археологічний відділ починаєть ся розвідкою проф. Штерна про ольвійський напис, вирубаний на мармуровій дощці, недавно знайдений в сєгочасному Аджегелі (коло давної Ольвії); се наданне „проксенії“, належить, на гадку автора, до першої половини IV в.; воно цікаво між инчого тим, що громадяни м. Ольвії тут називають ся Βορσθηευσῆται, і се перший випадок, що мешканці Ольвії так називають самі себе та ще й в офіціальнім документі, до того тут говорить ся про дарованне права і привилей якомусь Ахеляну за прихильність та послуги „для народу та міста Βορσθηευσῆται“, а, як каже д. Штерн, таке посднанне, як τῷ ἐτημῶν καὶ τῇ πόλει в відомих досі декретах на „проксенію“ не траплялось.

Юргевич В. Н., вице-президент товариства, надрукував звістку про три каміні з грецькими написами, куплені до музею товариства р. 1892. Сї могильні написи належать — одна до Ольвії, а дві останні до Тіра.

Д. Фармаковський подав статтю про три керамічні фрагменти музею Одеського товариства історії та давнин: два з них — кавалок грецької вази, незвичайно штучної техніки, та шматок лекани (миска з вухами) виходять з Пантикапей; третій фрагмент — шмат кантара (високий кухоль) з малюнком вишивки, знайдений на острові Левкі (Фидонісі); в науці вже відомий.

Бертъе-Делагард в розправі про напис часів імпер. Зенона про поладжене муру не названого міста, захований і досі в музеї Херсонського монастиря, доводить, що він належить до Херсонеса, а не до Солуня, як запевняє се д. Юргевич та інші.

В відділі матеріялів д. Лонгинов надрукував „Исторію славено-болгарскую о народахъ и о царьхъ и святыхъ болгарскихъ и о всехъ дѣянiя и бытiя болгарская“, атонського ієромонаха Паісія (р. 1762).

Проф. Маркевич подав документи до історії Одеси, вибрані з Миколаївського портового архіву д. П. Івановим. Сі документи — переписка місцевих урядників російських, належить до 1794—1813 р.

Сама цікава та коштовна частина сего тому є безперечно „Матеріялы по исторiи Запорожья и пограничныхъ отношенiй“ (1743—1767 р.), що оголосив д. Ол. Андрієвський. Більшість сих матеріялів винята з того ж архіву Київського губернського правлення, звідкіля він вийняв і надруковані в ч. 14 „Записок“ — „Матеріали для исторiи южно-русскаго края“.

Д. Скальковський розповів про одно руське посольство до кримського хана під кінець XVIII в.

В відділі „Смѣси“ надруковано кілька некрологів померших членів товариства.

Г. Андрієнко.

Извѣстія Таврической ученой архивной комисси, N 19, Симферополь, 1893 р.

Між науковими архівними комісіями, заведеними в деяких губерніяльних містах по Росії, найбільш енергічну діяльність виявляє Таврицька, — се видно, напр. навіть з того, що за недовгий (як порівняти) час свого існування вона встигла видати вже 19 чисел своїх „Извѣстій“, зміст яких дуже різноманітний і цікавий.

Поміж статей та матеріялів нового числа перше місце займуть ордера гр. Платона Зубова за 1794 р., подані (як і ордера того-ж Зубова, надруковані в числах 16—18 „Извѣстій“) д. Кирієнком.

Між ордерами звертають на себе особливу увагу ось які: ч 73 (стор. 3), правителю Катеринославського намісництва, щоб сповіщали про козаків Чорноморського війська, що вивольють ся в різні місця для своєї потреби, в які місця і для чого буде їх відпущено; число 74 — про визначення меж землям Чорноморського війська та Кавказського намісництва, і ч. 82 „про дозвіл різним купцям та урядникам випустити за моря з Таврійських портів 980 чвертій пшениці та про ніче“.

Член комісії П. Іванов подав матеріяли, з діл Московського відділу архіву головного штабу, а власне: про роздаване земель в Таврії 1785 р. з розказу Потемкіна“.

Присяжні листи мешканців кримських 1783 р. та кілька реляцій Потемкіна 1884 р. В передмові д. Іванов уважає на кілька цікавих що до Таврії „діл“ того-ж архіву.

Д. Реговський друкує дальший опис монет Менглі-Гирея I.

Професор М. Бережков подав статтю про кримські „діла“ в реєстрі колишнього московського державного архіву з часів Івана IV.

Д. Сінцький подає звістки з своєї мандрівки до Перекопу для оглядання місцевої давнини.

Д. Михалевський дає справозданне про напис II в. по Р. Х. знайдений, як переказують в Тамани; напис належить до корпоративних обітниць релігійних і уставляє факт, що цар Боспорський Котис II був сином Саврамата I.

I. Андрієнко.

Дашкевичь Н. Вопрось о литературномъ источникѣ украинской оперы И. П. Котляревскаго „Москаль-Чаривникъ“ (відбитка з Київської Старини — 1893, XII).

В своїй розправі про українське письменство (розумію рецензію на книгу д. Петрова) проф. Дашкевич зауважив, що тема „Москаль-Чаривника“ належить до перехожих і широко розповсюджених (с. 40). В останній розправі подає він відомости про історію сеї теми, а також про ту редакцію її, з якої, на думку автора, скористав ся Котляревський для своєї опери.

Аналогії для теми Котляревського пов. автор вислідив майже виключно по літературах західно-європейських, не вдаючись до аналогії східних¹⁾. Найдавнішу літературну редакцію сеї теми д. Дашкевич знайшов в т. з. *fabliaux*, сатиричних оповіданях, а властиве в такому оповіданю XIII в. — *Le pauvre clerc* (бідний студент): бідний студент парижський, мандруючи до родини, напросив ся на ніч, але хазяйка не пустила его; тим часом студент побачив в хаті припаси до вечері, а далі й священика, що прийшов туди. Студента побачив хазяїн хати — селянин і прийняв на ніч. Вечеряти не було чого, але студент, мов би розказуючи про свою пригоду, показав хазяїну сховані страви й вино, а далі й священика; того вигнали, а опончу его дістав студент. Окрім сеї французької редакції ще з XIII-ж в. єсть подібна редакція німецька. Ся версія, де гість показує сховане, оповідаючи і схованому достаєть ся прочухан, уважають за найдавнішу. Версія, де гість вдає з себе чарівника й чарами показує сховане, а потім самого схованого виручає, єсть новіща, і в письменстві вперше з'являєть ся в XV—XVI в., в ріжних і очевидячки — незалежних одна від одної редакціях, що виходять з переказів народних. Д. Дашкевич наводить силу новель, фарс, на останку — комічних опер з сею темою; він уважає одначе, що взагалі в обставинах міського побуту ся тема виходить менч правдоподібною, натуральною, аніж в старіших, середновічних перерібах.

¹⁾ В Київській Старині 1894 р. III кн. подав д. Перетц грузинську казку, доволі далеку одначе від теми „Москаль“.

Коротко спинившись коло подібних тем в казках (одну казку цікаву, хоч дальшу від теми Котляревського записав сам д. Дашкевич на Волині і подає цілком в додатку до статті), автор ставить питанє, чи Котляревський узяв тему своєї опери з української казки, як думав д. Петров і недавніми часами висловив ся й проф. Сумцов (Етнографическое обозрѣніе т. XII — Пѣсни о гостѣ Терентіи), чи з літературної редакції сеї теми якогось з західних авторів. Д. Дашкевич пристає до другої думки і показує на комічну оперу французку *Le soldat magicien*, як на джерело, з якого узяв свою тему Котляревський. Згадана опера перероблена з пісєи славного коміка Данкура *Le bon soldat* (1691) і була широко розповсюджена — двічі перекладена по німецьки, гралась по чеськи; в автори її дають сүфлера *Anföaume*; вперше грала р. 1760. Писана вона прозою і віршами, з пісєнками, в одному актї. Зміст її такий: Маємо буржуазну сімю Арганів; чоловік дуже суворо поводить ся з жінкою, і се тяжко вражає її живу й веселу натуру; Арган іде з дому, наказуючи локаю -- Криспену доглядати жінки; Криспен одначе держить руку пані. Приходить солдат на постій і его спроважають на горнище, не давши повечеряти. Слїдом приходить до пані прокурор, балакають про тяжку вдачу Аргана: прокурор радить розвестись і висловляєть ся про своє коханнє до пані А., але та не згожуєть ся зрадити чоловіка. Приносять вечерю, але тільки посїдали, аж вертаєть ся Арган; вечерю заховано, а прокурор уліз до комина. З'являєть ся солдат — показує свій паспорт і скаржить ся, що не вечеряв, а далі береть ся почастувати вечерєю компанію, бо він чарівник. Малює круг на долівці, замовленнями велить демонами принести вечерю, і виймає її з шахви. Хозяєва боять ся їсти, солдат їх заспокоює. Після вечері солдат хоче показати хозяєвам діявола, що так прислужив ся, велить відчинити двері і каже діяволу, щоб не злякати компанії, узяти собі вид прокурора і йти до пекла. Прокурор тікає, і Арган страхаєть ся з страшного виду діявола, з поломя, що виходило з его очий і т. н. З'являєть ся з рахунком за вечерю реставратор, але солдат примушує Криспена заплатити єму грїшми прокурора. На останку Аргани звертають ся до солдата з скаргами на свої злі відносини, солдат навчає їх: чоловіку — не бути таким суворим, жінці — не бути такою кокеткою, ті обіцяють, і опера кінчить ся словами Криспена — „тепер жити мєм спокійно!“

Д. Дашкевич показує подібности сїєї опери і опери Котляревського — судовий панич, вечеря коштом его, солдат, прихід хазяїна, чарівництво, визволенє судового панича, уважає ще на деякі деталі (в обох пісєсах судовик уживає в залищанні судові впрязи, солдат уживає ворожачи слів німецьких: *trink* у Ансеома, шнапє — у Котляревського) і виводить, що Котляревський узяв тему з французької опери, чи по памяти, чи маючи її під руками.

Сей вивід дає д. Дашкевичу спосіб порішити питаннє про відносини Москаля-чарінника до Простака Гоголя-батька, досї ще не порішене, як нагадує сам д. Дашкевич: д. Петров думав, що сї пієси незалежно одна від одной узяті з народних переказів, др. Огоновський

нахилився до думки, що Москаль був первородом Простака. Д. Дашкевич доводить, що чи Москаль чи Простак, але хтось у когось брав тему, і вважає на детальні подібності: поводження ловеласа здасться жінці несамовитим; солдат в обох допевняється „лавренників“ і курки, береться сьпівати — ще й туж саму пісню (Ой був, да нема), і тим „утинає до гапликів“, і т. н. Коли ж Котляревський позичив тему у французького коміка, то Гоголь мусів позичити у Котляревського.

Рівняючи оперу Котляревського до французького первороду, д. Дашкевич доводить, що у Котляревського інтрига переведена не так просто і натурально, як у Ансеома; завязана пієса не досить правдиво (відносини Тетяни до Фінтика; вечєра зроблена на єго гроші). За те Котляревський на місце буржуазийного анекдота дав опері зміст соціальний і політичний: супротиженість моральної негідности полупанків і міцних моральних підвалин народних, і сьпірка про вартість Українців і Москалів. На думку автора в Москалю-Чарівнику можна побачити теж, що виявляється в утворах значних письменників взагалі: в позичену, обтренану віками єхему вкинена сьвіжа думка, і віковічна тема стає в поновленій містецькій формі, прилашпаній до нових потреб вічного поступу життя“.

Такий зміст розправи Д. Дашкевича. Вона дає хорощий вклад в літературу про Котляревського, й ми можемо тільки пожадати, щоб нічі питання, поставлені в наших дезидєратах (Записки, т. II, як найскоріше діждали єя такого самого дотєшого й пильного студіювання, як тезєза Москаля-Чарівника. Висловимо тепер євою гадку в сій справі.

Що Котляревський міг узяти тему з французького письменства, в тому нічого неможливого нема. Стеблин Каминський в своїх спогадах про Котляревського (с. 6 вид. 1869) розказує, що в своїй бібліотєці Котляревський мав французьких клєсичних авторів і переклади (російські) романів Ляфонтєна, Дюкре-Дюменїля, Коттен і т. н. Фабула Москаля близько подібна до одноіменного *Soldat magique*; але для того, щоб конєчне затвердити гіпотєзу д. Дашкевича, требає ще пошукати, чи не знайдеться єв звісток про те, що пієсу Ансеома знали в Гетьманщині за часєв Котляревського. Зовсім певний довід д. Дашкевича, що Москаль і Простак не єуть незалежними одна від одной перерібками тойж самої теми; ті подібности, детальні, дрібні, які показав між ними поважний автор, не дають місця ваганням в сій справі. Тільки виводу, що тему Простака Гоголь взяв у Котляревського, не можемо прийняти. Діло в тім, що інтрига Простака далеко простїйша й натуральїша, як Москаля; завязана вона далеко лїпше: Параска не любить чоловіка, дяк їй подобаєть єя, й вона єго закликає, випровадивши з хати чоловіка; москаль з своїми чарами потрібний, щоб розвязати пієсу й визволити дяка; провідна думка — про хитроці жінки, переведена через єсю пієсу доволі конєквєнтно (може трохи шкодить, що жінка мусить просити помочи у Москаля, а москалеві хитроці втрачують євій єфект, бо на останку Параска обдурила о стільки чоловіка, що ще єму й нотацию читає). Тим часом, єсправедливо зауважив і сам д. Дашкевич,

фабула Москаля переведена далеко гірше, заплутана дуже: Тетяна, поводячись з Финтиком, не показує, щоб він справді так їй остогид, а далі з власної охоти видає Финтика головою чоловіку; переляк її при добрих відносинах до чоловіка надто великий; не знати, чого боялась вона сама почастивати чоловіка вечерєю: атже в неї було „всього доволі“; чудним здаєть ся переляк і поводженне розумного й розбитного Чуприна, і се через те, що Котляревський через свою провідну думку удав его надто розумним для такої ситуації; москаль з своїми чарами ані трошки не потрібний, щоб розв'язати інтригу; бо Тетяні мало цікаво, щоб визволити Финтика; Москаль сей більш потрібний для діяльога про вартість Українців, як для інтриги. Очевидячки, Котляревський мав виразну і самосвідому думку — повеличати українського селянина й українську національність. взагалі, й се привело его до таких варіяцій наперед, очевидячки, вибраної фабули, що вона втратила сама в собі суцільність і *raison d'être*. При своїй провідній думці не міг Котляревський zostавити в фабулі, що жінка живе недобре з чоловіком, що вона любить ся з довеляєм, що Москаль з своїми чарами її ратує від бешкету; треба було заховати на всіх пунктах гідність і честь селянства. Для зневаження полупанка й похвали сільської чести, для оборони національної гідности (як він її розумів) прийшлось ему звернутись до резонерства зовсім вже не натурального. І ми, ухилиючись низенько перед провідною ідеєю опери Котляревського, повинні одначе признати, що з погляду композиції, суцільности й реальности інтриги комедія Гоголева далеко її переважає. Отже дуже не певно здаєть ся мені, щоб з запутаної й резонерської пієси Котляревського переробив Гоголь свій жвавий і непретенсіозний жартик.¹⁾ Далекo правдоподібніше, що Гоголь переробив свою комедію з народного переказу (так само як і другу свою комедію — „Собака-вівця“), як і тепер єсть кілька переказів, доволі близьких до его фабули (Куліш каже ще, що Гоголь змалював тут дійсних осіб)²⁾; комедія ся без усякої провідної думки і має на меті поглузувати з дурня³⁾.

Тим часом проф. Дашкевич довів зовсім певно, що чи Котляревський, чи Гоголь, а хтось комусь наслідовав. Отже, уважаючи на все висловлене, думаємо, що Гоголева комедія старша від „Москаля“, і що Котляревський знав „Простака“. Під впливом того зовсім уже самосвідомого народолоубства і українського патріотизму, що виявляють ся і в останніх пієсах Енеїди, і в Наталці, він міг

¹⁾ Навіть і мова гірша в „Простаку“.

²⁾ В Записках про життя Гоголя, витяг у Петрова с. 80.

³⁾ Отже ніяк не можемо згодитись з думкою Куліша в его порівнянню Москаля і Простака, що „Котляревській далеко не з такими симпатіями дивить ся на народ, як батько Гоголя“. Навіаки у Котляревського сі симпатії виявляють ся за надто виразно, так що се пошкодило, як сказано, суцільности пієси, у Гоголя ж ясно проступає глузування з дурного гевала: згадаймо оповідання, як він розкошував у свинопасах з ласки папа-сотника та як він козакуючи пачив ся добре тютюкати. Навіть оповідане Романа про свої злидні що так трагічно прохоплюють ся в сій комедії, не робить ніякого вражіння, бо виходить наче наслідком ледачости Романа.

незадоволитись гдузливим тоном Простака і переробити сю тему на инчий лад; як відомо, і Наталку свою написав він, ображений гдузованнем Шаховського. Так і в Москалі стає він в оборону гідности, моральної висоти й культурности селянства з одного боку, в оборону української національности (хоч робить се на наш погляд сучасний не так дотепно) — з другого. Се й примусило его понївечити фабулу, як то тільки що було висловлено. Міг він при сій нагоді справді мати на увазі пієсу Ансеома, і вона ему могла дати ідею замість дяка вивести судового панича. Та і в такому разі головним джерелом для Котляревського остаєть ся „Простака“. Але зовсім міг Котляревський і обійтись без французького первотвору; ідея про судового панича сама могла легко прийти, тим більше, що цікавий був не стільки тип судовика спеціяльно, скільки взагалі полупанка.

Така наша думка. Висловивши її, не можемо не пожадати щиро, щоб д. Данкевич, повернувшись знову через кілька років до студій українського письменства, не кидав сего поля, на котрому виступив з такою дотепністю й знаттєм, і де може придбати пильним і обективним студіюваннем довгочасної поваги й слави.

М. Грушевський.

Майковъ Л. Къ вопросу объ „Исторіи Русовъ“. СПбг. 1893, 21 ст. (відбитка з часоп. Журналъ Минист. Нар. Просвѣщенія, 1893, май).

З таким назвиськом вийшла рецензія на розвідку д. В. Горленка: „Изъ исторіи южно-руссаго общества нач. XIX в.“, друковану в Київській Старині (1893, I) і видану окремо. В своїй розвідці д. Горленко видав кілька листів Ває. Полетикки і на підставі їх ширше розвинув висловлену, на підставі также Полетиккинських паперів, ще раніш, в замітці д. Ол. Лазаревського гадку, що Історія Русів т. зв. Кониського вийшла від Полетиккив.

Як відомо, в передмові сеї „Історії“ сказано, що депутатат „Коміссіи уложенія“ 1767 р. Грицько Полетика (одні з видаттїйших заступників тогочасної лївобїчної інтелїгенції і „гарячий“ український патріота, р. 1725+1784), їдучи в. сю комісію, звернув ся до вчителя свого Г. Кониського за „отечественною історією“, що Кониський дав ему сю історію, писану при катедрі Могилївській, і з сеї історії потім і користав звичайно Гр. Полетика. Сї слова дали привід мати за автора Історії самого Кониського, і з іменем его вона й розповсюдилась широко в рукописах, з'явивши ся коло 1828 р. Але пізніщі студії українських і російських істориків, виявивши сторонничий шляхетський напрямок Історії Русов і непевність і легендарність в фактах української історії, звели її на останку до становища історичного памфлета і примусили залишити думку про авторство Кониського: Максимович різко висловив сю останню гадку ще 1865 р. (Собр. соч. I с. 305—6). Відкинувши гадку про авторство Кониського, він відкидав і звістку, пібн Полетика користав ся з неї; власні розвідки самого Максимовича, як то доводилось нам чути і як висловлено було в Історії славян. літератур д. Шипина, доводили генезу Історії до купки українських

патріотів, що купились в першій чверті сего віку коло М. Репніна. Що до Полетики, то звичайно думали, що він одержав від Кониського якусь инчу українську історію, на пр. т. зв. літопись Рубана (що видав Василь Рубан 1773 р., одержавши від Кониського).

Д. Ол. Лазаревський з решток архіву Полетиків довідав ся, що Гр. Полетика збирав джерела до історії козаччини й мав писати українську історію, і сюж справу після него вів его син Василь, роменський маршал і также один з видатніших заступників лівобічної інтелігенції (р. 1765+1845), а як в паперах Полетик ніяких слідів тої історії не зосталось, то д. Лазаревський і висловив гадку, що ся історія була Історія Русов псевдо-Кониського; звітна передмова, що Г. Полетика одержав її від Кониського (слухачем его в Київській Академії він дійсно був 1745—6 р. і потім з ним листував ся), умисно вигадана, щоб затулити дійсного автора. Як доказ, д. Лазаревський здав ся ще на панетірик Многогрішному в Історії Русов: Полетики були родичі Многогрішного („Отрывки изъ семейного архива Полетики“ — К. Старина 1891, IV, с. 110—116).

Д. Лазаревський висловив се яко „догадку“ тільки. Д. Горленко підпирає гадку про В. Полетику (хоч також не висловляєть ся категорично), показуючи, що промови его, і найбільше его „Записка про українську шляхту (видаана Горленком) — перейняті ідеями про велике значінне і привилеї шляхотства і українським шляхотским патріотизмом нагадують основні тенденції Історії Русов, а также здаючись, що деякі перекази Історії Русов походять з місцевости, де жив В. Полетика. Він тільки відкидає думку д. Лазаревського, що історію розпочав Г. Полетика, а вже докінчив его син, надаючи авторство самому Василю П. бо сей нігде не каже про яку небудь написану історію батька

Д. Майков за д. Лазаревським і Горленком переказує історію сего читання, додаючи деякі цікаві поправки й додатки. Особливо цікаві его уваги — що перший в друку скористав ся з Історії Русов сам Максимович в своїй обороні Полтави Пушкіна 1829 р. Далі, що видане Історії Русов (зроблене Бодянським 1846 р. в московських Читеніях) не викликало ніяких особливих перешкод, бо в ті часи не шляхотський, а демократичний український патріотизм (як у Повісті про український нарід Куліша) страшив уряд. Д. Майков не згожуєть ся з думкою д. Горленка про авторство самого Василя П. і радше згожуєть ся з думкою про спільну працю батька й сина. Але слова листа В. Полетики, на які здають ся д. Лазаревський і Майков („Книги — относятся до малороссійской исторіи, начертаніе которой было его, а наконецъ сдѣлалось моимъ предметомъ“ — К. С. 1891, IV с. 106) не так виразні, щоб на їх можна було запевне заснувати сю думку. Д. Майков уважає ще, що оповіданне Іст. Русов про гетьманованне о стільки живе, що показує в авторі сучасника; ся гадка має вагу, хоч і Василь П. близько стояв до тих часів. Цікава ще думка д. Майкова, що Іст. Русов могла бути як не написана, то розповсюжена для підпирання шляхотських прав української старшини, про які властиве з початку сего віку й до 1835 р. йшла справа в урядах російських.

Не висловлюючись зовсім категорично, д. Майков, очевиднож, нахилиєть ся до гадки Лазаревського й Горленка про авторство Полетик що до Історії Русов. Гадка ся й нам здаєть ся взагалі подібною до правди, хоч для остаточного вияснення справи треба більш детального студіювання Історія Р. і більш доказів авторства Полетик. Такого студіювання Іст. Р. вимагає давно. Втративши безповоротно колишнє значінне першорядного історичного джерела, Історія Русов заховала першорядне значінне в історії громадського життя й самосвідомости української громади; се єсть культурно-історичний факт великої ваги, оден з видатнійших в українській громаді першої половини сего віку. Детальне студіюванне повинно вияснити також і історичну вартість єго, бо, безперечно, поза вигадками й помилками Іст. Р. містить в собі і важні деякі перекази з історії гетьманщини XVIII в. *М. Грушевський.*

Яковенко В. И. Шевченко Т. Г., его жизнь и литературная дѣятельность; біографическій очеркъ („Біографическая бібліотека“ вид. Ф. Павленкова). СПб., 1894. 95 стр.

Від усякого життєпису, особливо-ж від такого, що має на меті популяризувати значінне якої знаменитої особи, ми справедливо можемо вимагати, щоб він охарактеризував, скільки можливо виразно, дійсне значінне тої особи задля розповсюдження відомости про него серед більшого загалу читачів; і коли той начерк задовольнить сему вимаганню, ми ладні простити єму більш-менш значні хиби єго, що мають значінне часткове і спеціальне. На жаль, згаданий начерк життя поета нашого і не дає справжньої характеристики поета, і має чи-мало хиб що-до фактичної сторони єго життя. Прочитавши начерк, зовсім не можна уявити собі справжнього значіння нашого національного поета в історії українського життя, української самосвідомости та літератури; у тих де-кількох стрічках, які мають на меті характеризувати Шевченка, наговорено такої незрозуміло-темної плутанини, що після них Шевченко виходить більш якимсь несвідомим радикалом російським, ніж національним поетом України.

В ключах до свого життєпису автор допустив значні і не завше навіть зрозумілі пропуски: так завівши в матеріяли Історію української літератури проф. Петрова, він не показує дуже цінної критичної монографії проф. М. Дашкевича з приводу сеї книжки, не показує далі реферата проф. В. Б. Антоновича у „Чтеніяхъ общества лѣтописца Нестора“ і дуже важних щодо біографії поета „Хуторної поезії“ Куліша та статей О. Я. Кониського в „Зорі“ за 1893 р.; автор не говорить навіть про статті д. Кониського „Дитинний вік Т. Г. Шевченка“ (в „Записках наукового товариства імени Шевченка“) або „Дѣтство и отрочество Т. Г. Шевченка“ (в „Русской Мысли“ за 1893 р.), що з'являють ся вперше повним і критично провіреном начерком згаданого часу життя нашого поета. Після такого відношення автора до ключів нас зовсім не можуть дивувати численні помилки що-до фактичної сторони життя поета нашого, які починають ся з самої першої сторони начерка.

З першої сторони довідуємось, що авторові не тільки невідомий рік смерті Тарасового батька (21 марця 1825 р.), але навіть повіт, до якого належить Кирилівка, бо він містить її то в Кав'ївському повіті (ст. 1), то у Звенигородському (ст. 10). Заяви д. Яковенка, що Шевченко у творах своїх нігде не згадує своєї матери (див. хоч-би вірш: „Як би ви знала, паничі“), що Шевченко був невдалим різьбарем (коли він 1859 р. за різьбарські праці свої одержав титул академіка), заміна учителя Шевченкового, священника Губського. міщанином Губським, с. Хлипнівки с. Хльбонковою, і т. і. свідчать, що автор дуже мало та поверхово знаємив ся з джерелами его життєпису. О скільки хибні усякі гіпотези автора що до фактичної сторони життя Шевченкового, видно хоч би з того, напр., місця, де йде річ про арест Шевченків (47 стор.). Д. Яковенко мотивує арест Шевченків тим, що у членів Кирило-Методієвського братства було найдено его надруковані вірші, через що з Петербурга вийшов приказ арештувати поета у Києві; але, як відомо, арест Костомарова був 31 марця 1841 р., арест Шевченків — 5 квітня того-ж року; чи може, справді, бути, щоб у той час, коли не було ні залізниць, ні телеграфів, вістка з Києва у Петербург і назад могла прийти в 4 дні?!...

Дуже ще дивує в начеркови, що автор життєпису українського поета не може відрізнити малорусскої“ і „вообще русскої“ мови.. Взагалі можна сказати, що біографічний начерк д. Яковенка не тільки не подає справжньої свідомости про поета, але руйнує у малосвідомих читачів те навіть пересвідчення про поета, яке вони вносять безпосередно з самих его творів. *О. І. Л.*

Милорадовичъ В. Рождественскія святки въ сѣверной части Лубенскаго уѣзда, Полтава 1893 р. ст. 24 (видане Полтавського статистичного комітету).

Святчані звичаї на Різдво в південній частині Лубенського повіту були уже гарно змальовані в листах д. Номнса, надрукованих в „Основи“ 61 р., але тут було розказано лише початок різдвяних свят. Маленький нарис д. Милорадовича має бути, як і сам він каже в передмові, додатком до праці д. Номнса. Автор розповідає про те, як проводять ся різдвяні святка з початку їх — святвечора і до кінця — Ордані, і окрім того містить трохи (20) пісень — колядок і щедрівок (по 10). Між сими піснями є декільки таких, що вже надруковані в збірниках Антоновича та Драгоманова і Чубинського, але в інших варіантах; більшість же пісень — ще невідомі. В поданих колядках немає таких, щоб розповідали євангельське сказаніє про різдво І. Христа, а все що висловлюють пошану господарям та сімї. *С. Л.*

Довнаръ-Запольскій М. Мотивы свадебныхъ пѣсенъ Пинчуковъ. Этнографическій этюдъ. Грудна 1893, стор. 69 in 16°.

Пинчуки залічують ся звичайно до північних галузій Українського народу, тим етнографічна студія д. Запольського безпосередно належить до етнографії української. Студіюючи спеціяльно історію і етнографію Білої Русі, д. Запольський не вперше звер-

тасть ся до етнографії Пинчуків; не що давно в часописі „Этнографическое Обозрѣніе“ (р. 1891) подав він розвідку про „Жіночу долю Пинчуків“, до якої безпосередно прилягає і нова его стаття. Тут зводить він пісневий матеріял про молоду і молодого, продаж молодой, виїзд її з батьківського дому та відносини до неї нової родини, а на останку зупиняєть ся коло пісень коровайних і дає поясненя на основі порівнюючої етнографії. Головними джерелами для него були збірники пісень: Зенкевича, Бумаковського, Бочковського і власний, приготований для Трудів етнографічного відділу російського товариства наук природничих, археологічних і етнографічних.

М. Г.

Тутковскій П. Юго-западный край, популярныя естествоно-историческіе і географическіе очерки. вип. I, К. 1893, стор. II + 178 + 2 табл.

Книжка д. Тутковського не зовсім має право на виголошену назву, бо містить нариси не тільки з української природи, але й загального змісту. Але більшість їх відносить ся до України безпосередно, як нариси про знаходи мамутових кісток та горючого каменя (electron) в Києві, про українські яруги (провалля), про мінерали правобічної України, про потребу засновання петрографічного музею в Києві, про фосфоритові копальні і гори Медоборські на Поділлі, про гори Кременецькі, про водяну комунікацію, про артезійські криниці, та і в инчих автор скрізь уважає на зразки і прояви на Україні. Як видко з поданого змісту, нариси ці мають не тільки популярно-наукове, але й практичне значіння. Написані вони зрозумілою, живою мовою, приступною і для старших дітей, в багатьох місцях навіть трапляють ся поетичні описи того, що автор бачив в своїй подорожі.

О. Ч.

Записки Киевскаго Общества Естествоиспытателей т. XIII, вып. 1 и 2. 1894 р., стор. 7 + CVIII + 444 і таблиці.

З розправ, замічених в сему томі, занотуємо ті, що географічно ближче відносять ся до України:

Караваев В „Матеріялы къ фаунѣ пелагическихъ ракообразныхъ Чорнаго моря“ (стор. 35—61).

Совінський В. „Ракообразныя Азовскаго моря“ (ст. 289—405). 1890 і 1891 р. морське міністерство російське нарядило кілька канонерок і шхуну для наукових екскурсій по Чорному і Азовському морях. Зібраний за два літа гідрологічний, хемічний і біологічний матеріял впорядковували різні спеціалісти, між ними київські зоолоґи Караваев і Совінський. До недавного часу фауну чорноморську виводили від середземельної, але студні біологічні знаходять багато самостійних видів (як *Podon Mecznikowu*, *Gammarus maeticus*, *Microtopus minutus*, *Pseudosquilla pestinata*, *Gammarus Kusnezowi* і ин.), і порівнянне фауни морей Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського доводить, що сі моря колись були одним солодководним басейном — так зв. Сарматське море міоценової епохи; розділившись, сі моря почали солоніти, і наостанку Чорне море злучилось з солоним Се-

редземельним басейном, через се багато форм солодководних в нему вимерло, а перейшли в него форми середземельні. Таким чином в Чорному і Азовському морях тепер живуть: а) форми основні - - Сарматського моря, б) форми заходжі з північного моря (Ледового океана), з яким лучило ся море Каспійське, с) форми басейна середземельного. Сі виводи, висловлені в розправі д. Совінського, ствержують гадку колишнього проф. київського Кеслера, висловлену ще 1874 р., що фауна чорноморська не єсть збідніла фауна середземельна, а самостійна, що зостала ся від моря Чорноморсько-Каспійського та збогатила ся і збогачує ся формами середземельними.

Пачоскій І. Очеркъ флоры окрестностей г. Переяслава (ст. 63—141).

Жиючи коло Переяслава в селі Кораві, д. Пачоскій зробив каталог рослин Дніпрової долини і придніпрянського стегу (за третім берегом Дніпра, по термінології Докучаєва). З своїх студій д. П. довідався, що серед флори Дніпровської долини є багато видів північних, які, на его думку, принесені були водою Дніпра з півночі.

Липський В. Flora Ciscaucasica. Очеркъ растительности Предкавказья (1889—92), стор. 209—288.

— Замѣтка о флорѣ Крыма стор. 407—421.

— Новыя данныя для флоры Бессарабин“ ст. 423—444.

В першій роботі зібрано багато рослин до характеристики флори Переднього Кавказу. Дальша подає подібні рослини Криму і північно-західного Кавказу (коло м. Новоросійська). В останній розібрано працю Зеленецького про Бессарабську флору і поправлено деякі помилки сього автора.

Кудрицький М „Метеорологическія наблюденія при Коростовешевской-учительской семинари въ 1891 году (таблиці).

Метереологічні обсерваторії Київського і Одеського університетів завели по Україні цілу сіть метереологічних стацій, що періодично присилають свої матеріяли центральному університетським обсерваториям для оброблення. Тут подано висліди одной з таких стацій.

Z.

Труди общества испытателей природы при Импер. Харьковскомъ университетѣ, т. XXVII, 1892—3, Харьков, 1894, XII + 343 + XVI.

Том присвячений пам'яті голови сего товариства Івана Федорича Леваковського і розпочинаєть ся его некрольогом, що зложив А. Гуров. Леваковський родивсь 1828 р., вчив ся в Харькові. Від р. 1870 викладав геологію в університеті Харківському аж до 1889 р. Брав значну участь в заснованню Харківського товариства природничого і більш двадцяти літ (аж до смерти) був его головою. Спеціально працював коло геології України і праці его мають велике наукове значінне; згадаємо головніші: „О выступахъ кристаллическихъ породъ по Днѣпру“, „Матеріалы для изученія чернозема“, „Исслѣдованіе осадковъ мѣловой и слѣдующихъ за нею формаций на пространствѣ между Днѣпромъ и Волгой“, „Наружныя

и подземныя воды въ Екатеринославской ѣ Таврической губерніяхъ“, Воды Россіи по отношенію“ и т. и. Вмер 15 Марця с.т. 1893 р.

З инших розправ, надрукованих в сьому томі, до території України відносять ся: Алексеенка М. „Флора водорослей дніпровських плавней и торфяниківъ въ предѣлахъ Полтавской губерніи“ (стор. 59—118); систематизовано коло 392 видів, з них половина припала на *coniugata*; найбільш ріжноманітного знайшло ся коло Городища, Переяславського повіту.

Акінфіев І.: „Флора центрального Кавказа“, I част. (стор. 123—332); показано перпендикулярне і горизонтальне розповсюженне рослин в горах; поважна, ширша праця, з оглядом літератури що до фльори Кавказа.

В додатках: Потєбні А. „Очеркъ флоры крымскихъ солончаковъ“ (стор. V—XV); робив екскурсії коло Генічеська і поділює фльору млаків на зони і нюанси за *Contejean*'ом. На самих солоних місцях рослини зовсім тратять листя, щоб не випарувати води (*Salicornia*, *Halospermum*); на менш солоних — рослини мають листя, але скрізь вкрите сивими волоскамн, що не дають випаруватись воді (*Artemisia Convolvulus lineatus*); такі місця не зелені, а сиві.

Гуров Ол. „Краткое сообщеніе о бурениі въ г. Таганрогѣ на подмѣловую воду“ (стор. XIX—XXIV).

Скоріков А. „Предварительный отчетъ объ изльдованіи *Rotatoria* и *Thysanura* въ окрестностяхъ Харькова“ стор. XXVIII—XXXIII.

Z.

ЗАМІТКИ.

— **Королева Анна Ярославна.** З поводу франко-російських святковань в Кронштаді та Тульоні з'явилось по часописях і російських і французьких багато заміток про руську княжну Анну Ярославну, що була за мужем за французьким королем Генрихом I; але ті статті не дають нічого нового і заснують ся здебільшого на старому збірнику французьких матеріялів Лобанова-Ростовського „Recueil de pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès, épouse d'Henri I, 1825. До ряду сих заміток належить і надрукована в „Історичному Вістнику“ петербурському (1894 р. кн. I) стаття Тимирязева „Французская королева Анна Ярославна“. Про особу Анни і про її шлюб відомости взагалі дуже бідні. Рік шлюбу її не відомий певно (вказують на 1044 і 1049 рр.), і Тимирязев не береть ся розв'язувати сего питання, хоч і відкидає думку автора замітки про Анну Ярославну в Київській Старині, що роком шлюбу вважає 1048 р., а 1044 — роком заручин; не згоджуєть ся з ним д. Тимирязев і в питанні про віру Анни Ярославни, вважаючи за неможливе, щоб вона заховала своєю попередню, хоч се ще було до розділу церков. 1860 р. руська княжна овдовіла; в відомостях вона з'являєть ся людиною добродійною та богомільною, але не вважаючи на те стала героїнею рицарського роману і вийшла вдруге заміж за Рауля, графа де-Крепі, хоч у того й була тоді жінка. В період сього другого шлюбу вона, на думку д. Тимирязева, не брала ніякої участі в державних справах, але після смерті Рауля, 1074 р., знову вертаєть ся до двору сина і підписуєть ся на актї, але не яко королева (як до шлюбу з Раулем), а яко мати короля. Такий підпис в останній раз можна бачити на привидею данім одному монастирю 1075 р., і з того часу нема ніяких відомостей про те, що стало ся з Анною Ярославною. Що до смерті її, то д. Тимирязев прихпляєть ся до думки, що вмерла вона у Франції і похована в церкві Вильєрського аббатства, де патер Менетріє 1682 р. знайшов її труну, хоч сю справу за фак-

тичну не можна уважати. На останку д. Тимирязев звертає увагу на портрети, уважаючи всі за певні, і на два автографи Анни — хартию Пилипа I аббатуству св. Дениса 1060 р. з двома підписами — його та матери, латинськими буквами: „Agnae Reginae“. Другий недавно публікований — се хартия Пилипа I Суасонському аббатуству 1063 р. з підписом его і підписом славянськими буквами его матери: „Анна Рънна“.

М. Кр.

— **Е. Голубинскій, Митрополитъ всея Россіи Кирилль III.** В часописи московській „Богословскій Вѣстникъ“ сего року чч. 1—2 проф. московської духовної академії Е. Голубинскій подав монографію — „Митрополитъ всея Россіи Кирилль III (первий послѣ нашествія монголовъ)“ — як би дальшу частину своєї важної праці про церковную історію Руси до часів татарських. Як відомо, підчас татарського лихоліття у Києві не було митрополіти; наставлений на митрополнчу катедру 1237 р. Йосиф, родом Грек, з причини неспокійних обставин залишив катедру і вернув ся у Византию. Через те король Данило року, треба думати, 1243-го призначив у кандидати на митрополіту якогось Кирила, певне з місцевих ігуменів, або й з простих монахів. Князі північних волостей тому не сперечались. Уважаючи на дати приїзду его до північних країв — р. р. 1250, 51, 52, 55, 56, 62, 63, 74 і 81, та дати, коли він перебував в Києві (1274, 76, 81), автор сими датами обмежує час его пробування там; але сі дати, що зазначають не самий власне факт пробування у Києві митрополіти, а ті властиво вчинки его, що стались тут (так, літопись зазначає, що р 1276 митроп. висвятив у Києві єпископа Новгородського Климента, 1274 р. він їздив з Києва до Володимира і 1276 — до суздальської країни), — сі дати, на безсторонний погляд, можуть лишень свідчити про те, що Київ був головним осередком діяльності м. Кирила. Д. Голубинського дивує факт, що ні північна літопись, ні місцева Галицько-Волинська не зазначають того, що митрополіта жив і у Галицько-Волинським князівстві; не відважуючись запевняти, що сей факт може свідчити про те, що митрополіта відкаснув ся від своєї вітчизни, коли не жив у ній, автор все-ж зазначає, що „можна вважати за річ дуже певну і навіть більш, ніж за певну, що між двома частинами Руси і своєї митрополії він (митрополіта) вбачав головну частину держави та церкви не в своїй вітчизні — Галичині, а в Руси північній Володимирській“. Така думка розповсюджена дуже широко, але далеко простійш можна розуміти промовчування літописей про се так, що пробування митрополіти у своїй вітчизні було річю зовсім звичайною, якої і зазначати не треба було; зазначені-ж, навпаки, ті факти подорожий у північну Русь, які виходять з кола звичайности. Далі автор вважає на головніші церковно-історичні факти з часів митр. Кирила та літературні пам'ятки его діяльності: „Кормчу книгу“ повної редакції, що здобуто від болгарського деспота Якова Святослава, та „Правила“ володимирського собору 1274 р., що скликаний був з причини тогочасних непорядків церковних.

О. І. А.

— **Замітка про Сковороду.** Січнева книжка петербургської часописи „Недѣля“ починаєть ся заміткою Олександри Ефименкової про Сковороду, з поводу столітних роковин смерти єго у вересні сєго року. Коротенько зазначивши головні дати біографії українського філософа (взагалі не багатой відомостями), п. Ефименкова зачіпає питання про єго прямованне філософське. Супротивлено звичайним поглядам на Сковороду, як на містника, п. Ефименкова вважає єго за дуже консеквентного рационаліста і прямованне єго наближає до філософії Спинози. Про діяльність Сковороди з погляду громадського п. Ефименкова не береть ся висловлювати. На останку нагадавши, що заснованне Харківського університету залежало від впливу Сковороди на попереднє покоління української інтелігенції, подає думку, що сєму університету конєчне треба сьвяткувати ювілей Сковороди — славного Українця. Як ми чули, в Харкові справді мали сьвяткувати сєй ювілей, і місцеве історично-філольоґічне товариство захожуєть ся коло видання Сковородинних творів. Думка дуже добра, та цензурні обставини не дають можливости видати повного збірника творів. Але як не в Росії, то хоч за її кордоном безпрємінно треба видати хоч тепер за сто літ, всі писання письменника, котрого Україні (а за ними й Росіяне) справедливо уважають першим своїм ориґінальним філософом. *С - а.*

— **До церковної історії України-Руси.** З розправ надрукованих в „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи“ (видання Київської Дух. Академії) сєго року ч. 1 4 до України відносять ся: Западнорускія полемическія сочиненія XVI в. Н. И. Петрова. З рукописних полемічних творів до часів Брестської унії досі були відомі два: один XV в., другий кінця XVI в., скомпонований 1578, а переписаний 1580 р. в Супрасльському монастирі (тепер Гродненської губернії).¹⁾ Проф. Петров у згаданій праці подає ще третій рукописний полемічний утвір, невідомий досі, що він знайшов в бібліотечі Києво-Михайлівського монастиря. Сєй рукопис, списаний з загубленого збірника того-ж Супрасльського монастиря, містить в собі статті з XVI в. Обидва рукописи супрасльського монастиря подібні між собою, хоч деякі статті трохи відмінюють ся, а деяких і зовсім бракує то в тому, то в тому. Новонайдений збірник містить у собі такі полемічні твори: 1., статтю проти латинян, що звертаєть ся до якогось латинського архієпископа, писану 1511 р. (без початку). 2., Оповідання про зруйнованне Аѳону 1276 р., принесене аѳонськими монахами в монастир Супрасльський 1546 р. 3 і 4) Листи Угорського короля Януша до прота св. Гори 1534 р. і навпак. 5) „Беседа крестнанику з жидом о вѣре христіанской и о иконахъ“. 6) „Послание до латинъ изъ ихъ же книгъ“, 1586 р. 7) „На богомерзкую, на поганую латину, которыи папєжи хто-что въ нихъ вымислили въ ихъ поганой вѣре“, — не раніш 1582 р. 8) Новосложено сие поученне во Литваніи нарицаемим Цоззлцъ З логоуетом“, — кінця XVI в. Про розвідку д. Титова — див. відд.

¹⁾ Див. про се в „Обзоръ древнерусскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ XI—XV в.“ А. Попова. Москва 1875 р.

бібліографічний). Зазначимо далі розвідку: Неизданнїя стихотворенїя Архієпископа Георгїя Конисскаго Л. Мацьевича. Д. Мацьевич подає 8 невідомих ще віршів Г. Конисскаго, що підписані на образах архієрейської печерської церкви в могилівській єпархії і списані відти єпископом могилівським Анатолієм Мартиновським. Подане тут же справозданне церковно-археологічного товариства при Київській Духовній Академії за 1893 р. доводить, що товариство мало 1893 р. 169 членів; поступило в церковно-арх. музей і бібліотеку 251 річ.; між иньчою образ Аванасія Лубенського 1819 р., письма, можна думати, відомого маляра Боровиковського; Phoenix Лазара Барановича. З початку істновання музею, з 1872 р. — у его поступило 24.809 річий, а в бібліотеку — 1.697 ріжних видань.

О. І. Л.

— **До історії кївської єпархії і шаргородської духовної семінарії.** В „Кієвських Єпархіальнихъ Відомостяхъ“ сего року (чч. 1—8) надруковано „Матеріали для історії кїєвської єпархії“, де подано відомости про кількість уніятських парафій в чотирех протопоціях кївської єпархії в кінці XVIII в. А власне таких парафій в протопоції Київській 1774 р. було 54, Уманській 1775 р. — 111, Мошенській 1775 р. — 23, Тегіївській 1775 р. — 49.

В „Подольськихъ Єпархіальнихъ Відомостяхъ“ сего року (ч. ч. 1—16) надруковано розвідку д. И. Чарнецкого „Историческія свѣдѣнія о бывшихъ въ м. Шаргородѣ духовной семинаріи и духовномъ училищѣ“. З початку прилучення Поділля до Росії (1793 р.) духовенство руське виховувалось у василіянських школах (в Барі, Немирові, Шаргороді). Коли Миколаївський шаргородський монастир зроблено 1795 р. православним, замість уніятської семінарії, що удержувалась з фондів кн. Любомирських, заведено 1795 р. православну. Але як 1799 року архієрейську катедру перенесено до Камянця, то туди 1806 р. перенесено і клясу богословську, а далі заведено там цілу семінарію, а в Шаргороді зостала ся тільки риторична кляса і називалась се „Шаргородскимъ отдѣленіємъ семінаріи“. Бідувало воно страшенно, учителі одержували таку малу заплату (160—105 руб.), що їм з монастиря видавали потроху збіжжа; але перестали давати, коли кріпаки монастирські збунтувались через суворе поводженне та релігійні утиски арх. Теофана. Ще гірш було становище учнів. Тогочасне духовенство через свою бідність не могло платити за держанне грішми, але видавало харч натурою. Коли харчів не ставало, учні просили ся до дому „за харчами“. Дехто з тих, що не мали ні батьків, ні родичів, одержували „бурсацький“ кошт 8—16 золотих на місяць; таких „бурсаків“ бувало 10—30 річно. Дуже часто траплялось втіканне; найбільш втікали у „солдати“: на пр. 1812 р. записалось у солдати своєю охотою 100 шаргородських учнів, а 1815 р. вонний губернатор Бахметев муєів в Шаргород посилати земського справника, приводити учнів до „послушанія“ старшині своїй. О скільки при таких умовах могла добре йти наука, догадатись не трудно. З статистичних даних 1817—1837 рр. видно, на пр., що зо всіх учнів скінчило Шаргородську школу тільки 12, 25%. 1818 р. Шаргородський відділ семінарії був ре-

формований і зроблено з него шаргородську повітову і парохіяльну школу. О. І. Л.

— **Антропологічний тип Українців.** На останньому науковому з'їзді натуралістів та лікарів у Москві в січні 1894 р. д. Н. В. Гильченко виголосив відчит про „Антропологичный типъ Малороссовъ“. На жаль сей відчит, як і інші, не був надрукований. Через те про зміст його можна дізнати ся тільки з газетних відомостей. Автор робив свої досліді по Кубані, і на підставі їх а теж дат інших авторів каже, що між Українцями існує два антропологічні типи — ясний і темний; має перевагу ясноволосий і витісняє темний, бо більш живучий: відносини обсягу грудий до росту у його вигідніші, як у темного. Антропологічні дані зближають Українців з іранськими та тюркськими племенами; на се вже вказували ще перше історики та етнографи і сей же погляд ствержає, на думку автора, також і антропометрия. О. Ч.

— **Про Трахтемирівські гори.** В популярній науковій часописі російській „Наука и Жизнь“ (1894 р. N 13 - 14) д. Тутковський подав цікаву замітку, нотовану: „Трахтемировскія тайны“. На підставі дослідів різних вчених, а переважно праць київського проф. Феофілктова, автор доводить, що трахтемировські гори (над Дніпром в Київщині) стоять у звязку з горами середньої Азії з одного боку і з Альпами через Сандомірські відніжа Карпат з другого. Значить по паралелі круг усєї земельної кулі йде велика зморшка, яка утворила ся, як і більшість гір, через охоложення внутрішніх шарів землі і відповідне припасованне твердої земляної шкарлупи до зменшеного від сего охоложення обсягу рідких шарів. Се й є загальний процес утворення гір, яким вони певиншино ростуть, але в тому рості задержує їх супроти тежний процес — руїна під впливом атмосферичних осадків. Трахтемирівські гори не мають великої високости не через сей останній процес, бо екладають ся з міцних порода, а через те, що вони недавно (порівняючи) почали утворюяти ся, і можна думати, що через тисячєрїчя замість їх стоять муть справжні титани. О. Ч.

— **Медицино-санітарні замітки з Катеринославщини.** В часописі „Земскій Врѣчь“ за сей рік, числа 2—5 надруковано розправу д. Сочинського „Медико-санитарный очеркъ Софїевскаго медицинскаго участка Екатеринославской губерніи“. Для неї автор зібрав відомости за 11 років. В участку на 1944 кв. верст 43.179 мешканців, себ то 21,8 на версту; але відчит відносить ся тільки до селян Українців, на яких припадає 39,049 чол. (з їх жінок 49,8%, чоловіків 50,2%). З 202.564 десят. обробленої землі селянам належить тільки 22,1%, пійцям-колонїстам 4,2%, решта, викинувши незначні посїдання скрабу та церков, належить до дїдичів. Клімат помірний і взагалі добрий, але місцевість бідна рослинами і водою; вода береє ся з криниць, але богата на соли, що викликають хвороби шлунка. Села лежать найбільш по балках коло річок та джерел, хати будують ся з так званого „лимпача“, себ то з глини, перемішаної з соломю в формі цегли. Українці виключно хлїбороби, не мають жадних промислів і на заробітки не ходять; навпаки в жнива

приходить ще чимало люду з Полтавщини, а на копальнях працюють виключно заходжі Великороси. Наділи малі: багато є по третині десятини на душу, зрідка по 5—6 десятин (тим часом як Німці колоністи мають до 30). Земських початкових шкіл 10 з 700 учнями. В Софіївці є шпиталь на 25 душ, при ньому лікар і два фельшери; по участку їздять звичайно тільки фельшери; щеплять віспу вони-ж, а так же навчені селяни (прищеплено було 80% новонародженим). Є бабка; дала поміч при 1,5% родин. Смертність — 3,6; близька до загальної по Україні (3,7%) і иньшій Росії. З того 62,1 припадає на дітей між 1—5 роками (більше як взагалі по Україні). Родючість — 6,2, більше як по Україні взагалі (5,22), в Московщині (4,68—5,04) і по західній Европі (3,4). Кількість шлюбів (що виявляє забезпеченість мешканців) 1,1: зовсім те-ж, що по иньшій Україні, більше як в Московщині (0,6). Побільшення людности можна вивести: зростає з ріжницї числа народжених і мерців (бо еміграцій нема): 2,63 (по Україні 2,43, по Росії 1,42). Пересічний рік людини 21,6, тим часом як по Росії взагалі 26 (хоч в губернії в Московщині досягає 17,2), а для західної Европи 34,49. Сіфілісом слабіють люди переважно з сіл, що поблизу копалень, де працюють чужинці. Число слабих, що звертають ся до медичної заповомогі, зростає особливо в селах ближших до Софіївки, і число випадків задавнення хвороби значно зменьшуєть ся.

О. Ч.

— **Про смерть проф. І. Шмальгавзена.** 7 квітня у Києві вмер проф. ботаніки в університеті І. Шмальгавзен. Він був роботящим та талановитим вченим, займав ся спеціально палеонтологією і систематикою рослин. Для Українців його ім'я повинно бути памятне, бо своїми працями він найбільш причинив ся до пізнання флори України. Усіх його наукових праць лічать коло 40, й дуже значна частина з них відносеть ся спеціально до України, найголовнішою є його „Флора Юго-Западной Росіи т. е. губерній: Кіевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных мѣстностей“.

О. Ч.

